

Tartalom

107. ÉVF.

2011. TAVASZ

1. SZÁM

[Vizi E. Szilveszter – Kiss Jenő – Juhász Dezső: Búcsú Benkő Lorántól](#) 1

[Kiss Jenő: Nyelvromlás?](#) 9

[Békési Imre: Vizsgálódások a kizáró ellentét körében](#) 21

[Pethő József: Krúdy Nyírség-képei. A fogalmi integráció stílus- és jelentésképző szerepe](#) 39

[H. Varga Márta: A különleges szerepű előhangzókról](#) 50

[Varga Diána: A felszólító mondatok szerkezete](#) 60

• **Kisebb közlemények.** [Fehér Krisztina: Gombocz Zoltán mint európai nyelvész](#) 72

• **Szó- és szólásmagyarázatok.** [Büky László: \(El\)zalámbol. – Szelp Szabolcs: Egy újabb és egy elfeledett adat a lecsó történetéhez](#) 78

• **Szemle.** [Sebestyén Árpád: Tudománytörténet – „belülnézetből”. Benkő Loránd, Magyar nyelvtudósok a XX. században.](#) 85 – [Forgács Tamás: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila szerk., Nyelvelmélet és dialektológia.](#) 93 – [Zoltán András: Studia Etymologica Cracoviensia 14 \(2009\).](#) 104 – [Fodor Katalin: Karmacs Zoltán – Márku Anita szerk., Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században.](#) 107 – [T. Somogyi Magda: Farkas Tamás szerk., Régi magyar családnevek névvégmutató szótára. XIV–XVII. század](#) 112

• **Társasági ügyek.** [Juhász Dezső: A Magyar Nyelvtudományi Társaság 106. közgyűlése.](#) 115 – [Kiss Jenő: Hadrovics Lászlóra emlékezve](#) 120

• **Nyelvtörténeti adatok.** [Mizser Lajos: Bereg megye 1570. évi személynevei](#) 123

• **Levélszekrény.** [Kontra Miklós írja. – A szerkesztőség írja](#) 126

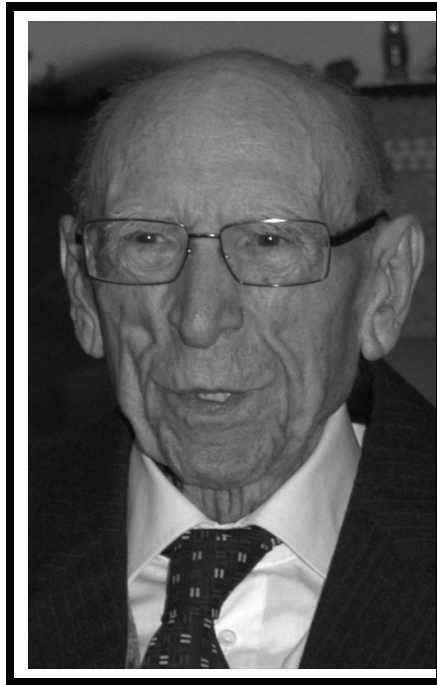
Szerzők

A Magyar Nyelvtudományi Társaság mélyszégyes fájdalommal tudatja, hogy

Benkő Loránd,

**a Társaság tiszteletbeli elnöke, akadémikus, professor emeritus,
a Magyar Nyelv felelős szerkesztője**

2011. január 17-én, 90. életévében elhunyt.

Társaságunknak egyik legrégebbi tagja, három évtizeden át elnöke, folyóiratunknak 1953 óta szerkesztője, 1974-től felelős szerkesztője volt, aki tanulmányok hosszú sorával gazdagította a folyóiratot. Személyében alapvető nyelvtudományi munkák szerzőjét, kezdeményezőjét és irányítóját, a tanítványok hosszú sorát nevelő iskolateremtő tanárt, a tanítómestert és jó barátot gyászoljuk, s emlékeit kegyelettel őrizzük.

Búcsú Benkő Lorándtól

Benkő Loránd akadémikustól, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professor emeritusától, a Magyar Nyelvtudományi Társaság tiszteletbeli elnökétől, a Magyar Nyelv folyóirat felelős szerkesztőjétől 2011. február 15-én búcsúztunk el a Farkasréti temetőben. A Magyar Tudományos Akadémia és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat nevében Vizi E. Szilveszter, az Akadémia korábbi elnöke, a Társulat jelenlegi elnöke mondott beszédet; a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az Akadémia I. Osztálya nevében Kiss Jenő akadémikus, a Társaság elnöke búcsúzott; az Eötvös Loránd Tudományegyetem, az egyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, valamint Magyar Nyelvtörténeti Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke nevében Juhász Dezső intézetigazgató emlékezett az elhunyra. A gyászbeszédet az elhangzás sorrendjében közöljük.

A SZERKESZTŐSÉG

I.

Tisztelt Gyászoló Család! Tisztelt Gyászoló Gyülekezet!

A Roosevelt téri akadémiai palotán hideg szél lengeti a fekete zászlót. Gyászolunk. Benkő Loránd akadémikust gyászolja a család, a barátok sokasága, a Magyar Tudományos Akadémia, a magyar tudóstársadalom, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat elnöksége és tagsága, és Erdélyország apraja-nagyja. De gyászolják a magyar ajkúak szerte a világon, mert elment a Mester, aki életművével s az anyanyelvi kultúra ügyének felkarolásával szolgálta az egész magyar nemzetet. Igen, Benkő Loránd a hazát szolgálta, szó szerint is, hiszen Márai Sándor szavaival: „Az ország, a nép még nem haza. A tényekből – az országból, a népből – akkor lesz haza, ha az anyanyelv nevet ad a tényeknek”. „Nincs más haza, csak az anyanyelv.” Benkő Loránd nyelvész, az édes anyanyelv történetének pótolhatatlan kutatója, a szép magyar szavak eredetének vizsgálója nincs többé köztünk.

Tudom, az élet természetes, ősi rendje, hogy a gyermek a szüleit, a tanítvány a mesterét, a fiatalabb az idősebbet temeti el. Tudom azt is, hogy életünk végessége adja meg egyben életünk értékét is. Goethe szavaival fogalmazva: „Az örök láng ég, futva, küzdve, mert minden csak megsemmisülve őrizheti meg életét”. Benkő Loránd tisztában volt a Kolozsvári Református Teológia szószéke felett olvasható mondat („Verbum caro factum est”: „Az Ige testté lőn”) jelentőségével, és életében azonosította Reményik Sándor hasonló című versének a Kárpát-medence minden magyarjára mindmáig érvényes üzenetével:

„Örök dolgokra szegeztem szemem
Szemben a lassan gyilkoló idővel
Lehajtott fejjel és fölemelt fővel.
Ha néha-néha megszűntünk remélni,
Hogy énekeljük egykor: »Isten áldd meg...«”.

Szerencsés ember volt: sokan szerették. Családtagjain kívül tovább él a barátok és mindazok emlékezetében, akik tisztelték. Tovább él tudományos munkáiban, a tankönyvek lapjain. Rá is érvényes a latin mondás: „non omnis moriar”, mert ő sem hal meg teljesen. Nem halhat meg, hiszen tudományos munkássága már a magyar és nemzetközi irodalom szerves részévé vált.

Búcsúzom én is Tőled, akitől a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat elnöki székét vettem át, amit Te – fontos feladat elvégzésére – Szentágotthai Jánostól kaptál. Köszönöm jó tanácsodat, amit az átadás alkalmával mondtál: „tudásunkat az emberekkel kell megosztani, magyarul és szépen”. Köszönöm Neked, hogy bátorítólag mellém álltál, amikor még bennem viaskodott a félsz, vajon mit fognak Bukarestben a Román Tudományos Akadémia székházában szólni, ha előadásomban Székelyföld területi autonómiájának a követelését fogalmazom meg. A mai napig emlékszem: azt mondtad, hogy a gondolatok hiányánál nagyobb bűn, ha valaki meglétük esetén – akár csak kényelemből is – nem váltja azokat szavakra. Te voltál testvéreddel, Samuval egyetemben, akik felhívtátok figyelmemet Széchenyi és Erdély, Kolozsvár kapcsolatára. Te voltál, aki a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat elnökeként a Magyar Nyelv Hete alkalmával 2000. április 11-én Debrecenben az ünnepi ülést megnyitottad. És te voltál, aki először (és azóta is egyedülként) megkérted az ország akkori miniszterelnökét, Orbán Viktort, hogy az ünnepi eseményt köszöntse.

Ha valakit úgy szerettünk és tiszteltünk, mint Téged, akkor nem hallgathatunk csak a sok ezer éves empiria és a józan ész szavára („hic et nunc”). Üresen kongó, prózai csengésű szavak ezek. E nehéz percekben merítsünk inkább mindannyian biztatást és támogatást Illyés Gyula üzenetéből:

„Nem a föld s az idő
neki a temető:
Szívünk, agyunk.
Itt, s odaát.
Mi felelünk azért:
Megél-e, ahogy élt?
S mint él tovább.”

Benkő akadémikus kedves alakját, halk szavát őrizze meg hát szívünk! Őrizze meg őt, aki a rész és egész ellentmondásában mindig az egészre gondolt, a magyar nemzetre is úgy, hogy minden magyar ajkút beleértett.

Tisztelt Gyászoló Család!

Benkő Loránd csodálatos egyéniségét, jóságát, humánusát etalonként őrizzük magunkban. Takarja őt védőn az a föld, amelyből vétetett, amelyhez ragaszkodott, s amely iránt elkötelezte magát! Emlékét csodálattal és szeretettel őrizzük.

Sokan vagyunk, akik hisszük – Veled egyetemben, Loránd –, hogy találkozunk! Nyugodj békében!

VIZI E. SZILVESZTER

II.

Végtisztességtévő Gyülekezet!

Eljött a búcsúzás szomorú ideje: a minden halandók útján elment Benkő Loránd is, a magyar nyelvtudomány kiemelkedő alakja. Nagy úrt hagy maga után. Tanítványainak, munkatársainak, tisztelőinek hosszú sora fájlalja elhunytát, s gyászolja a tanárt, a tudóst, a munkatársat, az embert. Nehéz kötelességem, szívet szorító tisztem búcsút venni tőle.

Búcsúzom a Magyar Tudományos Akadémia nevében Akadémiánk egyik legrégebbi és legidősebb tagjától, köztisztületnek örvendő, nagyra becsült tagtársunktól, akinek bölcs véleményét, megfontolt tanácsait oly jó volna hallgatni még. Búcsúzom tőle, akit az a meggyőződés vezérelt, hogy a közjó szolgálatának szándéka minden tudományos tevékenység egyik mozgatórugója kell, hogy legyen. Búcsúzom tőle, a tudományát hitelesen képviselő tudóstól, aki mindig felelősségtudattal viseltetett tudománya, szűkebb szakmai közössége, anyanyelv-közössége és az egyetemes tudomány iránt.

Búcsúzom a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében. Ő volt Társaságunk egyik legrégebbi tagja s legtovább szolgáló elnöke (1975 és 2005 között). Ő mondta: elnökségem (majdnem) harminc esztendeje alatt „bőven volt alkalmam szorosan kötődni a Társasághoz, megtanulni szívemen viselni sorsát” (2005: MNy. 2006: 113). Igen: mindvégig a jó gazda lelkiismeretességével, körültekintéssel, emberi bölcseséggel, szakmai rátermettséggel és diplomáciai érzékkel vezette a Társaságot. Elsősorban reá hárult a feladat, hogy a nehezedő körülmények, különböző kihívások között biztosítsa a Társaság zökkenőmentes működését. Szerkesztési rekordot állított föl a magyar nyelvtudományban: 1953 óta szerkesztette mintaszerűen a Magyar Nyelv című folyóiratot, előbb Pais Dezső mellett, majd egyedül, később pedig Juhász Dezsővel. Nem is tudjuk, milyen sokat köszönhet neki a szívéhez mindig is közel álló folyóirat!

Nincs még egy olyan hatvan év a magyar nyelvtudomány történetében, amely annyi és oly gyökeres változásokat hozott volna – hiszen ideológia-, rendszer-, kultúra- és tudományos paradigmaváltásokon vagyunk túl –, mint amelynek Benkő Loránd tevékeny részese volt. Ezekben az évtizedekben játszott ő fontos szerepet a magyar nyelvtudomány irányításában, széles körű tudománytervező és -szervező, valamint oktatásirányító tevékenységet is végezve. Elsősorban az ő feladata volt – kiváltképpen Pais Dezső és Bárczi Géza halála után – a hazai nyelvtörténeti kutatások továbbépítése, a nyelvtörténeti forráskiadások biztosítása, korszakos szintézisek létrehozásának megszervezése és az utánpótlás nevelése. Oroszlánrésze volt abban is, hogy a XX. századi nagy erdélyi magyar nyelvi korpuszok, mint Szabó T. Attila névtani gyűjtései, a romániai magyar nyelvjárások atlasza, a moldvai csángó nyelvjárások atlasza hozzánk átkerülve napvilágot láthattak.

Lenyűgözően gazdag és sokrétű életművet hagyott ránk örökül. A lankadatlan tudományos munkában eltelt 67 esztendő önmagában is tiszteletet parancsol. Pályafutása akkor kezdődött, amikor a kolozsvári egyetemen 1943-ban díjtalanul gyakor-

nökként kezdett el dolgozni mestere, Szabó T. Attila mellett. Budapesten Pais Dezső karolta föl, s 1946-tól a pesti egyetemen tanított. Elsősorban ők ketten ébresztették föl s terelték jó irányba a benne szunnyadó képességet, szorgalmat és a nyelvtudomány iránti érdeklődést. Mindig hálával emlékezett rájuk, feledhetetlen, szeretett mestereknek nevezve őket.

Kutató szenvedélye szüntelenül üzte-hajtotta új tudományos kérdések keresésére és megoldására, s ez ötvöződött benne a nyelvtudomány iránti elkötelezettséggel és alázattal. A tudományos kutatás szenvedélyének terhet és gyönyörűségét egyaránt hordozva vezette tanítványait és munkatársait a nyelvtudomány művelésére, s tanította őket kritikus gondolkodásra, a tények tiszteletére, a munka fegyelmező erejére. Legendás volt munkaerkölcsse, munkabírása és munkaszeretete, amely kötelességtudattal párosulva tevékenységének minden területén maximális erőfeszítésre sarkallta. A tudományos kutatásaiban objektivitásra törekvő tudóst a nyelvközségéhez tartozásnak s az anyanyelvéhez való kötődésnek a pozitív érzése is kezdettől fogva ösztökélte. A 80. születésnapján elhangzott köszöntőkre válaszolva mondta: „Az anyanyelv roppant fontosságához nem férhet kétség, ezért közömbösek tudománya iránt sem lehetünk. Sem ma, sem a jövőben!” (MNY. 2002: 112). Akik közvetlen környezetében voltak, tudják: a gondjaira bízottakat bőszesen részeltette emberségéből. Heisenberg szerint a tudós természeténél fogva kerül mindenfajta dogmatikus álláspontot. Ez jellemezte Benkő Lorándot is. Mások véleményét akkor is tiszteletben tartotta, ha meg volt győződve saját igazáról. Tudományos vitáiban nem személyeskedett, a másik fél lejáratásának dicstelen módját soha sem követte.

Bár számos témakörrel foglalkozott, elsősorban nyelvtörténész volt, s munkásságának zöme a magyar nyelvtörténet kutatásához köti. Alapvető művek és fontos tanulmányok sorának a megírása mellett az ő személyéhez kötődik három nagy munkálat megindítása és irányítása is. A munkaközösségében készült „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”, az „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen” és „A magyar nyelv történeti nyelvtana” a XX. század második fele magyar nyelvtörténeti kutatásainak nagy, korszakzáró szintézisei. Kitűnő nyelvtörténésszé válását nagyban segítette, hogy a magyar nyelvjárások atlaszának munkatársaként életközlemből, a terepen ismerte meg a nyelvjárások sokszínűségét, lebilincselő változatosságát. A nyelvtörténeti érdeklődés visszaszorulását tudomásul vette, de óvott a történetietlenség szemléletének a – nem csak nyelvtudományi – veszélyeitől. Nevéhez kötődik nálunk a mai nyelvnek a nyelvtörténet forrásai közé való tételes beemelése. Klasszikus tanulmányában kitűnő hazai példát adott arra, hogy a nyelv-földrajzi tények különösen is magukban hordják diakroniájukat, hogy a nyelvjárási változatok fejlődési sorokba rendezhetők, s hogy belőlük fontos településtörténeti következtetések is levonhatók. A székelység és a moldvai csángók történetére vonatkozóan ezen az úton jutott fontos új megállapításokra.

Érdeklődési körébe tartozott a magyar nyelvtudomány története is. A felvilágosodás első szakasza, Kazinczy munkássága és a XX. század második felének magyar nyelvtudomány-története – mely utóbbinak tevőleges alakítója volt – újra és újra foglalkoztatta. Kritikusan, de megbecsülő szemlélettel viszonyult az elődök eredményeihez, a megújításra érdemes hagyományokat összegegyeztethetőnek tartotta a tudománybeli korszerűsítéssel. Egy kivételes nyelvtudomány-történeti lánc

utolsó láncszeme volt: Simonyi Zsigmondot, Gombocz Zoltánt, Pais Dezsőt és Benkő Lorándot ugyanis – azon túl, hogy elsősorban nyelvtörténészek voltak – az is összeköti, hogy ugyanannak a tanszéknek voltak vezetői. Másfél évvel ezelőtt mondta: Gombocz „Pais Dezső közbeiktatásával tanszéki elődöm volt, legendás, vörös posztóval fedett íróasztala mellett üldögéltem évtizedeken át, s folytonosan felidéződhetett előttem ragyogó szellemiségének emléke”.

A magyarság múltját a nyelvnek mint történeti forrásnak a felhasználásával vizsgálta. Elsősorban innen ered etimológiai érdeklődése és munkálkodása. Leginkább a székelység, a moldvai csángók eredete és története, a honfoglalás és különösen az Árpád-kor foglalkoztatta. Imponáló nyelvtörténeti, névtani és nyelvjárástani ismeretekkel, szuverén módszertani fegyverzettel fölverte három könyvben is bravúrosan elemezte a magyar történetírás egyik legnagyobb feladványát, Anonymus gesztájának a történettudomány szempontjából oly fontos kérdéseit. Utolsó könyve, a Szovárd-kérdésről írott mesterműve példamutató emberi teljesítmény is: önmagát nem kímélve, szinte szerzetesi önfeláldozással, egyre fogyatkozó erejének mozgósításával, már mások segítségére szorulva fáradozott dédelgetett terve megvalósításán. A legtöbbet publikáló nyelvészek élvonalába tartozik, mégis tele bőrrönddel távozott. Nincs két megálmodott Anonymus-kötet maradt megíratlan, hanem több, korábban tervezett más is.

Gyökerei Erdélyhez és a székelységhez kötődtek. Szülőföldjéhez vonzódní nem szűnt meg soha. Désen nőtt föl, Kolozsvárt volt egyetemi hallgató. Természetes, hogy Erdélyt gyakran emlegette. Áprily öregkori verseiből idézgetett, s magára is érvényesnek tartotta a költő szomorú-szép sorait:

„A seb, mit rajtam vad kor ökle zúzott,
sötét heggé simult minden dalon.
De mint a monda tóba hullt harangja,
a mélyben él az ember-fájdalom”

(Vallomás, 1926).

Örökül nemcsak rendkívül gazdag munkásságát, hanem a személyes példát is ránk hagyta. A példát a tudomány szeretetére, lankadatlan, kitartó munkálkodásra, s példát a közösség szolgálatára is. Párját ritkító életműve, hatalmas munkabírása, tiszteletet parancsoló munkaerkölcse, közvetlen embersége, a magyar nyelvben és a magyarság dolgaiban való eligazodása teszi őt szemünkben kivételessé, bennünket pedig, akik közelében dolgozhattunk, kiváltságossá, egyszersmind vele, benne megajándékozottá.

A megajándékozottak nevében szomorúan, de hálás szívvel mondom: nyugodj békében, Isten Veled!

KISS JENŐ

III.

Tisztelt kollégák, tanítványok, barátok, részvétben megjelent gyászolók!

Egy hosszú és gazdag életpálya végén mondunk most kényszerűen rövid és hézagos búcsúztatót, a gyász fájdalmában összerótt dísztelen szavakat, hogy a végső főhajtás előtt felidézzük Benkő Loránd professzor úr alakját és szellemiségét, a nagy tudós portréja mellett a páratlanul sikeres iskolateremtő tanárt és az egyetemért, felsőoktatásért folyamatosan munkálkodó hivatalviselőt.

Búcsúzunk tehát, fájdalmas szívvel, Benkő Lorándtól, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egykori rektorhelyettesétől, a Bölcsészettudományi Kar volt dékánhelyettesétől, a Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet elődjeként működő Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport vezetőjétől, valamint a Magyar Nyelvtörténeti Tanszéket hosszú éveken át irányító professzortól, nyugdíjazása után professor emeritustól.

Benkő Loránd professzor urat különböző egyetemi feladatainak ellátása során mindvégig teljes közbizalom övezte. Számos kitüntetés között megemlítem az Eötvös Loránd Tudományegyetem aranyérmét (1973), az Apáczai Csere János-díjat (1991) és a Pro Renovanda Cultura Hungariae díjat (2001). Bölcsességét, tekintélyét, tiszta emberségét nemegyszer megtapasztalhattuk, még a nehezen kezelhető problémák orvoslása közepette is. Bár sok hivatalt viselt életében, soha nem vált bürokratává. Minden közfeladatát nagy lelkiismeretességgel látta el, de igazán jól, felszabadultan kedves tanszékén érezte magát, ahol bár kemény, megfeszített munka folyt, a légkör mindig családias volt. Kollégáimmal együtt vallhatom: mi voltunk a második családja a rokonsága mellett, és ez a két család hasonló szeretettel és olykor aggodalommal kísérte az ő élethosszig tartó nagy küzdelmét az idővel és a megvalósuló vagy már megvalósíthatatlannak látszó terveivel.

Mennyi könyvet, hány tanulmányt írhatott volna még! – sóhajtunk föl szomorúan, látva e tervek sokaságát. Hát ennyi adatott... De a termés így is grandiózus! Egyetemi tankönyvei, tankönyvfejezetei hosszú ideig szolgálták a magyar felsőoktatást, de még a régebbieket is érdemes kézbe venni. „Magyar nyelvjárástörténet” című opusza 1957-ben jelent meg, de azóta sem készült ilyen tárgyú munka. Ugyancsak egyedülálló a hazai szakirodalomban „A történeti nyelvtudomány alapjai” című könyve (1988). A leghosszabb ideig forgalomban levő egyetemi tankönyve, amelyet Bárczi Gézával és Berrár Jolánnal közösen írt, „A magyar nyelv története” (1967), amelyen hallgatók generációi nőttek fel. Örömmel üdvözölte az új egyetemi kézikönyvet Kiss Jenő és Pusztai Ferenc szerkesztésében, ugyanakkor keseregve fájlalta a magyar nyelvtörténetnek, a nemzeti kultúra és identitás ápolása szempontjából is érzékeny és fontos tudományterületnek a visszaszorulását a felsőoktatás új rendszerében.

Benkő professzor úr minden tekintetben iskolateremtő alakja volt a tudománynak és a felsőoktatásnak. Úgy vette át Pais Dezső tanszékét, hogy szellemi örökségét nem tagadta meg, hanem új módszereket, forrásokat, sok fiatalat bevonva új korszakot nyitott a szakmai közösség életében. Úgy tudott ütőképes, tetre kész csapatot

formálni, hogy az idősebb a fiatalat, a fiatal az idősebbet kölcsönösen támogatta. Az utolsó nagy közös vállalkozás, amelyet még irányíthatott, „A magyar nyelv történeti nyelvtana”, olyan példás szellemi műhely is volt, ahol Bárcki- és Pais-tanítványok dolgoztak együtt ifjabb és idősebb Benkő-tanítványokkal, együttműködve az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének általa vezetett Nyelvtörténeti Osztályával. Akik ezt az „iskolát” kijárhatták, annyi tárgyi és módszertani tapasztalatot gyűjtöttek össze, hogy az egyetemi katedrára is bátran kiállhattak ős- és ómagyar kort tanítani.

En magam is hallatlanul sokat köszönhetek neki: egykori szakdolgozóként és doktorálóként, majd a tudományos pálya későbbi állomásain. Leginkább személyes példájával nevelt, de szívesen adott tanácsokat is. Lehetett vele nyíltan vitatkozni, tiszteletben tartotta mások véleményét, de kerülte az elvtelen kompromisszumokat. Kiválóan ismerte nemcsak a tudományát, hanem annak művelőit is. Ezzel a tudással, bölcsességgel irányította felelős szerkesztőként a Magyar Nyelv folyóiratot, folytatva elődje, Pais Dezső hitvallását, mondván: „a szerzőket is nevelgetni kell”. Nevelgettük hát nagy türelemmel a szerzőket, és közben mi is formálódtunk, nevelődtünk.

Benkő tanár úr azonban nem csak professzorként és munkaközösségek irányítójaként fejtett ki széles körű oktató-nevelő tevékenységet. Hosszú ideig volt a Pedagógiai Szemle szerkesztőbizottságának az elnöke (1973–1990), öt éven át a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat elnöke (1996–2000). Az anyanyelv és az anyanyelvi nevelés ügyét mindig kiemelt feladatnak tartotta, és a közszereplésben is jó példával járt elől. „Nemzet és anyanyelve” című tanulmánykötetét (1999) minden értelmiségi polcára, íróasztalára ajánlom. Legyen búcsúüzenet mindnyájunknak az innen vett idézet: „...az anyanyelv haladásának az ügye az azt használó egész társadalomnak érdeke és egyszersmind felelőssége. Ha azonban a felelősség kérdését többnek vesszük pusztá érzelmi viszonyulásnál – márpedig többnek kell vennünk –, s beleértjük a tudatos cselekvés, tenni akarás, szolgálat fogalmát, valamint a közhasznú közvetítés szándékát, akkor az értelmiségnek, a műveltség elsődrendű letéteményesének és főként a műveltségi hatások felvevőjének és [...] továbbadójának szerepét a nyelv oldaláról nézve is különleges fontosságúnak kell tartanunk.” (102).

Tisztelt Professzor Úr! Kedves Mesterünk! Emléked és szellemed örökre közöttünk marad. Nyugodj békében!

JUHÁSZ DEZSŐ

A last tribute to Loránd Benkő

Loránd Benkő, Member of the Hungarian Academy of Sciences, professor emeritus of Eötvös Loránd University, Honorary President of the Society of Hungarian Linguistics, and managing editor of the Society's journal *Magyar Nyelv*, passed away. His funeral took place on February 15, 2011, in Budapest. Funeral speeches were made by Szilveszter Víz E., former President of the Hungarian Academy of Sciences and President of the Society for Dissemination of Scientific Knowledge; Jenő Kiss, MHAS, President of the Society of Hungarian Linguistics; and Dezső Juhász, Head of the Institute of Hungarian Linguistics and Finno-Ugric Studies, Eötvös Loránd University.

Nyelvromlás?*

1. A nyelvről szóló közbeszédben gyakran előforduló téma és fogalom a nyelvromlás.¹ Az ok: sokan rossz irányú változásokat érzékelnek a nyelvhasználatban. (Az ELTE elsőéves, 200 magyar alapszakos BA-s hallgatójának nagy része 2009 szeptemberében, egyetemi nyelvészeti tanulmányainak a megkezdése előtt egy kérdőíves felmérés során úgy nyilatkozott, hogy a nyelvvel kapcsolatban őket foglalkoztató kérdések között a nyelvromlás előkelő helyen áll. Felsőbb évfolyamú ELTE-hallgatók nyelvészeti szemináriumi dolgozataiban és szakdolgozataiban arról adnak számot saját maguk gyűjtötte, többnyire kérdőíves adatok alapján, hogy a laikusok körében széles körű vélekedés szerint romlik a magyar nyelv.) Az a tény, hogy az embereknek van véleménye a nyelvhasználatról, hogy foglalkoztatja őket anyanyelvük, természetes. A nyelvromlás-vita egyes szakemberek szerint a nyugati kultúra hanyatlásáról szóló diskurzus részeként erősödött föl (POLENZ 1991: 11). Mások szerint egyszerűen a tájékoztatatlanság az ok, s ez vivődik át a nyelvre (I. DENKLER 2008: 54, 59). A nyelvészeti laikus emberektől nyelvromlásként érzékelt jelenségkör – látszólagos egyszerűsége ellenére – túl bonyolult ahhoz, hogy bizonyos nyelvtudományi ismeretek nélkül világos magyarázatot adhatnánk. A nyelv „romlásá”-ról beszélve ugyanis egy önmagában is nagyon bonyolult kérdéskörben, tudniillik a nyelvi változás szövevényes problémakörében vagyunk.

2. A laikusok nyelvi romlásnak tartott jelenségeket elsősorban a következő területeken érzékelnek: 1. az idegen nyelvi hatásban, mindenekelőtt az idegen szavak átvételében; 2. a stílus, a beszédmód negatívnak tartott változásában bizonyos, és 3. többnyire új vagy annak tűnő nyelvi jelenségek használatában – illetőleg mindezek terjedésében, térhódításában.

Néhány rövid észrevételt fűzök mindegyikhez. (Részletes elemzés itt fölösleges volna, a szakirodalom bőségesen tárgyalja a szóban forgó jelenségeket.)

1. Az idegen nyelvi hatással kapcsolatos félelmek elsősorban nem nyelvi eredetűek, hanem a népi, illetőleg kulturális veszélytudat nyelvi síkra terelődéséből eredeztethetők (ahogy lényegében mindenfajta nyelvi veszélyérzet is). Ez akkor következik be, amikor egy nép úgy érzékeli, „hogymezeti létét, hagyományait, kultúráját, nyelvét veszély fenyegeti egy vagy több fölényes, erősen terjeszkedő kultúra és nyelv részéről” (HADROVICS 1979: 3; vonatkozó EU-s fölmérésre I. Nyr. 2005: 15; az angol és amerikai kulturális és nyelvi imperializmusra I. KONTRA 1997). Az idegen nyelvi hatás leginkább kézzel fogható jelei az idegen szavak. Minden nyelvben vannak: a nyelvi érintkezések természetes velejárói. Arra, hogy a jövevényszavak átvétele az átvevő nyelv funkcionális teljesítőképességét bármikor is csökkentette volna, nincs bizonyíték. Egy példa: az angol csaknem homogén

* Előadasként hangzott el a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2010. évi közgyűlésén december 4-én, az ELTE BTK tanácstermében.

¹ A Google keresőprogramja 2011. január 15-én a következő találatokat jegyezte: *nyelvromlás* 3 610, *ang. language attrition* 250 000, *ném. Sprachverfall* 8 010, *finn kielen rappeutuminen* 17 900, *észti keele mandumine* 25 000.

germán nyelvből kevert, germán-újlatin lexikális összetételű nyelvként lett világnyelvvé (világnyelvvé azonban nem emiatt vált). Gondot az jelent, ha nagy mennyiségben s rövid idő alatt vesz át egy közösség más nyelvi szavakat, s emiatt társadalmi szintű nyelvi kommunikációs zavarok és tanulási nehézségek léphetnek föl benne. Ez azonban nem nyelvi, hanem társadalmi probléma. Ezért is természetes az a törekvés, hogy az új fogalmak legalább egy részét lehetőleg anyanyelvi szavakkal fejezzék ki a közösségek. (Vö. „az anyanyelvi áttétel egy fokkal több ennél [ti. az idegen szó átvételénél]: a közkinccse tevés megkönnyítése”: BENKŐ 1999: 104; „az idegen szavak megtanulása nehezebb feladatot ró a beszélőkre, mint a belső keletkezésű szavaké”: É. KISS 2004: 86.)

2. Ami a stílust illeti: a társadalom folyton változik, változik a kultúra, a viselkedési normák, ennek következtében pedig a beszédmód is. Mindez legnyilvánvalóbban a nemzedékek közötti különbségekben mutatkozik meg. Friss kutatások azt igazolják, hogy a mai kor kultúráváltásának következményeként növekszik a nyelvhasználati, szókinccs- és frazeológia-, valamint stílusbeli különbség (is) az idősebbek és a fiatalok között („más nyelvet beszélnek a fiatalok”), hogy változóban van a szocializáció iránya (a fiataltól az idős felé mutat, s nem fordítva), hogy az új médiumok és technológiák elsajátításában és alkalmazásában fogékony fiatalsággal szemben lépéshátrányba kerülnek az idősebbek (CSEPELI in: CSEPELI et alii 2006: 36; l. a kötet többi tanulmányát is). Lehet ugyan az újmódi stílus, a szlengesedés, az írott beszélnyelviség bizonyos sajátosságai, a közbeszéd durvulása, a vulgáris, sőt alpári kifejezések nyilvános használata, a nyelvi tiszteletadás zavarai vagy a turbónyelvi hadarás sokak szemében helytelen, csúnya, közönséges, ez azonban nem a nyelv romlása, hanem a nyelvközösség bizonyos tagjai, csoportjai számára zavaró nyelvhasználat. Mert egy kodifikált standardnyelv (ilyen a magyar is) más stílusok kifejezésének a lehetőségeit, regisztereit, a választékos nyelvhasználat eszközeit is biztosítja mindenki számára. Ha nem így volna, akkor mindenki a sokaktól helytelennek ítélt beszédmódot követhetné csak, márpedig erről szó sincs.

3. A választékos, igényes köznyelvi norma szempontjából helytelen a *hat kerülletbe lakok; maguk is láthatásák; el-e jön ő is; szívesen laknák ott* és társaik, s mint ilyenek stigmatizálódtak, különösen az írott nyelviségben. A köznyelvi normának az említett példák nem felelnek meg, a nyelvközösség meghatározott csoportjai azonban természetes módon használják őket anélkül, hogy körükben megértési zavarok lépnének föl. Hogyan beszélhetnénk akkor „a” magyar nyelv romlásáról, ha az adott közösségben a kölcsönös megértés lehetséges? Csak arról van tehát szó, hogy vannak beszélők, akik a hagyományosan közmegegyezéses viszonyítási alapnak tartott köznyelvi normák egy részét nem követik nyilvános nyelvhasználati színtereken (sem). A standard nyelvi nyilvános nyelvhasználatban a nyelvi helytelenség ilyenképpen nem más, mint a köznyelvi normának való nem felelés. „Az abszolút helyesség nem létező zsinórmértéke helyett a helyénvalóságban kell gondolkodni, ami nem jelentheti a helyesség teljes relativizálását” (PÉNTEK 2008: 90; vö. még NÁDASDY 2010). Közismert, hogy bizonyos szavak, kifejezések használata, bizonyos stílus követése az emberek egy részét vagy akár nagy részét éppúgy zavarja s kritikus vélekedésre készíti, ahogy bizonyos viselkedésmódok is. Az a tény, hogy egyesek így vagy úgy használják anyanyelvüket, nem

jelenti azonban az adott nyelv funkcióképességének csökkenését. (Ugyanazon a zongorán különböző dallamokat is meg lehet szólaltatni, sőt egy ujjal és két kézzel is lehet játszani rajta, a produkciók közötti különbségeknek azonban egyik esetben sem a zongora az oka.)

4. Romlási tüneteket az emberek elsősorban a beszélt nyelvben érzékelnek. A beszélt nyelvben ugyanis – az írott nyelvhez képest – feltűnően sok a változás és nagy a változatosság, vannak eltérések minden egyes beszélő szemszögéből nézve. Nyelvi normatudatunkat azonban elsősorban az írott nyelviség határozza meg. Miért? Mert az írott nyelvhasználatot eleve több figyelemmel kísérjük, mert lassúbb is, mint a beszéd, illetőleg tárgyi megvalósultságában (írottsága tényének köszönhetően) ismételhető módon birtokba vehető. Továbbá mert bizonyos központi nyelvi kategóriák az írásosság formájában nyilvánulnak meg (a beszédhangok betűkként jelennek meg, a szavak különírva, a mondatok írásjelekkel elkülönítve), illetőleg mert az írott nyelvnek nagy a társadalmi tekintélye: gondoljunk az írás-olvasás tanításának társadalmi fontosságára, s arra a tényre, hogy beszélni mindenki tud mindenféle iskolázás nélkül is (a sajnálatos kivételeket nem tekintve: DENKLER 2008: 85). Megemlítendő az is, hogy a magyar nyelvközösség hétköznapi nyelvi gyakorlata és a róla való vélekedése is változóban van, ezért módosulnak a saját maga nyelvhasználatával szembeni elvárásai is. Az említett tényeknek viszont természetes következménye az, hogy nyelvi normatudatunk részben bizony s nem is ritkán összetükközésbe kerül a hétköznapi beszélt nyelvi tapasztalattal. Ezért tehát arra a kérdésre, hogy csupán a változás ténye okozza-e a nyelvromlás-vitát, a válasz így hangzik: nem. Hanem az, hogy a nyelvi változások a teljes anyanyelvi nyelvváltozat-kontinuumot magában foglaló nyelvhasználatban zajlanak, s szükségszerűen vezetnek a különböző normák, elvárások ütközéséhez (I. É. KISS 2004: 9–10). Hiszen a szociológiailag, ebből következőleg nyelvváltozati tekintetben is tagolt nyelvközösség a beszélők nyelvi szerkesztési és közléstudását nézve is heterogén. A standardizált nyelvekre vonatkozóan úgy lehet összefoglalóan fogalmazni, hogy a romlás gyanújába keveredő nyelvi jelenségek – persze némi leegyszerűsítéssel fogalmazva – a nyelvi változásoknak a nyelvi egységesülés és elkülönülés, illetőleg elsősorban a köznyelvi : nem köznyelvi nyelvhasználat, a köznyelvesülés és köznyelvetlenedés feszültségzónájában zajló folyamataival függenek össze (DENKLER 2008: 23; PUSZTAI 1999; PÉNTEK 2010: 19).

3. A nyelvtudományi értelmezés szigorú módszertani alapokon nyugszik. Néhány, a nyelvi változások megítélésében figyelembe veendő axiómát említek: 1. A nyelvi változás jelenségeit csak szinkrón perspektívából nem lehet megítélni. 2. A nyelvi jelenségek megítéléséhez bizonyos nyelvi rendszertani összefüggések ismerete, sőt megértése is szükséges (DENKLER 2008: 75, 224; hasonlattal szölván: ha fáj a lábfejük, ha zsibbad a karunk, laikusként nem tudhatjuk, hogy bizonyos esetekben az ok nem a lábunkban, s nem is a karunkban van). 3. Nincs egyetlen nyelvben sem szerkezetani romlást előidéző hajlam, nincs azt okozó nyelvi vírus, baktérium, s nincs velük született vagy az idő folyamán bennük kialakuló, a nyelv sorvadását indukáló szerkezeti rendellenesség sem. (Ebből az következik, hogy önmagában a nyelv-

vek egymás közötti érintkezésének – tehát idegen szavak, nevek átvételének, tükörfordításoknak – sem lehet az átvevő nyelv szerkezeti romlását előidéző hatása.)

Nyelvtudományi értelemben a szóban forgó folyamatról csak akkor lehet beszélni, ha olyan változások lépnek föl valamely nyelvben, amelyeknek következtében az adott nyelv a korábbiakhoz képest kevésbé felel meg a közösség vele szemben támasztott nyelvi közlési és kifejezési igényeinek. Akkor tehát, ha a beszélők „saját szükségleteihez képest” (LANSTYÁK 2000: 177) lépnek föl anyanyelvi kifejezési és kommunikációs hiányok (l. még HUTTERER 1986: 22–3; BENKŐ 1988: 259–60; CRYSTAL 1998: 16).

1. Lássunk most nyelvészvéleményeket! „A »nyelvromlás« fogalmát, mibenlétét a nyelvtudomány nem ismeri, csak nyelvi változásról tudunk, s persze tudjuk azt is, hogy – mint minden változás – ez is egyesekből lelkesedést, másokból aggodalmat vált ki” (NÁDASDY 2003: 169); „A magyar nyelvben bekövetkező változások a kapcsolatban azt a mítoszt érdemes elsősorban megemlíteni, mely szerint a magyar nyelv romlik. Ezt ugyan ebben a formában csak a hétköznapi beszélők egy része gondolja” (LANSTYÁK 2007: 164); „a nyelvromlás érzete valós nyelvtörténeti tények helytelen dimenzióban, szinkron szempontból való értelmezésének következménye” (É. KISS 2008: 17); „a mértékadó magyar nyelv művelő szakirodalomban [...] nincs szó a nyelvromlásról, romlásról, úgyhogy bátran állíthatjuk, a tudományos terminológiában a nyelvromlás nem létezik. A publicisztikai írásokban azonban valóban fölbukkannak képszerű fordulatok, amelyek a nyelv romlására utalnak. Ilyen idézetek idézhetők lennének francia, német vagy más nyelvvédő írásokból is” (BALÁZS 2005: 46). „Szakmailag nem értelmezhető és igazolható *általános tendenciaként* olyasmi, hogy *romlik* vagy *javul, fejlődik* vagy *visszafejlődik* a nyelv, pedig a beszélőket ez foglalkoztatja leginkább” (PÉNTEK 2009: 6). Vö. már KOVALOVSKY: „a nyelv új fejleményei nem mindig és nem bizonyosan jobbak a régi eszközöknél, de nem is minősíthetők okvetlenül romlásnak, mint némelyek gondolták” (1977: 214; l. még BENKŐ 1988: 259 kk.). Megjegyzem: a világ veszélyeztetett nyelveit bemutató mű a veszélyeztetettség kritériumai között nem említi a nyelv romlását (l. ROWLEY ismertetését: *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 2009: 205).

2. A *romlás* negatív irányú változást jelent. Minden változás valamihez, egy korábbi állapothoz viszonyítva értelmezhető. A *nyelvromlás* is egy korábbi jobb állapothoz képest jelenti, amit jelent. (Amikor laikus vélemény szerint a nyelvjárások a köznyelv romlott változatai, akkor a kiindulási alap – tévesen – az, hogy a nyelvjárások a köznyelvből alakultak ki. Amikor emberek romlásnak tartják a szleng terjedését, akkor egy korábbi, kevésbé szlenges nyelvhasználathoz mint jobbnak tartott állapothoz viszonyítanak.) A nyelvi változás közismerten két állandóan ható ellentétes folyamatból: a keletkezésből és eltűnésből, terjedésből és visszaszorulásból, kiépülésből és leépülésből, növekedésből és csökkenésből tevődik össze, s a nyelvek szüntelen átrendeződésével jár. (E nélkül a szüntelen változás, átrendeződés nélkül a nyelv nem tudná betölteni szerepkörét.) A hangsúly az átrendeződésen van: az eltűnés, a csökkenés, a leépülés önmagában nem jelenti, hogy a nyelvközösség tagjai nem tudnák szükségleteik szerint kifejezni magukat. Például az ómagyar korban négyféle múlt idő volt a magyar írásbeliségben, ma lényegében egy van. Jelent

ez nyelvi közlési vagy kommunikációs gondot a magyar nyelvközösség mai tagjainak? A magyar nyelvtörténet korábbi századaiban megvolt az illabiális *á*, a zárt *ë* és az *ly* (ma regionális szinten élnek, a zárt *ë*-t a magyar anyanyelvűek többsége használja ma is). Jelent kommunikációs gondot a köznyelvi beszélőknek, hogy az ő nyelvváltozatukban nincsenek meg ezek a beszédhangok? A XX. században viszonylag nagy beszédhang-különbségek voltak (részben vannak) bizonyos magyar nyelvjárások s különösen a nyelvjárások és a köznyelv között. Ám hiába van a köznyelvhez képest héttel kevesebb fonéma a mezősegi magyar nyelvjárásokban (hiányoznak a hosszú magánhangzók, mert megszűnt a kvantitás-korreláció), az ottani nyelvjárási beszélők mégis megértik egymást anyanyelvjárásukon. Ezek szerint ad acta helyezhetjük a címben fölvetett kérdést? Nem. Ezért most vegyük közelebről szemügyre a problémakört, s tegyük föl a kérdést: előfordulhat, hogy a nyelvi közlési igények kielégítésének szempontjából hátrányos, tudniillik a nyelv funkcióképességét csorbító változások következnek be? Vagy eleve a funkcióképeséget hátrányosan nem érintő módosulásról, átrendeződésről van szó?

Válaszul lássunk néhány újabb magyar nyelvészvéleményt! „[...] szokásba jött nyelvromlásról beszélni. Romlás helyett inkább változást mondanék. A nyelvből magából nem ered romlás. A nyelvhasználat romlik, mert a nyelvhasználók romlanak, a társadalom állapota romlik, a nyelvközösség szellemiségével, erkölcsiségével, kultúráltságával, műveltségi színvonalával van baj. Hosszabb távon, természetesen, ez visszahat a nyelvre is” (BOLLA 2000: 69). „Egyszerűen tévedés (vagy hazugság?), hogy a nyelvek [...] »romolhatnak«” [...] kivéve persze a kihaláshoz vezető utat, amikor egy bizonyos nyelvet egyre kevesebb funkcióban használnak” (KÁLMÁN 2005: 3): ezek szerint a kihaláshoz vezető út „romlás”-ként értelmezendő? „Szinkron szempontból [...] – legalábbis azon nyelvek esetében, melyeket egy-egy közösség az élet minden színterén anyanyelveként használ – nincs romlott változat” (É. KISS 2008: 18): azt jelenti ez, hogy ellenkező esetben van? „A kedvezőtlen nyelvpolitikai viszonyok miatt [...] A beszélők bizonyos nyelvhasználati színtereken képtelenné váltak kommunikációs igényeiknek anyanyelvükön történő kielégítésére, ehelyett kényszerűségből a másik nyelvüket kellett és kell használniuk, ami regisztervesztéshez vezetett, különösen a szaknyelvek területén” (LANSTYÁK 2008: 135). Ez nem jelent funkcióképesség-csökkenést? GYIVICSÁN szerint „minden nyelv fejlődésének forrása és egyúttal záloga a nyelv lehető legkiterjedtebb társadalmi szerepe [...] Ha ebből a láncolatból valami hiányzik, már torzul a nyelv fejlődésében” (1995: 63). A magyarra vonatkozóan: „a magyar beszélők szempontjából a magyar nyelv mozgása a 20. században kedvezőtlen [...] a külső régióbeli változatok [...] részben le is épültek” (PÉNTEK 2009: 6, 7): ha valami leépül, akkor nem csökken a funkcióképessége? S ha igen, az nem romlás? „Annak [...], hogy Magyarországon kívül a magyar nyelv sehol sem hivatalos nyelv, az lett a további következménye, hogy a magyar nyelv használatának színterei leszűkültek [...] vannak olyan területek, ahol főleg vagy kizárólag az államnyelv használatos. Így az anyanyelv bizonyos funkciói meglehetősen elsorvadtak, mégpedig az azokhoz tartozó nyelvi eszközökkel együtt” (SZILÁGYI N. 2008: 113). A [...] kutatások [...] nem a kisebbségi változatok véges szétfejlődését igazolták, hanem a hiányt, leépülést, a funkcionális térvészteszt, a nyelvi rendszer erózióját” (SZILÁGYI N. 2009: 9), első-

sorban „nem a szétfejlődés, az eltávolodás, hanem a leépülés, a hiány jellemző rájuk” (PÉNTEK 2002: 313). Továbbá: „ha egy nyelv egy másik nyelv funkcióit egyre több területen veszi át, ez a kiszorított nyelv szókészleti és grammatikai leépüléséhez vezethet” (PUSZTAY 2007: 8).

4. A romlásgyanús esetek két típusba sorolhatók. Az elsőt tárgyalat a laikus megközelítéssel minősített jelenségek, esetek alkotják (2. 1.). Minthogy ezen esetekben nincs szó a nyelv funkcionális teljesítőképességének a csökkenéséről, romlásról nyelvtudományi értelemben nem beszélhetünk. A második csoportba (3. 2.) viszont olyan jelenségek, esetek tartoznak, amelyekben a nyelv funkcióképesége így vagy úgy sérülni látszik. Igaz, nem „önhibájá”-ból, nem valamely ismert vagy titokzatos „rendszerhibá”-ból következőleg, hanem a nyelv- vagy beszélőközösségeknek, s ami ezzel egy, nyelvüknek az alárendelt helyzete miatt. Ugyanis ennek a következménye, hogy egy közösség számára részben nem lehetséges, s elsősorban emiatt részben nem érdemes az anyanyelv elsajátítása, fenntartása, továbbadása (É. KISS 2004: 10). Az asszimilációhoz az út mindig az aszimmetrikus kétnyelvűségen át vezet. A kétnyelvűségnek azonban nem szükségszerű következménye a nyelvcsere, viszont nélküle bizonyosan nincs nyelvcsere (PÉNTEK 2005: 20).

1. Az anyanyelvi visszaszorulás első szakaszára az jellemző, hogy kevesebb szintéren, kevesebb funkciókörben használhatják/használják (a következmény a funkcionális nyelvvesztés). Ezt követően, s csak a 2. szakaszban jelentkeznek a kisebbségi anyanyelv szegényedésének, zsugorodásának bizonyos jelei (ez a strukturális nyelvvesztés). Szociolingvisztikai axióma, hogy „ahol csökken a funkció és a használat, ott várható a bonyolult vagy sajátos (jelölt) nyelvi szerkezetek kiesése” (GAL 1992: 54). Mivel a magyar anyanyelvűek számottevő hányada él kisebbségi (kétnyelvűségi), tehát az anyanyelv használhatósága szempontjából többé-kevésbé hátrányos körülmények között, nem csoda, hogy a magyar szakirodalomban több kifejezés is van a szóban forgó jelenséggel összefüggő fogalmak megnevezésére, mint például: *anyanyelv-használati térvészítés, anyanyelvi ellehetetlenülés, attríció, csángósodás, funkcionális nyelvvesztés, hiányos nyelvsajátítás, nyelvcsere, nyelvhálál, nyelvi elsivatagosodás, nyelvi erózió, nyelvfakulás, nyelvfelejtés, nyelvhálynulás, nyelvirtás, nyelvi különfejlődés, nyelvi leépülés, nyelvi leszűkültség, nyelvi redukció, nyelvi regresszió, nyelvi sorvadás, nyelvi töredezés, nyelvi zsugorodás, nyelvleépülés, nyelvpusztítás, nyelvpusztulás, nyelvi szétfejlődés, nyelvvesztés, nyelv-visszaszorulás, pragmatikai zsugorodás, strukturális nyelvvesztés, trianonizálódás* (többségüket l. KISS 1995: 22–3; BARTHA 1999: 124; KISS–PUSZTAY 2003: 51; angol és német megfelelőkre l. DRESSLER 1988; l. még finn *kielen rappeutuminen*, észt *keele mandumine*). Az ezekkel a terminusokkal jelölt fogalmak a nyelvi változásnak abba a kategóriájába tartoznak, amelyről AITCHISON azt írja „Language Change: Progress or Decay?” című könyvében, hogy a nyelvi változás bizonyos körülmények között társadalmilag – már tudniillik az anyanyelvi közösség szempontjából – nem kívánatos (1991: 234). PÉNTEK szerint is vannak olyan nyelvváltozási irányok, amelyek ugyan természetesen a maguk környezetében, de kedvezőtlenek az érintett nyelvi közösség szempontjából (2009: 7; érdekes szakszóval jelöli ERB MÁRIA a magyarországi németbe kerülő magyar nyelvi elemek azon terjedési folyama-

tát, amely összességében veszteséggel járó gyarapodást jelent: *Abzugewinn*; ERB 2002: 38).

2. A nyelvi hiány nem nyelvromlás eredménye, hanem a társadalmi okokból következő hiányos nyelvsajátításnak vagy nyelvfelejtésnek a folyománya, tökéletlen nyelvsajátításnak vagy nyelvvesztésnek a következménye. Az előbbi esetében a szocializálódó egyén nem sajátítja el az életkorának megfelelő szinten anyanyelve bizonyos elemeit, szabályait. „Az államnyelven való iskolázás, ha nem is vezet el mindig az anyanyelvről való teljes lemondásig, másodnyelv-dominanciát alakít ki. Az, aki nem anyanyelvén tanult, elvont dolgokról, természettudományos kérdésekről, irodalomról, történelemről általában csak másodnyelvén tud társalogni” (É. KISS 2004: 134). A nyelvvesztésre az jellemző, hogy a más nyelvű domináns környezetben csökken a kisebbségi beszélő anyanyelvi tudása, mert felejt abból, amit korábban tudott. Példaként a nyelvvesztéses embereket említtem (több magyar vonatkozású vizsgálat is született erről Szlovákiában; l. LANSTYÁK 2006: 146). A legreménytelenebb helyzetben a szórványban élő kisebbségiek vannak: „A szórványlét otthontalanság, demográfiai, politikai, gazdasági, kulturális és nyelvi-etnikai térszertettség. Az etnikus peremlét nem más, mint elszigetelődés, nagy nyelvi és közösségi magány. A kis falvak maradékszórványaiban vagy a nagyvárosok lakónegyedeinek telepese közösségeiben elsorvad az anyanyelv használati értéke és értelmébe vetett hit [...] Minden ott dől el tehát legalul, a legmélyebben, ahol nem működnek, nem alakulnak ki vagy visszafejlődnek a saját nyelvi és egyéb etnikus értékek befogadási reflexei” (VETÉSI 1999: 9–10).

5. A) Lássuk azonban a nyelvcseré és a nyelvi szerkezet módosulásának esetleges összefüggését! A nyelvcserének – amely az adott közösség nyelv választási szokásai radikális megváltozásának a következménye a domináns nyelv javára (GAL 1979: 17; BARTHA 1999: 129–30) – nem feltétele a nyelv leépülése, mert nyelvek a maguk, a leépülés jeleit nem mutató grammatikai szerkezetükkel együtt is erre a sorsra jutottak már, s ez aligha fog változni a jövőben. De vajon nem a nyelvek szerkezeti változása indítja el a nyelvcserét? Erre egyetlen bizonyító példánk sincs a nyelvtörténetből. Jogos tehát a következtetés, hogy „a nyelvcserének nincsenek szigorúan nyelvészeti [= szerkezetani] k i v á l t ó k a i” (WEINREICHTől idézi BARTHA 1999: 130; ritkítás tőlem: K. J.). A nyelvreépülést az adott közösség körülményeinek e szempontból kedvezőtlen alakulása, egy másik nyelv dominanciája kényszeríti ki (ok-okozati viszonyról van tehát szó): nem használhatják/használgják minden téren anyanyelvüket a kisebbségi beszélők (szűkül az anyanyelv használatának lehetősége), ezért – s nem másért – gyengül anyanyelvi tudásuk (anyanyelvi szerkesztési és közléstudásuk), ezért szaporodnak meg az anyanyelvi hiányok, ezért indul el az anyanyelv strukturális leépülése (vö. DENKLER 2008: 60). Ha viszont ez bekövetkezik, mindezeknek többnyire van/lehet már az anyanyelvhez való ragaszkodást gyengítő és a nyelvcserére való készséget és késztetést erősítő, ezzel pedig a nyelvcseré folyamatát elősegítő szerepe (a nyelvcseré folyamatát erősítő és késleltető nyelvi és nem nyelvi tényezőkre vö. BARTHA 1996: 274, 1999: 131; ill. PÉNTEK 1988: 44; ÁGOSTON 1990: 104). (Más kérdés persze, hogy a kétnyelvű

beszélő a maga kétnyelvű közegében – de csak ott! – hatékonyan tud kommunikálni gyenge anyanyelvi tudással is gyenge anyanyelvi tudású anyanyelvtársaival is.)

B) Még három általános észrevétel. Az egyik: elterjedt felfogás szerint a természetes nyelvek egyformán bonyolult szerkezetűek, azon érveléssel, hogy ugyanazt a feladatkört látja el mindegyik, s amit a nyelvek nem morfológiai eszközökkel fejeznek ki, azt szintaktikaikkal teszik (az ekvikomplexitás tételére l. pl. HOCKETT 1958: 180 kk). Azonban több újabb szociolingvisztikai szemléletű vizsgálat szerint is a nyelvek/nyelvváltozatok összetettségi foka különböző, illetőleg változó. E szerint a szerkezeti egyszerűsödés háttérében indukáló tényezőként a többnyelvűség, illetőleg korábban zártabb kommunikációs terek s ritka kapcsolathálózatok kiszélesedése, az összetettebbé válás háttérében pedig az elszigeteltségből következő egy nyelvűség, a szűk kommunikációs tér és a sűrű társas kapcsolathálózatok állnak (HINRICHS 2004; legújabban MAITZ 2010). Az a korábban TRUBETZKOYtól hangsúlyozott vélemény, hogy a nyelvi kontaktusok fontos szerepet játszanak a nyelvek nyelvtani szerkezetének változásában (ti. egyszerűsödésében, illetve összetettebbé válásában), a globalizálódás dinamikus nyelvi kontaktusvilágában egyre nyilvánvalóbb. A *pidzsinizálódás*, *foreigner talk*, *Gastarbeiterdeutsch* és hasonló terminusok jelzik a témakör időszerűségét. Való igaz, a felnőttkori (serdülőkor utáni) nyelvtanulás, amely nem tökéletes nyelvtudást szokott eredményezni, a korábbiakhoz képest igencsak elterjedt, s ennek bőven vannak nyelvhasználati, tehát nyelvi változási következményei is. Vö.: „a felnőtt korában Amerikába vándorolt magyar magyar nyelvhasználat a nyelvvesztés következtében tér el az itthoni magyartól, angolja pedig a nem tökéletes nyelvelsajátítás következtében az amerikaiak angoljától” (KONTRA 1990: 28). NÁDASDY szerint annak a ténynek, hogy Magyarországon a kiegyezés utáni évtizedekben számos német és szlovák anyanyelvű jól-rosszul megtanulva használta a magyart, lehetett a magyarra nézve „destabilizáló (»rontó«) hatása” (2003: 170).

A másik: a szóképzlet, még ha nem alkot is olyan zárt rendszert, mint a szintaxis, a nyelv szerves része. Szavak nélkül nem volna lehetséges a fogalmi kódolás, de nélkülük hiába volnának grammatikai szabályok: szavak nélkül nem lehetne kommunikálni sem. A nyelvi versenyképesség szempontjából is megvan tehát a szóképzletnek a maga szerepe. Korunkban csak azok a társadalmak versenyképesek, amelyekben a magaskultúra is jelen van a maga magaskultúrás szóképzletével. Ha ez utóbbi nincs, hiába funkcióképes szerkezetani értelemben az adott nyelv, a beszélők bizonyos területeken rászorulnak egy másik nyelv ismeretére (ezért szorultak például a XVIII. századi magyar tudósok a latinra). Kisebbségi környezetben éppen ez az először jelentkező gond az anyanyelvi versenyképesség tekintetében: az anyanyelvi szóképzleti hiányokat államnyelvi szavakkal töltik ki, emiatt viszont csökken az anyanyelv felhasználhatósága.

A harmadik: amikor a nyelv „romlásá”-ról beszélünk, akkor a mindenkori nyelvközösség nyelvhasználatáról, illetőleg anyanyelvi nyelvhasználatának a külső és belső lehetőségek és korlátok megszabta adottságairól is szó van (l. 5. A) is). A nyelvcseré nem egyéb, mint a – különböző okból – korlátozott használatú anyanyelv feladása. AMMON szerint az angolnak a világban elfoglalt helye és az általános angoltanulás csak akkor vezetne kényszerítő módon a német nyelv visszaszorú-

lásához, ha a német anyanyelvűek lemondanának anyanyelvük következetes használatáról (2009: 20–1). A magyarra vonatkozóan „a vallatóbb és izgatóbb kérdés nem úgy hangzik, hogy nyelvünk milyen helyet tölt be a világban, hanem így: milyen helyet tölt be a mai magyarság életében, gondolkodásában és kultúrájában” (POMOGÁTS 2009: 8). AMMON úgy zárta fejtegetését, hogy a szóban forgó folyamatra való odafigyelés, az iránta való érzékenység fölkeltése az iskolának is eddig teljesen elhanyagolt, de fontos feladata volna (i. m. 21). Igen, mert az anyanyelv versenyképességének megmaradása áttételesen olyan tényezőktől is függ, mint a nyelvközösség tagjainak identitástudata, anyanyelvi öntudata, az anyanyelvhez való viszonyulása.

6. Az előadás címe választ követel terminológiai értelemben is. A köznyelvi *romlik*, *romlás* szóval jelölt folyamatnak a működésképtelenség, a tönkremenés, a használhatatlanság a végállomása (l. ÉKsz.²). Amikor a szót a nyelvre vonatkoztatjuk, biológiai alapú metaforát használunk. Gyakorta tesszük ezt más, a nyelvvel kapcsolatos fogalmakkal is (*fejlődik*, *kihal*, *nyelvápolás*, *nyelvvédelem* stb.). Ám tudvalévő, hogy szóban forgó hasonlatainkat jobb híján, megszokásból használjuk, s hogy a nyelvek viselkedésének leírásához egyik sem megfelelő. Igaza van DERRIDÁNAK: e téren bizonyosan saját metaforáink szolgái vagyunk (BURKE 2002: 127; vö. a *jelentésromlás* terminust is).

A szociolingvisztikából jól ismert strukturális nyelvvesztés fogalomköre – mint láttuk – több vonatkozásban is emlékeztet a „romlás” általános szemantikai jegyeire. De csak emlékeztet. A nyelv ugyanis sajátos jelenség (miként egyébként hordozója, a homo sapiens is). A nyelv tehát (akár a szűkebb, akár a tágabb értelmezést vesszük alapul) nem olyan, mint azok a dolgok, amelyekre a *romlás* szót alkalmazni szokás. A hús, a gyümölcs, a lekvár elromolva többé már nem használható arra, amire való. A nyelv nem ilyen. Egyrészt, mert nem tud olyan állapotba kerülni, hogy használhatatlanná válna (egyetlen példa sincs rá a nyelvtörténetből). Ugyanis teljes képtelenség, hogy egy egynyelvű közösség úgy módosítsa spontán nyelvhasználatában anyanyelvét, hogy azzal ne lehessen a mindennapi élethez szükséges nyelvi kifejezési és közlési funkciókat ellátni (vö. DENKLER 2008: 60). A nyelvcsere pedig (amely mindig feltételezi a másik, a domináns nyelvet), nem akkor következik be, amikor a közösség elsődleges nyelve már leépült (láttuk, erre nincs példa), hanem még javában akkor, amikor a beszélők a magaskultúrák területek kivételével a többi nyelvi közlési igényt ki tudják elégíteni eredeti nyelvükön is. Másrészt: a leépülés útját járó nyelv – szemben az említett romlandó dolgokkal – a körülményeknek a nyelvközösség szempontjából kedvező alakulása esetén bármikor újra képessé válhat funkcióinak zökkenőmentes ellátására. A körülmények kedvező alakulása pedig azt jelenti, hogy az adott nyelv anyanyelvi beszélői minden területen használhatják és használják anyanyelvüket – szükség esetén tudatos fejlesztéssel támogatva azt (l. a nyelvújítások történetét).

A *romlás* és a *romlik* szavak nem alkalmasak tehát annak a folyamatnak a jelölésére, amelyről szó van. Más szót kellene találnunk rá. Ahogy látom, a *leépül*, *leépülés* viszonylag gyakran előfordul (párt alkotva a *kiepül*, *kiepülés* kifejezésekkel) ennek a nyelvcsere-helyzetben jelentkező jelenségnek a jelölésére (l. *nyelvreépülés*,

nyelvi attríció; LANSTYÁK 2007: 196). A magyarban nagy a kínálat rokon jelentésű szavakból (l. főntebb), ha tehát szükségesnek látná a szakma, bőven van válogatási lehetőség.

Kulcsszók: nyelvromlás, nyelvi változás, nyelvi leépülés, nyelvcseré-helyzet, kisebbségi nyelvek, nyelvi kontaktusok, szociolingvisztika.

A hivatkozott irodalom

- ÁGOSTON MIHÁLY 1990. Rendszerbomlás? (Nyelvhasználatunk zavarai). Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- AITCHISON, JEAN 1991². Language Change: Progress or Decay? Cambridge University Press, Cambridge.
- AMMON, ULRICH 2009. Wird die deutsche Sprache verdrängt? Der Deutschunterricht 2009/5: 14–21.
- BALÁZS GÉZA 2005. Romlásnak indult... In: UŐ, „A magyar nyelv elé mozdításáról...” Vita-irat a nyelvművelésért. Akadémiai Kiadó, Bp., 45–50.
- BARTHA CSILLA 1995. A nyelvvesztés néhány rendszerbeli szimptomája amerikai magyarok nyelvhasználatában. In: LACZKÓ KRISZTINA szerk., Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. ELTE BTK, Bp., 34–44.
- BARTHA CSILLA 1996. A társadalmi kétnyelvűség típusai és főbb vizsgálati kérdései. Magyar Nyelvőr 262–82.
- BARTHA CSILLA 1999. A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1999. Nemzet és anyanyelve. Osiris Kiadó, Bp.
- BOLLA KÁLMÁN 2000. A beszédszöveg fonetikai szerkezetéről elméleti és módszertani megközelítésben. Egyetemi Fonetikai Füzetek 28. ELTE Fonetikai Tanszék, Bp., 69–141.
- BURKE, PETER 2002. A nyelv társadalomtörténete. Aetas 2002/4: 108–31.
- CSEPELI GYÖRGY – KÍGYÓS ÉVA – POPPER PÉTER 2006. Magára [magukra] hagyott generációk. Fiatalok és öregek a XXI. században. Saxum Kiadó, Bp.
- CRAIG, C. G. 1997. Language contact and language degeneration. In: FLORIAN COULMAS ed., The Handbook of Sociolinguistics. Blackwell, Oxford, 257–70.
- DENKLER, MARKUS et al. Hrsg. 2008. Frischwärts und unkaputtbar. Sprachverfall oder Sprachwandel im Deutschen. Aschendorff, Münster.
- DOMONKOSI ÁGNES – LANSTYÁK ISTVÁN – POSGAY ILDIKÓ szerk. 2007. Műhelytanulmányok a nyelvművelésről. Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó, Dunaszerdahely–Bp.
- DRESSLER, WOLFGANG 1988. Spracherhaltung – Sprachverfall – Sprachtod. In: AMMON, ULRICH et al. szerk., Sociolinguistics: an International Handbook of the Science of Language and Society. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 3/2: 1551–63.
- ERB, MARIA 2002. Zugewinn oder Abbau? – Ungarische Lehnwörter in den neueren deutschen Sprachinselmundarten Ungarns bis 1945. In: MARIA ERB et al. szerk., „und Thut ein Gnügen Seinem Amt”. ELTE Germanisztikai Intézet, Bp., 27–42.
- GAL, SUSAN 1979. Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria. Academic Press, New York – San Francisco – London.

- GAL, SUSAN 1992. Mi a nyelvcsere és hogyan történik: In: KONTRA MIKLÓS szerk., Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 47–59.
- GRENOBLE, LENORE A. – WHALEY, LINDSAY J. 1998. *Endangered Languages*. Cambridge University Press, Cambridge.
- GYIVICSÁN ANNA 1995. Kétnyelvűség – nyereség vagy zsákutca? In: KASSAI ILONA szerk., Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 57–64.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1979. Az idegen szavak és a purizmus. *Magyar Nyelv* 1–7.
- HINRICHS, UWE 2004. Kreolisierungstendenzen im Deutschen? Einige Bemerkungen. *Muttersprache* 2004/4: 348–57.
- HOCKETT, CHARLES 1958. *A Course in Modern Linguistics*. Macmillan, New York.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ – NÁDASDY ÁDÁM 1999. Hárompercesek a nyelvről. Osiris Kiadó, Bp.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ 2005. A pincei bogár. A hiszékenységek nyelvészborbe bújt vámszedőiről. *Élet és Irodalom* 2005. május 13: 3–4.
- KISS JENŐ 1995. Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Bp.
- É. KISS KATALIN 2004. Anyanyelvünk állapotáról. Osiris Kiadó, Bp.
- É. KISS KATALIN 2008. A „nyelvromlás” – egy szinkron szempontból értelmezhetetlen nyelvtörténeti metafora. In: CSERNICKÓ ISTVÁN – KONTRA MIKLÓS szerk., *Az Üveghegyen innen*. Poliprint – II. Rákóczi Ferenc KMF, Ungvár–Beregszász, 17–29.
- KONTRA MIKLÓS 1990. Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- KONTRA MIKLÓS 1997. Angol nyelvi és kulturális imperializmus és magyar tanárképzés. *Modern Nyelvoktatás* 3/3: 3–14.
- KOVALOVSKY MIKLÓS 1977. *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KÖPKE, BARBARA – SCHMID, MONIKA S. – KEIJZER, MEREL – DOSTERT, SUSAN ed. 2007. *Language attrition. Theoretical perspectives*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- LANSTYÁK ISTVÁN – SIMON SZABOLCS szerk. 1998. *Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.–Pozsony.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2006. *Nyelvből nyelvbe*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2007a. A nyelvi tévhitekről. In: DOMONKOSI–LANSTYÁK–POSGAY szerk. 2007: 154–72.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2007b. Általános nyelvi mítoszok. In: DOMONKOSI–LANSTYÁK–POSGAY szerk. 2007: 174–212.
- MAITZ PÉTER 2008. A szociolingvisztikai nyelvcsere-kutatások lehetőségeiről és korlátairól. *Magyar Nyelv* 154–73.
- MAITZ PÉTER 2010. *Nyelvtörténet és nyelvi komplexitás. Pidginizációs folyamatok a nyelvi változásban*. Piliscsaba, előadás.
- NÁDASDY ÁDÁM 2003. *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002*. Magvető, Bp.
- NÁDASDY ÁDÁM 2009. A szavakon innen és túl. *Pannonhalmi Szemle* 17/3: 36–45.
- NÁDASDY ÁDÁM 2010. Búcsú a nyelvhelyességtől. *Élet és Irodalom* 2010. augusztus 13: 13.
- PÉNTEK JÁNOS 1998. *Gondolatok a magyar nyelv mai helyzetéről*. Magyar Nyelv 43–9.

- PÉNTEK JÁNOS 1999a. A megmaradás esélyei. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Bp.
- PÉNTEK JÁNOS 1999b. Védtelenebbé vált a magyar nyelv. *Édes Anyanyelvünk* 21/1: 11.
- PÉNTEK JÁNOS 2002. Státusz, presztízs, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelése. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. K. n., Debrecen–Jyväskylä, 311–6.
- PÉNTEK JÁNOS 2004. Magyar nyelvű tudományosság – kezdet és vég? In: PÉNTEK JÁNOS szerk., *Magyarul megszólaló tudomány*. Lucidus Kiadó, Bp. 233–42.
- PÉNTEK JÁNOS 2005. Magyar nyelvűség a mai Erdélyben. *Magyar Szemle* 14/3–4.
- PÉNTEK JÁNOS 2007. Nyelv és identitás a Kárpát-medencében. *Hitel* 2007/7: 91–8.
- PÉNTEK JÁNOS 2008. Nyelvi változók, nyelvváltozatok és a hazai magyar nyelvhasználat. *Nyelvünk és Kultúránk* 38/4: 86–91.
- PÉNTEK JÁNOS 2009. Változó kor(unk) – változó nyelv(ünk). *Korunk* 20/2: 6–32.
- POLENZ, PETER VON 1991. *Deutsche Sprachgeschichte* 1. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- POMOGÁTS BÉLA 2009. A magyar nyelv a világban. *Nyelvünk és Kultúránk* 39/4: 5–8.
- PUSZTAY JÁNOS szerk. 2007. *A magyar mint veszélyeztetett nyelv? Savariae. Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai* 12. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- PUSZTAY JÁNOS 2008. A terminológia mint a nyelv megmaradásának feltétele. *Magyar Terminológia* 1/2: 205–16.
- SCHLOBINSKI, PETER Hrsg. 2009. *Der Deutschunterricht*. 2009/5.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004. *Nyelv, érték, közösség*. Gondolat, Bp.
- VETÉSI LÁSZLÓ 1999. Iskola a nyelvhatáron. *Korunk* 1999/10: 9–21.

Language attrition?

Language attrition (Hung. *nyelvromlás*, Germ. *Sprachverfall*) is a topic that is often discussed in public with respect to Hungarian. This paper lists some phenomena that laymen often mention under that rubric, and presents the quite different view of linguists concerning the same issues. A separate discussion is devoted to the problem of what restricted language use (under minority circumstances) implies in terms of language change. The author does not take the Hungarian term ('corruption') to be an adequate denomination of this concept even in cases where structural language loss, degradation, or deficiency is involved in cases of languages that are in a situation of language shift. These phenomena are not consequences of the state of the language itself but rather of the restricted use of their mother tongue by members of the community. A special term would be needed to refer to such situations.

Keywords: language attrition, language change, language degradation, language shift, minority languages, language contacts, sociolinguistics.

KISS JENŐ

Vizsgálódások a kizáró ellentét körében

1. Egy korábbi munkámban már foglalkoztam a kizáró ellentétes szerkezet kibővülésével és beépülésével (BÉKÉSI 1980–1981), de a beépülés tartalmi-logikai kötődéseit – mint „két viszony viszonyát” (PORZIG 1950: 368–9; vö. BÉKÉSI 1990: 23) – akkor még nem vizsgáltam. Miután azonban a pusztá *de*-viszony helyett ma már ígéretesebb a *de* kötőszó „környezetstruktúrájáról” gondolkodni (BÉKÉSI 1993: 7–10; CSÚRY 2005: 35–9; NAGY 2008: 327–32), ebben az összefüggésben is felmerül a *nem...*, *hanem*, továbbá – ennek fordított sorrendjeként – a *vagyis/azaz* és a *nem pedig* kibővülésének-beépülésének kérdése. Tanulságos lenne a mellérendelő viszonyfajták mindegyikének árnyaltabb együtt szereplését – mint paradigmaalkotó kapcsolatrendszerrel – feltárni, az alábbiakban azonban csupán a *de*-vel kifejezett fő viszony u t ó t a g i alviszonyaként szereplő *nem...*, *hanem*-et tesszük vizsgálat tárgyává. BÁNRÉTI ZOLTÁN mellérendelés-elméletének egyes tanulságai ugyanis – amely szerint például a ’fej’ szerepű kötőszó jobb oldalán lévő tagok nem (miként a bal oldalán: el is hagyható) specifikálók, hanem komplementumok (’bővítmények’) – az alábbi elemzésekben is igazolódnak (BÁNRÉTI 2003, 2006).

Első lépésként célszerűnek látszik leíró módon – egy példa funkcionális-sorrendi változatain – fölvezetni a témát. (Az itt közölt tanulmány kibővített változata a BÉKÉSI 2010a: 123–37. alatti előzménynek.) – A kizárást mint az ellentétes viszony egyik altípusát a benne viszonyított tagok *nem...*, *hanem* alapsorrendjével szokás jellemezni (SIMONYI 1881: 157–73; FARKAS 1962: 423; RÁ CZ 1968: 436), s – ha egyáltalán, akkor – az alapsorrend következetes leírása után kap figyelmet a kizárás „fordított” sorrendje, vagyis az a konstrukció, amelyben – immár a *hanem* nélkül – az állító minőségű kijelentés szerepel a kéttagú viszony első helyén. Ez a tárgyalási rend nem magyar sajátosság, így találjuk például a németben is, ahol – a tagadószóval társulva – a *hanem*-nek szintén van saját kötőszava, a *sondern* (LANG 1977: 179); de azokban a nyelvekben is, amelyekben a kizárás szerepét is a megszorító/szembeállító kötőszó jelöli (pl. ang. *but*, fr. *mais*). A ’korrekció’ variánsainak rendszerezésében – a szavak adverbatív viszonyú kapcsolatain belül – LAUSBERG a klasszikus retorikai *nem*, *hanem* viszonyítású szókapcsolat mellett (»*non x*, *sed y*«) megjeleníti annak sorrendi változatát is: »*y*, *non x*«. Ehhez egyrészt hozzáfűzi, hogy ezt a változatot hagyományosan nem számítják a korrekcióhoz, másrészt feltűnteti kötőszós formáját is: »*y*, *sed non x*«. „Die (traditionell nicht der *correctio* zugezählte) epiphra stische adversative Formel »*y*, *non x*«, oder »*y*, *sed non x*«” (LAUSBERG 1963: 123). – Francia kutatásokra építve vizsgálja a kizáró ellentét tagadó előtagjának állító előzményét BRATINKA JÓZSEF, s ezzel a téma magyar kutatásaiba beépítette a pragmatikai nézőpontot (BRATINKA 1987–1988).

2. A téma leíró bemutatása

- (1) „Az *arca sápadt volt, de [nem fehér, hanem] egyetlenesen sárga, mint a régi elefántcsont.*” (Herczeg Ferenc: Pogányok. 1902: 63)

Az idézett mondat gondolatmenetéből látható, hogy ha kihagynánk belőle a *nem...*, *hanem*-viszonyt, akkor azzal együtt kérdésessé válnék a *de* kötőszó jelenléte is. Egyik változatként a *nem...*, *hanem*-mel együtt a *de* is kimaradna a mondatból.

(1a) *Az arca sápadt volt, egyenletesen sárga, mint a régi elefántcsont.*

Természetesen benne is maradhatna a mondatban a *de* kötőszó, s e kötőszó készítésére az olvasó kereshetné is az *arc*-nak azt a színárnyalatát, amely – szerinte – aktuális ellentéte az *egyenletesen sárgá*-nak (pl. *fehér*), s esetleg éppen a *nem fehér* árnyalatot találná megfelelőnek. Ebben az esetben a *nem fehér* kijelentés *vagyis/azaz* kötőszóval kifejtő magyarázatként kapcsolódna az ellentétes utótaghoz.

(1b) *Az arca sápadt volt, de egyenletesen sárga, mint a régi elefántcsont [azaz/vagyis nem fehér].*

Az (1c) változatban megjelenő „fordított” sorrendű alakulat is – a mondatgrammatikákban – alapforma, de a két tagja közti tartalmi-logikai viszony ekkor nem kizáró ellentét, hanem kifejtő magyarázat. Ugyanebben a sorrendben azonban nem csupán a *vagyis/azaz* kötőszó viszonyíthatja a tagokat egymáshoz, hanem a *s z e m b e á l l í t ó pedig* kötőszó is. Ennek a tagadó használata párbeszédes helyzetet föltételez: mintha a kijelentés előzményeiben az *arc sápadt* voltát valaki *fehér*-nek nyilvánította volna.

(1c) *Az arca sápadt volt, de egyenletesen sárga, mint a régi elefántcsont [nem pedig fehér].*

Az (1b) és az (1c) – mint fordított sorrendű alakulat – egyaránt szinttartó, azaz mellérendelő szerkezetként jelenik meg; akárcsak az egyenes sorrendű (1). Ebből a szerkezetileg azonosan kezelhető példasorból egyedül az (1d) válhatnék ki egy olyan értelmezés során, amely nem – azonos szintű – kifejtésnek, hanem oki-okozati következésnek fogja fel a két tag viszonyát.

(1d) *Az arca sápadt volt, de egyenletesen sárga, mint a régi elefántcsont [tehát nem fehér].*

Az (1d)-féle értelmezésnek logikai-szintaktikai előfeltétele van. Az oki-okozati, azaz szillogisztikus összefüggések ekkor proposíciók közti (azaz mondatok, mondat értékű kifejezések közti) összefüggések. Az (1d)-ben a *[tehát nem fehér]* kifejezés – az elemző/olvasó felfogása szerint – mondat értékben van jelen.

3. A vizsgálat főbb szempontjai. – A vizsgált szerkezet annyira komplex alakulat, hogy domináns jegyeit egyidejűleg nem, csupán egymástól elkülönítve, egymás melletti szempontokként lehet tárgyalni. Ezek a következők: A) a tagok sorrendje; B) a tagadott – állító – előzmény; C) a *nem...*, *hanem* mélyén rejlő egyéb viszonyok. E három szempontnak a esetjei is vannak.

A) A szerkezet tagjainak sorrendje. – 1. A tagadó tag is mertsége, illetőleg újdonsága. – A tagadó tag tipikusan akkor jön az első helyen, ha a tagadott vélekedés – az előzményből vagy a tárgyra vonatkozó kollektív tudásból – már ismert (és elfogadott). Az alakulat kéttagúsága tehát inkább kommunikációs (irodalmi szövegben: retorikai), mint információs feladatot szolgál.

(2) „*Isten zsenije **nem** akkor volt föltétlen, amikor megalkotta a világot, **hanem** amikor feltalálta a halált.*” (Márai Sándor: Napló 1958–67. 267)

Márai vélekedése jöhetne a megnyilatkozás kezdetén is, de akkor – az állító kijelentést követően – a tagadó mondatnak már nem jutna feladat:

(2a) *Isten zsenije akkor volt föltétlen, amikor feltalálta a halált.*

Az alábbi, (3) jelű példában fokozati különbség van a két tag információs szerepe között, sorrendjük emiatt kötött.

(3) „*Ez a valószínűtlen életforma már **nem** is kacsalábon forog, **hanem** ég és föld között lóg.*” (Márai Sándor: Napló 1945–57. 172)

Itt a két tag már csak azért sem állhatna fordított sorrenddel, mert ezzel a képszerű frazémát (*kacsalábon forog*) a valóság konkrét elemévé tenné:

(3a) „Ez a valószínűtlen életforma *ég és föld között lóg*”
[azaz/vagyis]
„*már nem is* [csak] *kacsalábon forog*”

2. Az állító kezdés nyelvi beágyazottsága, szituatív/kontextuális beszerkesztettsége

(4) „*Temetni jöttem Caesart, nem dicsérni*” (Vörösmarty)¹

Magára az adott nyelvre is jellemző lehet a szerkezet tagjainak sorrendje. A németben van (*sondern*), az angolban nincs párhuzamos eszköze a *hanem*-nek; nem véletlen tehát *Antonius* kezdő mondatának tagmondati sorrendje. Az idézett kezdő mondat a drámai szituációba szerkesztődik be; a magyarban mindkét változat alkalmas lenne erre.

(4a) [Tudjátok, hogy Caesar barátja voltam, okkal feltételezitek hát, hogy dicsérni jöttem őt, de tévedtek. Ugyanis] ’nem dicsérni jöttem Caesart, hanem temetni’.

¹ Antony: „Friends, Romans, countrymen, lend me your ears, / I come to bury Caesar, **not** to praise him.” (Shakespeare: Julius Caesar).

3. A beszerkesztés anaforikus-kataforikus iránya. – A *nem...*, *hanem* szerkezet egésze többnyire egy általános felfogással szemben fogalmazza meg egyéni véleményét. A szerkezet előtagja tagadja, kizárja – a nem ritkán implicit – általános felfogást, utótagja pedig a tagadott, kizárt felfogás helyett közli saját, aktuális véleményét.

- (5) „Az ember **nem** akkor imádkozik, amikor az ima szavait mormolja, **hanem** amikor helytáll, erős, tevékeny.” (Márai Sándor: Napló 1945–57. 325)

Márai Sándor idézett mondatát – hozzávetőlegesen pontossággal – valami efféle általános vélekedéssel állíthatjuk szembe:

- (5a) Ha az ember az ima szavait mormolja, akkor [e helyzetről többnyire azt szoktuk gondolni, hogy az ember] imádkozik.

Ha ez az általános vélekedés elhangoznék, akkor ahhoz Márai Sándor idézett mondata egy *de/csakhogy* kötőszóval kapcsolódnék:

- (5b) [Véleményem szerint azonban] „Az ember **nem** akkor imádkozik, amikor az ima szavait mormolja, **hanem** amikor helytáll, erős, tevékeny.”

4. A következtetés / kifejtő magyarázat tipikus sorrendje. – Az egész szerkezet két tagjának sorrendje – azzal együtt, hogy az egész alakulat beszerkesztettségének anaforikus–kataforikus irányát szolgálja – a következtetés / kifejtő magyarázat tipikus sorrendjét is követi. Ekkor előbb az elvont, általános kijelentés jelenik meg, s ezt folytatja tipikusan a konkretizálás.

A *nem...*, *hanem* viszony első helyét az anaforikusan kapcsolódó tag foglalja el. Az alábbi szemelvény részletében az „**ilyenfajta** (tehát nem elfojtó, kikerülő, agresszív)” szintagmabokor első tagja akkor is az első helyen tölti be optimálisan a szerepét, ha elvileg a második helyen is állhatna.

- (6) [Nem veszi ki a gyerek kezéből a gondolkodás feladatát...; Nem szorítja a gyereket védekező állásba...; Nem tereli a gyerek érzéseit más célpontokra...] „...hosszabb távon megtanít a problémák **ilyenfajta** (tehát nem elfojtó, kikerülő, agresszív) megoldására...” (F. Várkonyi Zsuzsa 1986: 42)

- (6a) ...hosszabb távon megtanít a problémák **nem** elfojtó, kikerülő, agresszív, **hanem ilyenfajta** megoldására...

Összefüggéseiből kiragadva az alábbi mondat is megállna önállóan, akár tagadó, akár állító kezdéssel.

- (7) „A legsúlyosabb esetnek tekintik, ha valaki a faluban egy házból (tehát **nem** a mezőről) lop gabonát.” (Braun Róbert: A falu lélektana. 23)

Kizáró ellentétes sorrendben:

(7a) *A legsúlyosabb esetnek tekintik, ha valaki a faluban **nem** a mezőről, **hanem** egy házból lop gabonát.*

Az alábbi példa szerkezetét viszont egyik sorrend sem befolyásolja.

(8) *„...nincs a világon olyan kormány [...] hogy bármilyen tekintélyes társadalmi – irodalmi, művészeti, **tehát nem** politikai – testület előtt nyilvánosan federáljon, még ha a követeléseit teljesíthetőnek és teljesítendőnek tartja is.” (Veres Péter: Kortárs. 82)*

(8a) *...nincs a világon olyan kormány [...] hogy bármilyen tekintélyes **nem** politikai, **hanem** társadalmi, irodalmi, művészeti testület előtt nyilvánosan federáljon...*

5. Az állító taggal való kezdés jellemző lehet az értekezés műfajára, de lehet egy szerző jellegzetes szövegalkotási módja is. Néprajzi tárgyú leírásában Györffy István – szembeállító kötőszóval – a második helyre sorolja a tagadó mondatot.

(9) *„...a főtüzelő itt a kemence, **nem pedig** a tűzhely, mely sok, főleg szlovén helyen ma is csupán piciny tűzpadka, **azaz nem** igazi tűzhely...” (Magyar falu, magyar ház. 139).*

Tagadással kezdve:

(9a) *...a főtüzelő itt **nem** a tűzhely, **hanem** a kemence, [...] **nem** igazi tűzhely, **hanem** csupán piciny tűzpadka*

6. Hogy a *nem...*, *hanem* szerkezetet melyik tagjával kezdi (vagyis melyikkel kapcsolja előzményéhez) a szerkezetet a beszélő, annak í z l é s b e l i (észjárására jellemző) oka is lehet. Lehetséges, hogy az író általában nem kedveli a viszonyító eszközöket, így a tagadószóval való kezdést sem; az is lehet, hogy magától a *hanem* kötőszótól idegenkedik. (Adott műfajban, gondolatmenetben stb. nagyon direktnek, keménynek érezheti a tagadott kijelentés helyett ajánlott határozott állítást.) Az előre hozott állítással ugyanis törlődik a *hanem*, s ezzel az utána következő tagadás is szelídebbnek tűnik. Szép Ernő alábbi gondolatmenetében két helyen is lehetne *nem...*, *hanem* sorrend, helyette azonban mindkét esetben előre kerül a – *hanem* nélküli – állítás.

(10) *„...ezek a réműletek, azt hiszem, az egészségiünk lázadása, a testünké, **nem** a lelkünké. Én azt hiszem, mindig a test fél, **nem** a lélek, **vagyis nem** az eszmélet.” (Szép Ernő: Ádámcsutka. 196)*

Tagadással kezdve:

(10a) ...ezek a réműletek **nem** a lelkünk lázadása, **hanem** a testünké, **nem** a lélek, **vagyis** az eszmélet fél, **hanem** mindig a test.

7. A *nem...*, *hanem* nyelvi megjelenési formái. – a) *hanem inkább* = *inkább, mint*. – Az ellentét kizáró élet tompítja a fordított sorrend. Ennek egyik változata a „*hanem inkább*” helyett alkalmazott „*inkább, mint*”.

(11) „S aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a túlnyomórészt a kisparasztság kezén lévő állatállomány minősége egészében **nem** javult, **hanem inkább** romlott.” (Losonczy Géza: Csillag, 1947: 42)

(11a) S aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a túlnyomórészt a kisparasztság kezén lévő állatállomány minősége is egészében **inkább romlott, mint** javult.

(12) „[Hauptmann] első három drámája [...] még **nem** is igazi naturalista dráma, **hanem** inkább Ibsen iskolája.” (Szerb Antal: A világirodalom története 3. 1941: 224)

(12a) [Hauptmann] első három drámája [...] **inkább** Ibsen iskolája, **mint** igazi naturalista dráma.

(13) „A D. H. Lawrence-k és André Gide-k [...] vitalitása egy ál-vitalitás: **nem** az egészséges ösztönök egészséges virágzása, **hanem inkább** csak hisztéria...” (Szentkuthy Miklós: Válasz, 1947: 99)

(13a) A D. H. Lawrence-ek és André Gide-ek [...] vitalitása egy ál-vitalitás: **inkább csak** hisztéria, **mint** az egészséges ösztönök egészséges virágzása.

b) *de nem...*, *hanem* = *de inkább csak*. – Az *inkább* és a *csak* – akár együtt, akár külön-külön – kiváltják a „nagyon sarkosan” viszonyító *nem...*, *hanem*-et, s ezzel csökkentik az ellentét súlyát.

(14) „Gál János alelnök lett, **de** [nem ténylegesen, hanem] **inkább** formálisan, mert a párt már október elsejétől behívta öthónapos vezetőképző iskolára.” (Sarkadi Imre: Tanyasi dúvad. 1953: 33)

(15) „– Velem már senki sem beszél ebben a házban. [...] Legalább te állj velem szóba...
István visszanez rá, de [nem azért, hogy szóba álljon vele, hanem] **inkább csak** azért, hogy végignézze.” (Zilahy Lajos: A szűz és a gödölye. 1937: 76)

A kiváltott [*nem...*, *hanem*] visszajöhet kifejtő magyarázat szerepében. Például az alábbi Illyés-idézet második szövegmondata explicitté teszi azt, ami az első szövegmondatban nyelvi eszközökkel nem fejeződött ki.

- (16) „*Hallgattam a vitát, de [nem a tartalmát, hanem] inkább csak az ütemét, a csapongását. [Vagyis] Nem arra figyeltem, hogy a szavakat milyen gondolatok lökik ki, hanem milyen érzések.*” (Illyés Gyula: Ebéd a kastélyban. 1962: 162)

B) A tagadott előzmény helye. – Ha vizsgálatunkban a tagadó mondat a *nem...*, *hanem* szerkezet második helyén áll, akkor mindenekelőtt különbséget kell tennünk a tagadott előzmény kétféle szerkezeti helye között. (A téma egy önálló részletét l. BÉKÉSI 2008: 79–84.)

1. Az egyik hely a *nem...*, *hanem* szerkezeten belüli hely. RÁCZ ENDRE alábbi értelmezésében például a „*történetíró*”, illetőleg „*a vidám elbeszélő*” azonos szerkezeten belül cserélhet helyet egymással, így elvileg mindkét kifejezés lehet állítás is, tagadás is. „A kapcsolatos *és, s* kötőszó is szerepelhet a kizáró ellentétes mellérendelésben – írja RÁCZ –, főleg akkor, ha a tagadás a második tagmondatban van: „*A történetíró foglalkozzék azokkal, s ne a vidám elbeszélő.*” (Eötvös K.: Házasági v. 41)” (RÁCZ 1968: 436). RÁCZ ENDRE szempontját alkalmazza BALOGH JUDIT, sőt a második helyen álló tagadó mondat lehetséges kötőszavai vonatkozásában újabb kötőszót is fölvesz (*ne/nem pedig*): „A tagmondatokat – írja BALOGH – kapcsolhatja az *és, s* kapcsolatos kötőszó is, különösen akkor, ha a tagadás a második tagmondatban van: *Te magad készítsd el a feladatodat, és ne (szabatosabban: ne pedig) a testvéred!*” (BALOGH 2000: 538).

2. A másik esetben – erről részletes elemzést publikált BRATINKA JÓZSEF – a tagadott előzmény olyan állítás, amely k í v ü l van a *nem...*, *hanem* szerkezeten, mégpedig megelőzi azt (BRATINKA 1987–1988). Így például az alábbi kétmondatos újsághír második mondatának „*A valóságban [azonban]*” szegmentuma akkor is az előtte álló mondat vélekedésével áll ellentétben („*Sokan azt tartják*”), ha a saját szerkezetén belüli sorrendje „*egyenes*”, és akkor is, ha „*fordított*”.

Egyenes sorrend (ahol a tagadó mondat kezd):

- (17) „*Sokan azt tartják: az őszi virágzás a hosszán tartó, meleg őszt jelzi. A valóságban [azonban] a másodvirágzás nem prognózist ad, hanem a már lezajlott időjárási folyamatok következménye.*” (Délmagyarország 1979. 09. 28.)

Fordított sorrend (ahol a tagadó mondat zár):

- (17a) *Sokan azt tartják: az őszi virágzás a hosszán tartó, meleg őszt jelzi. A valóságban [azonban] a másodvirágzás a már lezajlott időjárási folyamatok következménye, tehát nem prognózist ad.*

A (17a) változat *tehát*-féle viszonyjelölése helyett ugyanolyan joggal szerepel-tethetnénk a [*vagyis, azaz* stb.] kötőszókat is. Ebben az esetben a záró helyzetű tagadó mondat kettős viszonytal kapcsolódik előzményeihez.

Egyrészt a [*tehát/vagyis*] kötőszók révén következtető/kifejtő magyarázó viszonytal követi saját közvetlen előzményét: *Sokan azt tartják: az őszi virágzás*

a hosszan tartó, meleg őszt jelzi. A valóságban [azonban] a másodvirágzás a már lezajlott időjárási folyamatok következménye, tehát/vagyis nem prognóziást ad.

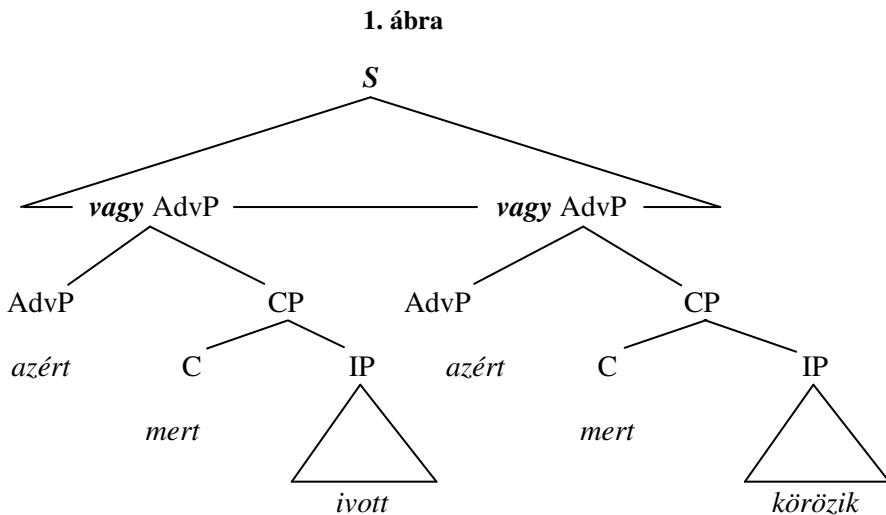
Ugyanakkor záró helyéről is tagadja az első mondategész állító vélekedését: *Sokan azt tartják: az őszi virágzás a hosszan tartó, meleg őszt jelzi. A valóságban [azonban] a másodvirágzás a már lezajlott időjárási folyamatok következménye, tehát/vagyis nem prognóziást ad.*

C) A *nem...*, *hanem* szerkezet mélyén rejlő viszonyok. – 1. A választás lehetősége, illetőleg lehetetlensége. – a) A választás lehetősége. – Vizsgálatunkban számolni kell azzal, hogy a *nem...*, *hanem* szerkezetben benne rejlik egy olyan – típust alkotó – különbség is, amely tagjainak sorrendjénél általánosabb. A fenti példasorral szemléltetett típusban – miként az idézett Shakespeare-mondatban – a két tag viszonya mélyén a ’választás’ lehetősége húzódik meg: (4) *temetni vagy dicsérni* – ’**nem** temetni, **hanem** dicsérni’; (17) *prognózis vagy következmény* – ’**nem** prognózis, **hanem** következmény’.

A ’választás’, illetőleg a ’kizárás’ összefüggésének reprezentálása előtérbe helyezi a koordinált kijelentések értelmezésének szempontját. Elvileg ugyanis nem csupán a két kijelentés ’feje’ (főmondati utalószava) lehet koordinált, hanem a két CP (a két mellékmondat) is.

Az 1. ábra szerint a választó viszony közvetlenül a fejek között van; a tagmondatok között csupán közvetve.

(18) „A helyszínelő rendőrök feltételezése szerint a gázoló férfi vagy azért futott el, mert ivott, vagy azért, mert körözik.” (Délmagyarország 2006. 12. 29.)

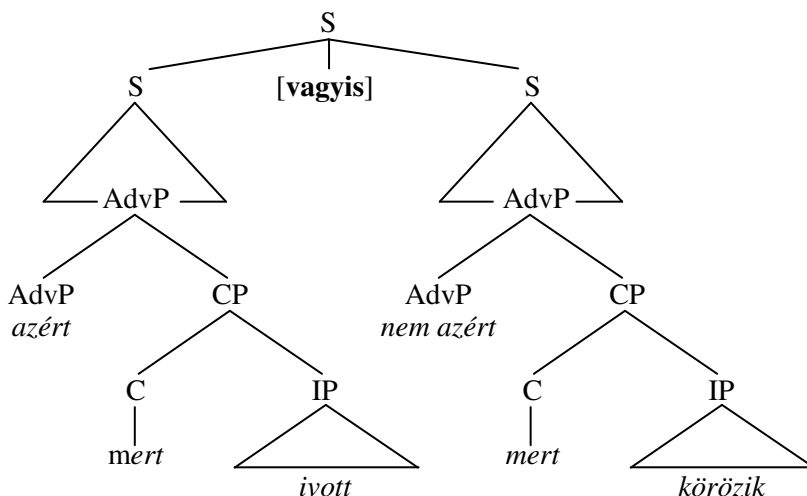
Az (18) példával szemléltetett választó viszony szerkezete a *nem...*, *hanem*-viszonyban is érvényes, akár tagadó, akár állító sorrenddel jelenik meg. Ebben a viszonyban a *rendőrök* már nem feltételeznek, hanem megállapítanak.

(18a) A helyszínelő rendőrök megállapítása szerint a gázoló férfi **nem azért** futott el, mert ivott, **hanem azért**, mert körözik.

(18b) A helyszínelő rendőrök megállapítása szerint a gázoló férfi **azért** futott el, mert körözik, **[vagyis] nem azért**, mert ivott.

A (18) jelű példát is lehet reprezentálni az 1. ábra ágrajzával, de alkalmazható a 2. ábra ágrajza is, vagyis a két CP közti közvetlen viszonytal. Vegyük a (18b)-t!

2. ábra

b) A választás nem lehetséges. – A másik szerkezet típus két tagja között a szillogisztikus következtetés kis premissza–konklúzió-viszonya húzódik meg. Az alábbi, (19) számú példa tagjai (elő- és utótagja) között nem lehet választani a *tapadás* *vagy elpattanás* között; ugyanis a *t* hang attól az, ami, hogy mindig *tapad*.

(19) „Hogy a hangnak határozott alakja legyen, a végét is lezárjuk egy *t* hanggal, amelyik a szájpaddásunkhoz tapadt, **tehát nem** pattan el.” (Rajeczky Benjamin: Furulyaiskola. 1952: 6)

Az idézetben rejlő feltételes szillogizmus lépéseit nagyjából az alábbi módon lehet rekonstruálni: Ha (b), akkor nem (c). Az (a) ebben az esetben (b), tehát az (a) ebben az esetben nem (c). Azaz: ha egy hang a szájpaddásunkhoz tapad (b), akkor **nem** pattan el (c). – A *t* hang (a) a szájpaddásunkhoz tapad (b). – A *t* hang (a) **tehát nem** pattan el (c). A tagok sorrendi cseréjével a következtető viszony (**tehát**) okadó magyarázóvá (**ugyanis, tudniillik, hiszen**) alakul át:

(19a) Hogy a hangnak határozott alakja legyen, a végét is lezárjuk egy *t* hanggal, amelyik **nem** pattan el, **ugyanis** a szájpaddlásunkhoz tapad.

4. A téma interpretációs megközelítése. – A kizáró ellentét interpretációs megközelítése (vö. PETŐFI S. 2004: 93–6) a *de*-viszony feltételezett környezetstruktúrájára épül, arra a feltevésre tehát, hogy a *de* kötőszó – meghatározható esetekben – nem csupán két tag (két mondatrész, két tagmondat, két mondat) ellentétét, hanem két szillogisztikus következtetés elvárástörő viszonyát modellálja. A feltételezett környezetstruktúra egy elvi jelentésszerkezet, amelynek egyes alkotó elemei nyelvi kifejeződés nélkül, azaz implicit módon is szerepelhetnek, továbbá – a magasabb jelentésegységbe való beépülés érdekében – sorrendi helyüket is változtathatják.

Az interpretáló megközelítésmód feltételezi a leíró vizsgálódást. Így felfoghatjuk sorrendi kérdésként is a *nemcsak* kötőszós – funkciójában ’kapcsolatos’ – viszonyítást is, például az alábbi Radnóti-idézetben: „*Oly korban éltem én e földön, / mikor az ember úgy elaljasult, / hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra...*” (Töredék, 1944. május 19.).

Természetesen senki, még formális leírásban sem hagyná el a költemény *nemcsak* szóalakjából a *csak* utótagot, hiszen ezzel meredeken megváltoznék a mondatjelentés referenciája: a „*nem parancsra*”-féle átírás eltüntetné a valóságból a parancsadókat. Az interpretáló elemzés azonban – a leírt szerkezet ismeretében – a sorrendi cserével érvényesített hangsúlyviszonyok szerepét sem mellőzheti. Ebben, vagyis a hangsúly vonatkozásában nem teljesen úgy szolgál a *nemcsak*, mint a *nem*. Pontosabban szólva: utótagi szerepében egyikük sincs befolyással az előtag (*önként, kéjjel*) fő hangsúlyára: „...*hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra...*”, azaz hogy *önként, kéjjel ölt, nem parancsra*; az általuk kapcsolt *parancsra* határozó hangsúlyára viszont már nem egyformán hatnak. A tagadószó ugyanis – nem mindig ugyan, de itt egyértelműen – igényli a hangsúlyt: hogy *önként, kéjjel ölt, nem parancsra*. – A részlegesen tagadó *nemcsak* – nem tiltja le ugyan önmagáról a hangsúlyt, de – kötőszószerűen inkább átengedi azt az általa kapcsolt határozóra: „...*hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra...*”.

A) A kizáró ellentét mint az elvárástörő ellentét *alviszonya*. – Az alábbi példában fordított sorrendjével vesz részt a kizáró ellentét, de ezzel ugyanúgy megokolást teljesít, mint az egyenes sorrendjével: [ugyanis] *nem a felvilágosodás vonzott, hanem a világosság*.

(20) „[Voltaire nevéhez fűzzem ezt a szenvedélyt, amely annyi ismerős arc között oszlott meg? Bizonyára ő az összefoglaló, bár egy percre sem éreztem magam voltériánusnak.]
Szerettem, de nem hittem neki. A világosság vonzott, nem a felvilágosodás.” (Halász Gábort idézi Vajda Gábor: Új Symposion. 1980: 447)

A (20)-ból csupán azt a jelentésrészt – a harmadik-negyedik mondat tömbjét – vesszük igénybe, amely a vizsgált szerkezet több elemét is magában foglalja:

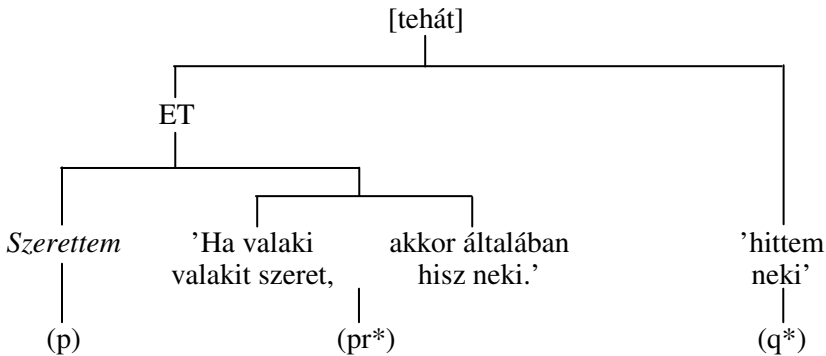
(20a) *Szerettem, de nem hittem neki.* [Engem ugyanis] *A világosság vonzott, [vagyis] nem a felvilágosodás.*

1. A *de*-viszony előtagjának jelentésviszonyai. Az implicit konklúzió: 'hittem neki'. – A (20) szöveg (20a) jelű szegmentumának jelentésviszonyai közül fő-, azaz meghatározó viszony a *de* kötőszó által képviselt elvárás-törlesztés. Minden elmélet nélkül is egyértelmű, hogy a *de* után közvetlenül következő tagadó mondat (*nem hittem neki*) nem a *de* előtti explicit kijelentés, azaz a (*Szerettem*) érvényességét tagadja, hanem azt a kijelentést, amelynek az előtagban implicit módon jelen kell lennie: 'hittem neki'.

A 'hittem neki' kijelentésnek mint a jelentésszerkezet – itt – implicit konstituensének két okból is jelen kell lennie. Egyrészt azért, mert az explicit tagadó mondat léte feltételezi a tagadó viszony állító előtagját. Ezzel együtt a 'hittem neki' egy szillogisztikus következtetés konklúziójaként következik egy olyan következtetési alaphól, amelynek implicit nagy premisszája kb. így rekonstruálható: 'Ha valaki valakit szeret, akkor – adott kultúrában – általában hisz neki'.

Az itt rekonstruált nagy premissza mint – a vizsgált tényállásleíráshoz rendelhető – általános tudás/kollektív tapasztalat stb. a kis premissza szerepét betöltő explicit egyedi kijelentéssel együtt – [Voltaire-t] *Szerettem* – közreműködik az olvasó értelmező tevékenységben. Ebben a tagadó utótag (*nem hittem neki*) az értelmezésben létrehozhatja állító előtagját ('hittem neki'). Mindez – mint a *de*-viszony előtagjának szillogisztikus összefüggése – ágrajzzal az alábbi módon reprezentálható. (Az ET szimbólum az egyedi tényállásleíráshoz rendelhető általános tudás „mély szerkezeti” kapcsolatát képviseli; (p) = kis premissza, (q) = konklúzió, (pr) = nagy premissza, * = a tétel implicit jelenléte.)

3. ábra

2. A *de*-viszony utótagjának jelentésviszonyai. Az implicit [ugyanis] kötőszó. – A *de*-viszony utótagjának jelentésviszonyai hasonlóképpen tárhatók fel, miként az előtag esetében történt.

(20b) *Szerettem, de nem hittem neki.* [Ugyanis] *A világosság vonzott, nem a felvilágosodás.*

A kizáró ellentétet követő két kijelentés okozati–oki összefüggése eléggé nyilvánvaló. Az első tag (*nem hittem neki*) – miként a 3. ábrán látjuk – egy állító minőségű implicit konklúzió tagadásaként ('hittem neki' – *nem hittem neki*) szintén konklúzió; így az őt követő kételemű szerkezet (*A világosság vonzott, nem a felvilágosodás*) – kis premisszaként – a következtetési alap egyik tagja lesz.

Az itteni esetben legfeljebb az a kérdés merülhet fel, hogy a – saját szerkezetükön belüli kifejtő magyarázó viszonyú, illetőleg (sorrendi cseréjükkel) kizáró ellentétes – tagok betölthetnék-e külön-külön is a konklúziót megokoló szerepet.

Okadó magyarázatként – vagyis hogy 'miért' „*nem hittem neki*” – két külön nagy premisszát még részlegesen sem könnyű létrehozni:

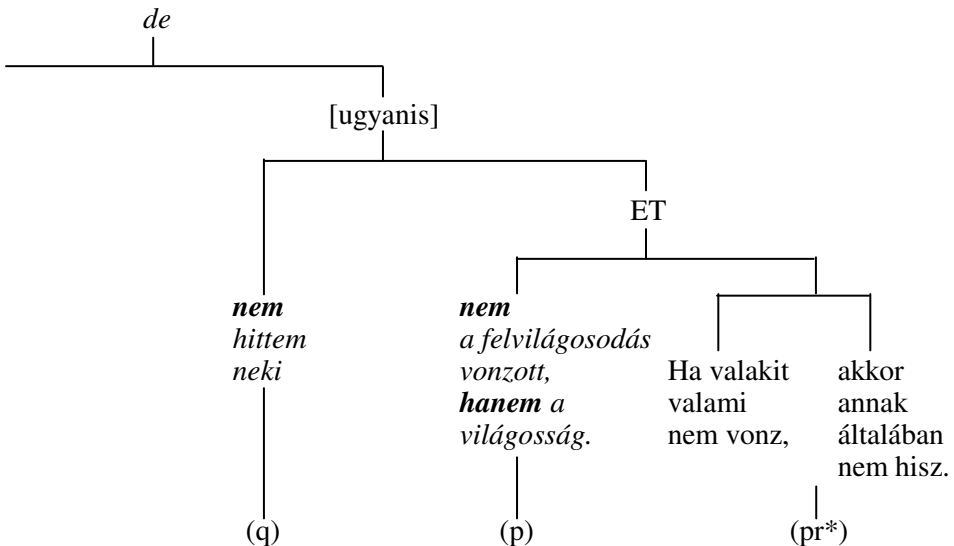
Szerettem, de nem hittem neki. [Ugyanis] *a világosság vonzott.* ET² 'Ha valakit *a világosság* vonz, és ha Voltaire **nem** a világossággal volt egylényegű, akkor **nem** hisz Voltaire-nek.

Szerettem, de nem hittem neki. [Ugyanis] **nem** *a felvilágosodás vonzott.* ET 'Ha valakit **nem** *a felvilágosodás* vonz, és ha Voltaire maga volt *a felvilágosodás*, akkor **nem** hisz Voltaire-nek.

Láthatjuk tehát, hogy a 'miért' „*nem hittem neki*” kérdésre legtermészetesebben az író összetett mondatának kizáró ellentétes sorrendjével lehet válaszolni:

Szerettem, de nem hittem neki. [Ugyanis] **nem** *a felvilágosodás vonzott*, amit Voltaire képviselt, **hanem** *a világosság.* ET 'Ha valakit valami nem vonz, akkor annak általában nem hisz'.

4. ábra

² Az ET szimbólumot PETŐFI S. JÁNOS hozta létre annak a „mély szerkezeti” konjunkciónak a reprezentálására, amely az értelmezésben az egyedi tényállásleíráshoz (p) általános/kollektív tudást (pr*) rendel.

A 4. ábráról két tanulság is leolvasható. Egyik az, hogy a megokoló (kis premissza) szerepet a fordított sorrendű változata épp úgy betölti, mint az egyenes sorrend.

(20a) [Ugyanis] *a világosság vonzott*, [vagyis] *nem* az, amit Voltaire képviselt: *a felvilágosodás*. ET 'Ha valakit más vonz (*a világosság*), mint az, amit Voltaire képvisel (*a felvilágosodás*), akkor annak általában nem hisz.'

A másik tanulság egy kérdés. Indokolt-e az elemzett példánk fordított sorrendű, (20a) változatát kizáró ellentétnek nevezni? Szerepazonosságukból úgy tűnik, hogy igen. A jelen esetben transzformációs pár mindkét változata ugyanazt, tudniillik az okadó magyarázat szerepét tölti be.

Ehhez képest saját viszonyfajtajuk, vagyis hogy egymás közti viszonyuk egyik esetben kizáró, a másikban kifejtő magyarázó, másodlagos kérdés. Mindenesetre nem tűnik fölöslegesnek e két tag viszonyát közelebbről is megvizsgálni.

B) A kizáró ellentét tagjainak belső viszonyai. – A vizsgálat legegyszerűbb módjaként környezetéből kiemeljük a *nem...*, *hanem* szerkezetet. Ez a beavatkozás a szerkezet tagjainak grammatikai felépítésére hívja fel a figyelmet. Ha ezek – mondatrészi szerepükből következően – azonosak, akkor viszonyuk kifejtő magyarázó (*azaz, vagyis*), illetőleg szembeállító (*nem pedig*); ha eltérő, akkor feltételezhető következtető (*tehát*) szerepük is.

1. A tagok kifejtő magyarázó, illetőleg szembeállító viszonya. – Ha a kizáró ellentét mondatrészek közötti összefüggést reprezentál, akkor a viszony nem ok–okozati (vagyis nincs köztük egész–rész viszony), hanem koordinatív.

Az alábbi esetekben is végre lehet hajtani a tagok sorrendi fölcserélését, de a viszonyított tagok mondatrészi státusa folytán a viszony nem következtető, hanem kifejtő magyarázatra (*vagyis, azaz*), illetőleg egyszerű szembeállításra (*nem pedig*) változik.

A kizáró ellentét egyenes (és fordított) sorrendje:

(21) „– Maguk mikor költöztek ide Diósviznyóról?
– 1953 nyarán, író úr. **De** [*nem* Diósviznyóról, **hanem**] a hortobágyi ohat-pusztakócsi internáló táborból.” (Déry Tibor: Ítélet nincs. 1971: 454)

A (21) utótagjából zárójellel kivett tagadott mondatrészt vissza is adhatjuk, ezt azonban ekkor – a tagok állítás–tagadás sorrendjében – a kifejtő magyarázó *vagyis* (és a szembeállító *pedig*) kapcsolja az utótaghoz.

(21a) – Maguk mikor költöztek ide Diósviznyóról?
– 1953 nyarán, író úr. **De** a hortobágyi ohat-pusztakócsi internáló táborból, **vagyis nem / nem pedig** Diósviznyóról.

- (22) „Lizi belátta apjának helyes gondolkozását, és így történt, hogy midőn Kavaczký de Nizsder délután megszólaltatta a kapucsengettyút, az utálatos kutya társaságában, *Lizi nem utasította őt el, hanem alkuba bocsátkozott vele* a lakás irányában, mint jóraivaló, rendes lányhoz illik.” (Krúdy Gyula: A podolini kísértet. 58.)
- (22a) Lizi alkuba bocsátkozott vele a lakás irányában, mint jóraivaló, rendes lányhoz illik, *vagyis* – mint általában várható lett volna – *nem utasította őt el*.
- (23) [Illyés] „*Ugyanazt a béres hadat képviseli, mint Erdélyi, de nem népdallal jön, hanem Párizssal, a nyugati hagyománnyal.*” (Juhász Géza: Népi írók. 50)
- (23a) [Illyés] *Ugyanazt a béres hadat képviseli, mint Erdélyi, de a nyugati hagyománnyal, Párizssal jön, vagyis nem / nem pedig népdallal.*

A (21)–(23) példákban a kizáró ellentét mondatrészeket viszonyít egymáshoz. Közismert azonban, hogy az, aki az élő mondatot értelmezi, mondatokként (s így kijelentésekként) foghatja fel a mondatrészeket is. Például a (24)-ben az író feltételezi, hogy az első *népmozgás germán mód*-jával az olvasó tisztában van. A (24a)-ban az olvasó a második tagmondat végére is odaértheti az első tagmondat állítmányát, *vagyis* megteheti, hogy konklúzióként értelmezze a gondolatmenet lezárását: *tehát nem germán módra [indult meg]*.

- (24) „*A második népmozgás 451-ben indult meg a birodalom ellen, de nem germán-módra, hanem a hun népnek alávetve.*” (Németh László: A minőség forradalma I. 1940)
- (24a) *A második népmozgás 451-ben indult meg a birodalom ellen, de a hun népnek alávetve, tehát nem germán módra [indult meg]*.

2. A tagok ok-okozati, azaz következtető viszonya. – Ennek az összefüggésnek mindenekelőtt az a feltétele, hogy a *nem...*, *hanem*-mel, illetőleg a *tehát/azaz/vagyis*-sal viszonyított két kifejezés egyaránt mondat értékű, azaz szerepük ítélet-szerep legyen. A mondatok (tagmondatok) nyelvi megformáltsága általában különbözik egymástól. Az alábbi, (25) jelű példában a szerző *nem tehát*-tal modellálja a következtetést, hanem *azaz*-zal; a második helyre rakott tagadó mondat nyelvi megformáltsága azonban függetleníti önmagát az egyenes sorrend sémájától.

- (25) „... *kihagyásosan ábrázolja Janisch Attila azt a teret és környezetet, amelyben nyomon követi hőseit. A helyszínek és tárgyak mindig azok, amik, de csak azok, amik, azaz nem hordoznak semmiféle többletjelentést, sem szociológiáit vagy pszichológiáit, sem metaforikusát vagy transzcendenst.*” (Györffy Miklós: Filmkultúra, 19)

Kizáró ellentétes sorrenddel:

(25a) *A helyszínek és tárgyak **nem** hordoznak semmiféle többletjelentést, sem szociológiáit vagy pszichológiáit, sem metaforikusát vagy transzcendenst, **hanem** mindig azok, amik, **de** csak azok, amik.*

A következő példa kizáró ellentétes sorrendjének megváltoztatásával hozhadtunk létre következtető utótagú viszonyítást.

(26) [Nustkorb] „megfordult, visszatért, s ahogy elmenne a holt bíró előtt, megállt egy pillanatra, és szépen, lassan letette a rózsát a mellére. *Majd az asztalhoz járult, **de** [nem ült le, hanem] csak megállt Mostel előtt, lehajtott fejjel, mint egy vádlott.*” (Mikszáth Kálmán: Összes művei 22: 99)

(26a) [Nustkorb] *az asztalhoz járult; [várható volt, hogy leül], **de** csak megállt Mostel előtt, lehajtott fejjel, mint egy vádlott, **tehát** nem ült le.*

A tagok sorrendi cseréjével létrehozott következtetés a (26a) esetében akkor indokolt, ha az explicit kis premisszához (Nustkorb [...] *az asztalhoz járult*) elfogadható implicit nagy premisszát rendelünk: 'Ha valaki *az asztalhoz járul*, akkor szokásos magatartásként elvárható, hogy le is ül oda'.

A kis és a nagy premissza kapcsolatából mint következtetési alaptól következik, hogy az utótagnak a konklúzióként szerepeltetett tagadó mondata egy állító minőségű konklúziót implikáljon az előtagban: [várható volt, hogy leül], *de* [...] *nem ült le.*

Mindehhez hozzá kell fűznünk, hogy a Mikszáth-szövegből kiemelt tényállás-leírás az eseményeknek csak a felszíne. A következtetés valódi értelme – a jelenlévők helyzetismeretére épülő – mögöttes szillogizmusban rejlik:

'Ha valaki *nem ül le az asztalhoz*, akkor *nem adja meg a teljes tiszteletet.*' [Nustkorb] *nem ült le, **tehát**...*

3. A sorrend további összefüggései. – a) Az előtag implicit konklúziója. – Gyakorisági vizsgálatban³ úgy találtuk, hogy a *de*-viszony utótagjaként gyakoribb a *nem...*, *hanem* szerkezet egyenes sorrendje. Hogy ez miért lehet így, arra a fenti átalakításokból kaphatunk tájékoztató választ. Ha ugyanis – miként igen gyakran – az előtag konklúziója úgy implicit, hogy még lehetőségére sincs utalás a szövegelőzményben (pl. (26) *Miért volt elvárható, hogy Nustkorb leül?*), akkor e konklúziót előbb a *de nem* sorrendű tagadással explicitté kell tenni, hogy legyen valami tagadható, ami helyett érvényeset lehet állítani. A (26)-ban is ok-okozati összefüggést állapíthatunk meg, bár ezt inkább a (26a) – vagyis a fordított sorrend –

³ Tipológiai-gyakorisági vizsgálatokhoz az MTA Nyelvtudományi Intézetének Adattára – ahonnan a jelen cikk példáinak többsége is származik – digitálisan feldolgozott, rendkívül gazdag anyagot kínál.

igazolja, valamint a tagok szintaktikai státusa. Ha ugyanis mondatot (állítmányt) tagad a tagadó mondat, akkor ennek elemei kijelentés értékűek.

b) A 'hanem' értékű *ugyanis*. – A 'kötőszóegyüttes'-nek tekintett *de nem...*, *hanem*-nek számottevő módszertani előnyei vannak. A *de nem* szegmentumnak az, hogy az értelmezésben felidézi az elvárástörülő szerkezetet; az egész alakulatnak pedig az, hogy a *hanem*-hez is magyarázó szerepet (*ugyanis*) rendel.

- (27) „*Puska dörren, s utána újra és újra hangzik a dörrenés – de nem a visszhang ismétli: az osztrákok várták a hátulról jövő támadást, és máris észrevették őket.*” (Sárközi György: Mint oldott kéve. 1931: 240)

Az idézett összetett mondat tagadó tagmondatához (*de nem a visszhang ismétli*) a *hanem*, valamint az *ugyanis* egyaránt kapcsolhatná a folytatást (*ugyanis/hanem az osztrákok várták a hátulról jövő támadást*). A *hanem* kötőszó kitehető-sége mellett a *hanem*-mel viszonyított két főnév azonos mondatrészi szerepe szól: *nem a visszhang, hanem az osztrákok*.

A megokoló viszonyítást itt két érv valószínűsíti. Az egyik a kötőszó helyett álló kettőspont, ami többnyire a megokolást, magyarázatot képviseli, a másik érv a (Bp)-vel jelölt kijelentés kis premissza-szerepe.

5. ábra

(Ap)	<i>Puska dörren,
s utána újra és újra
hangzik a dörrenés,</i>	(Bp)	<i>az osztrákok várták
a hátulról jövő támadást</i>
(Aq*)	a visszhang ismétli,	de	(Bq) <i>nem a visszhang ismétli</i>

c) Koreferenciális viszonyok. – Az eddig vizsgált esetek azt a benyomást kelthetik, mintha a két tag sorrendi fölcserélhetőségét kielégítően feltártuk volna. Az alábbi két Veres Péter-idézet azonban felhívja figyelmünket az ún. névmásításra; vagyis arra, hogy a tagadó mondat – ha állító előzményét névmással (névmási határozószóval) reprezentálja, miként itt –, csupán elől állhat.

- (28) „**A magyarázat (...)** **helyes is lehet, téves is, mert az eredeti indítékot utólag úgyis nehéz, néha lehetetlen kikeresni. De nem is ez a dolog lényege. Hanem az, hogy a költő, a művész vagy bármilyen nagyember, amikor megszületik [...] még nem nagyember, csak ember.**” (Veres Péter: Csillag, 1956: 745)

- (29) „[A rá következő képviselő [...] néhány pompás körmondat végén **azt kiáltja [...], hogy** az egyszerű favágók állítólagos érdeke mögött ezúttal néhány erdőtulajdonos, sőt egész egyszerűen egy ismert bank áll.] **De nem ezt taglalja, hanem az előterjesztett törvény várható következményeit.**” (Illyés Gyula. 1947: 91)

- (30) „Most már talán nyugodtabb leszek, lesz a népnek nemcsak kenyere, de krumplicija, babja, szalonnája és káposztája is. **Remélem, írni is jobban tudok majd, mert nem emészt az aggodalom és a reménység, mint tavasz óta. De nem ezért írom én ezt ide. Hanem azért, mert megint látom egyszer, hogy a szellemi felajzottság, az »ihlet« mennyire a természet járuléka: tele vagyok érzéssel és gondolattal.**” (Veres Péter: Csillag, 1956: 751)

A szöveg teljesebb, mindkét irányú összefüggésében a szerkezet utótagja lesz dominánsabb, hiszen a folytatásnak ez lesz az antecedense. Egy erre is kitékintő elemzés ezért a többi koreferenciális szál egyikének tekintheti majd a beépített kizáró ellentétet.

5. Összegzés és kitékintés. – Az itt felvázolt, minden látszat ellenére is elnagyolt elemzés főként a *de*-viszony környezetstruktúráján belül vizsgálta a kizáró ellentétet. Bizonyára nem hibátlanul, de remélhetőleg nem elriasztó módon. Érdemes lenne ugyanis az itteninél általánosabb kiindulásból vizsgálni az egyes koordinatív viszonyfajták együttes szereplését. A 2. C) pont alatt szóba hozott ’választó’ viszony például még távolabbra utal, ha neki (’kizáró’ altípusának) a nagy premiszában adunk szerepet.

- (31) „A gyártás visszafogása miatt elbocsátások nem lesznek, de a szerződéses munkatársak számát csökkentik” (Index, 2009. 10. 2.)

Ha az idézett kijelentést a feltételes szillogizmus implikátumaként helyezzük el, akkor a konklúzió alanyának tagadásával kizáró, állítmányának tagadásával pedig elvárástörő ellentét vezethető le belőle:

- (pr) *Ha visszafogják a gyártást, akkor vagy elbocsátások lesznek, vagy a szerződéses munkatársak számát csökkentik.*
 (p) visszafogják a gyártást,
 (q) – *de* [nem elbocsátások lesznek, hanem] *a szerződéses munkatársak számát csökkentik;*
 – [elbocsátások nem lesznek], *de a szerződéses munkatársak számát csökkentik.*

Kulcsszók: Kötőszóegyüttesek, környezetstruktúra, tömbösödés, szinteződés, kibővítés, beépülés, sorrend.

A hivatkozott irodalom

- BALOGH JUDIT 2000. A mellérendelő összetett mondatok. In: MGr. 531–41.
 BÁNRÉTI ZOLTÁN 1983. A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. Nyelvtudományi Értekezések 117. Akadémiai Kiadó, Bp.
 BÁNRÉTI ZOLTÁN 2003. Kötőszó és egyeztetés a mellérendelő szerkezetekben. Nyelvtudományi Közlemények 100: 64–96.

- BÁNRETI ZOLTÁN 2006. A mellérendelő kötőszók jelentéséről. In: VASS LÁSZLÓ szerk., A mondat: kaland. 70 tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára. JGYTF Kiadó, Szeged.
- BÉKÉSI IMRE 1980–1981. Viszonyfajta és konstrukciós forma. Néprajz és Nyelvtudomány 24–25: 161–71.
- BÉKÉSI IMRE 1990. Az ellentéteség és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggésének logikai háttere. Szemiotikai Szövegta 1. JGYTF Kiadó, Szeged.
- BÉKÉSI IMRE 1991. A kettős szillogizmus. Szemiotikai Szövegta 2. JGYTF Kiadó, Szeged.
- BÉKÉSI IMRE 1993. Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. JGYTF Kiadó, Szeged.
- BÉKÉSI IMRE 2008. Kísérlet a magyar tagadó mondat egy típusának reprezentálására. In: BIBOK KÁROLY szerk., A morfológiától a pragmatikáig. Tanulmányok Pete István 80. születésnapjára. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged.
- BÉKÉSI IMRE 2010a. A kettős szillogizmus értelmezése és alkalmazásai. Szemiotikai Szövegta 19. JGYTF Kiadó, Szeged.
- BÉKÉSI IMRE 2010b. The interpretation and applications of the double syllogism. Semiotic Textology 19. JGYTF Press, Szeged, 263–308.
- BRATINKA JÓZSEF 1987–1988. *De, hanem, hogynem* – pragmatikai megközelítésben. Néprajz és Nyelvtudomány 31–32: 21–42.
- CSÜRY ISTVÁN 2005. Kis könyv a konnektorokról. Officina Textologica 13. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1992. A kötőszók. In: TNyt. II/1: 772–814.
- FARKAS VILMOS 1962. A mellérendelő összetett mondat. In: MMNyR. 408–55.
- LANG, EWALD 1977. Semantik der koordinativen Verknüpfung. Studia Grammatica XIV. Akademie-Verlag, Berlin.
- NAGY L. JÁNOS 2008. Kettős szillogizmus. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., Alakzatlexikon. Tinta Könyvkiadó, Bp. 327–32.
- PETŐFI S. JÁNOS 2004. A szöveg mint komplex jel. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PORZIG, WALTER 1950. Das Wunder der Sprache. Probleme, Methoden und Ergebnisse der modernen Sprachwissenschaft. A. Francke AG. Verlag, Bern.
- RÁCZ ENDRE 1988. Mondattan. In: MMNy. 205–458.
- SIMONYI ZSIGMOND 1881. A mellérendelő kötőszók. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Bp.

Studies in exclusive contradiction

As regards adversative relations between propositions, H. LAUSBERG (1963) and, later on, E. LANG (1977) studied the construction »non x, sed y« and its ordinal variants, e.g., »y, sed non x«, etc. in detail. The aim of the present paper is an analysis of these variants on the basis of Hungarian data. The approach taken is interpretative in character, in that the analyses incorporate the implicit constituents of the construction as well. The implicit elements represent constituents of a semiotic baseline construction that was the topic of an earlier paper by the author (BÉKÉSI 2010b), and was referred to as “double syllogism”.

Keywords: multiple conjunctions, structural context, block formation, stratification, expansion, incorporation, constituent order.

BÉKÉSI IMRE

Krúdy Nyírség-képei

A fogalmi integráció stílus- és jelentésképző szerepe*

1. Bevezetés: fogalomértelmezés és elméleti keret. – Előjáróban mindenekelőtt szükséges tisztázni, hogy a címben szereplő *kép* szót nem a következő, leginkább az irodalomtudományban és a művésztörténetben szokásos jelentésében használom: 'az életnek, a történelemnek, a múltnak valamely képszerűen egységes, kiemelkedő, szemléletes jelenete művészi, irodalmi eszközökkel ábrázolva' (vö. ÉrtSz.). A *kép* itt más: szűkebb, stilisztikai értelmű, azaz stilisztikai terminus technicus, vagyis 'nyelvi kép' jelentésű. A kép ebben az értelemben, röviden szólva, olyan kijelentés vagy arra visszavezethető szókapcsolat, amely különböző valóságsíkokhoz tartozó és emiatt egymáshoz képest szemantikailag inhomogén nyelvi elemeket hoz egymással többé-kevésbé szoros szintaktikai összeköttetésbe és ezzel együtt újfajta jelentésvizonyba (vö. KEMÉNY 2002: 41; a nyelvi kép definíciójára, illetve a fogalom részletesebb értelmezésére alább még visszatérek).

Az elemzéseket meghatározó elméleti háttér rövid vázolója is szükséges itt, hiszen az az elméleti rendszer, amely az elemzések alapját adja, nemcsak kijelölte, hanem keretbe fogva több szempontból értelmezi is az itt felvetett kérdéseket és az ezekre adott válaszokat. Megközelítésem lényegében a kognitív szemantika és stilisztika elvein és metaforamagyarázatán alapul, ám tudatosan olyan módszertani alkalmazással, amely egyúttal a korábbi funkcionális és strukturalista elemzési módszerek bizonyos elemeit is igyekszik figyelembe venni, sőt integrálni. Kissé kifejtettebben ez a következőket jelenti: az alábbiak legtágabb kereteként a kognitív tudomány, elterjedt magyar elnevezésével: a megismeréstudomány jelölhető meg. Ez a metadisziplína különböző tudományágak, mindenekelőtt a pszichológia, a filozófia és a nyelvészet interdiszciplináris együttműködésének az eredményeként jött létre az 1950–60-as években, és napjainkra az egyik meghatározó, mind a társadalom-, mind a bölcsészettudományok területén jelentős eredményeket felmutató tudományos paradigmává vált szerte a világon. Általánosságban szólva PLÉH (1998: 12) megfogalmazásával „abban az értelemben beszélhetünk megismeréstudományról, hogy a kognitív tudomány azoknak a problémáknak a vizsgálata, amelyek a legkülönbözőbb területen, mint az ismeret- vagy tudásreprezentációval, a tudásváltozással és a tudás formális jellemzésével kapcsolatos kérdések merülnek fel”. A megismeréstudomány részdiszciplinái tehát a kogníció valamelyik sajátos aspektusát tekintik vizsgálatuk tárgyának. Természetesen ez érvényes a kognitív nyelvészetre is, amely abból az empirikusan is megalapozott alapfeltevésből indul ki, hogy a nyelvtudás a megismerés része. A nyelvhasználat elsődleges célja ugyanis az, hogy értelmet, jelentést tegyünk hozzáférhetővé a magunk és mások számára, vagyis a nyelv legfőbb funkciója jelentések megformálása, hozzáférhetővé tétele és megértése (vö. TOLCSVAI NAGY 2006: 69). Ebből is következik, hogy a kognitív nyelvészet legtöbb eredményt felmutató területe a szemantika. Ezen a területen pedig, nemigen túlzás ezt állítani,

* A tanulmány az OTKA támogatásával, a 81315. sz., „Kognitív stilisztikai kutatás” című pályázat keretében készült.

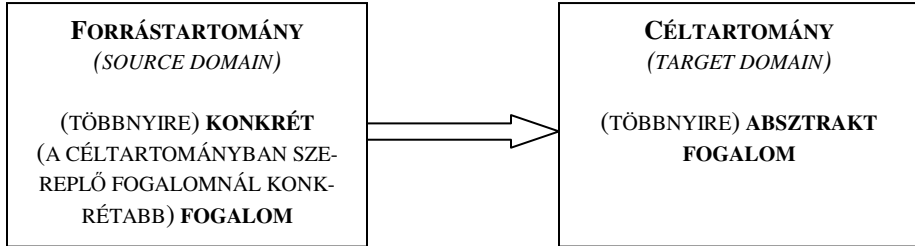
a legkidolgozottabb részterület a metaforakutatás. Jelen dolgozat főként erre a kutatásra, azaz a kognitív metaforaelméletek és -elemzések tanulságaira építve a Krúdy-próza egy nyelvi-stilisztikai jelenségének elemzésére tesz kísérletet, ezáltal egyúttal részben annak vizsgálatára is, hogy milyen tanulságokkal szolgálhat az új metaforaelmélet prózai szépirodalmi szövegek nyelvi képeinek stilisztikai vizsgálatában, továbbmenve: általában a stílselemzésekben.

Más szempontból elhelyezve az alább kifejtendőket szükségesnek tartom azt is megjegyezni, hogy a funkcionális-kognitív elméleti háttérrel alkalmazva olyan komplex stilisztikai elemzésre törekszem, amely hangsúlyosan figyelembe veszi és alkalmazza annak módszertani következményeit, hogy a stilisztika határtudomány, másképpen szólva olyan szintézistudomány az irodalom- és a nyelvtudomány határsávjában, amely például az előbbi köréből különösen szorosan érintkezik a műelemzéssel, az utóbbiéból a szemantikával, a szövegtannal, de ezeken kívül fontos kapcsolatai vannak más diszciplínákkal is (vö. pl. KEMÉNY 1993: 182 és passim; SZATHMÁRI 2002: 23–4 és passim).

2. A nyelvi képek jelentésszerkezete. – A nyelvi kép KEMÉNY (2002: 41, 55) részben már fent is idézett definíciója szerint a közlemény felől, vagyis ontológiai szempontból így írható le: „olyan kijelentés (vagy arra visszavezethető szókapcsolat), amely különböző valóságsíkokhoz (izotópiákhoz) tartozó és emiatt egymáshoz képest szemantikailag inhomogén nyelvi elemeket (jeleket vagy jelcsoportokat) hoz egymással többé-kevésbé szoros szintaktikai összeköttetésbe azzal a céllal, hogy e diszparát jelentéssíkok, illetőleg nyelvi elemek összekapcsolásával, egymásra vonatkoztatásával kényszerítsen formába egy olyan érzelmi és/vagy gondolati tartalmat, amely más úton-módon (közvetlenül) megfogalmazhatatlannak bizonyulna”; a befogadó felől, tehát ismeretelméleti szempontból pedig mint „szemantikailag inhomogén, de szintaktikailag egymással többé-kevésbé szorosan összekapcsolt nyelvi jelek vagy jelcsoportok közti kölcsönhatás (pontosabban: állandó oda-vissza kapcsolat a tárgyi és a képi, a reális és a kvázi-szint, illetve az izotóp és az allotóp szövegelemek között)”. Ez a kétszempontú meghatározás a lényegyet kiemelve összegzi a metaforikus kifejezésekben és az egyéb nyelvi képekben, azaz a metonímiákban, szinekdochékban, szinesztéziákban és a hasonlatokban megvalósuló szintaktikai és szemantikai viszonyokat, adott szempontunkból és a következő elemzések előkészítéseként azonban szükséges összevetnünk és kiegészítenünk néhány olyan szemponttal is, amelyet a kognitív szemantika fejt ki a metaforáról. A klasszikus, azaz a LAKOFF–TURNER-i kognitív metaforaelmélet (l. pl. LAKOFF–JOHNSON 1980; LAKOFF–TURNER 1989; KÓVECSES 2005) szerint a fogalmi metaforák esetében a leképezés szemantikai viszonya egy ún. forrástartomány (*source domain*) és egy céltartomány (*target domain*) között jön létre. Mivel a metaforák alapvető funkciója a hétköznapi nyelvhasználatban az absztrakt konkretizálása, „meg”- és felfoghatóvá tétele, a forrástartományok, legalábbis a hétköznapi konceptualizáció esetében, többnyire konkrét(abb), az érzékeléshez közelebb álló és ismer-

tebb fogalmak. Például: EMBERI TEST¹, ÁLLATOK, NÖVÉNYEK, ÉPÜLETEK, MOZGÁS stb., a céltartományok pedig elvont(abb) fogalmakat foglalnak magukban, például: ÉRZELMEK, GONDOLKODÁS, TÁRSADALOM, GAZDASÁG, POLITIKA stb.

1. ábra

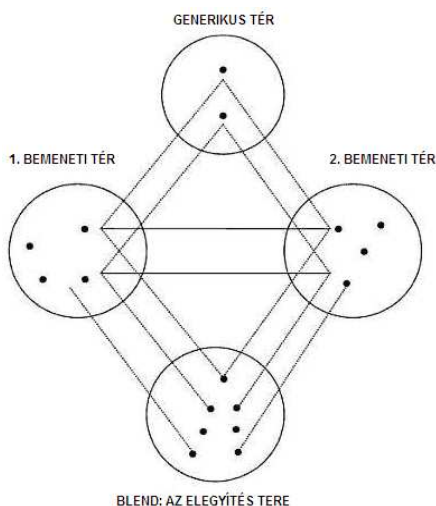
A LAKOFF–TURNER-i elméletet továbbfejlesztő fogalmi ötvözelmélet (a „Blending Theory”, vö. pl. FAUCONNIER–TURNER 1996; GRADY–OAKLEY–COULSON 1999; TOLCSVAI NAGY 2001; KÖVECSES 2005: 227–35, 2009) ezt a felfogást a következőképpen alakította át: a metaforán alapuló kijelentések esetében úgy jutunk el a szándékolt, illetve a tényleges jelentéshez, hogy megfeleltetések alapján fogalmi hálózat kialakításával, mentális terek integrációja révén konstruáljuk a jelentést. A blendingelmélet négy mentális térből álló modellt alkalmaz, ezek a terek a következők:

- a) generikus (általános) megfeleltető tér;
- b) két bemeneti (input) tér, ez a kettő lényegében azonos a „klasszikus”, azaz LAKOFF–TURNER-i elmélet forrástartományával és céltartományával;
- c) a negyedik pedig az elegyítés, a vegyítés (blending) tere.

A fogalmi metaforaelmélet és a blendingelmélet különbségét és összefüggését röviden így foglalhatjuk össze: a fogalmi metaforaelmélet olyan *stabil és szisztematikus* kapcsolatot feltételez a forrástartomány és a céltartomány között, amelyben a forrástartomány megfeleltethető a viszonyítónak, a céltartomány pedig a viszonyítottnak abban az értelemben, hogy az előbbi bizonyos elemei megfeleltethetők az utóbbi bizonyos elemeinek, a blendingelmélet viszont *dinamikus* képződményekként írja le a szóban forgó mentális tereket, azt mondva, hogy ezeket a közlés folyamán alkotjuk meg adott tudáskeretek alapján (vö. JAKUSNÉ 2002: 446–7, illetve a kérdéskör árnyaltabb kifejtéséhez l. KÖVECSES 2010: 267–83 és passim). Lényeges eleme a blendingelméletnek annak hangsúlyozása is, hogy nem egyirányú kivetítésről van szó, ti. a forrástartományról a céltartományra, hanem kölcsönösségről, vagyis mindkét input térből bekerülnek bizonyos elemek az elegyítés terébe, az „ötvözet” így egy olyan mentális tér lesz, amely mind a forrás-, mind pedig a céltartományok részleges leképezése. A négy mentális tér viszonyát eszerint FAUCONNIER–TURNER (1998/2006: 313 és 2002: 46) alapján egy egyszerű sémával így ábrázolhatjuk:

¹ A kiskapitális a kognitív nyelvészetben a fogalom jelölésére szolgál, ezt a betűtípust így – természetesen a hivatkozások kivételével – itt is ilyen értelemben használom.

2. ábra

3. Elemzések. – A következőkben a fentiek alkalmazásával Krúdy nyelvi képeinek egy sajátos tematikai csoportját kísérlem meg jellemezni, néhány részben a korábbi, más szempontú szakirodalmi elemzések (az ezekre való hivatkozásokat l. az elemzéseknel), részben a saját nyelvi-stilisztikai kompetenciám alapján kiemelkedő jelentőségűnek, tipikusnak minősített szövegrészlet alapján. Ezekben az elemzésekben a kognitív metaforaelmélet megállapításait kiterjesztve alkalmazom, azaz vonatkoztatom ezeket a hasonlatokra is. Ennek az eljárásnak hosszabb indoklására, a metafora és a hasonlat közötti különbségek és az egyezések részletezésére itt nincs mód kitérni, indoklasként viszont mindenképp utalni kell arra a lényegi funkcióbeli, azaz szemantikai egyezésre, amely eljárásomnak a magyarázatát adja. Ahogy a metaforában, a hasonlatban is egymás mellé állítunk két különböző tárgyat, tulajdonságot, cselekvést stb., ezáltal pedig „észrevesszük és rögzítjük a hasonlóságot, éppen úgy, mint a metaforában” (KOCsÁNY 2008: 267; a kiemelés tőlem: P. J.; vö. még FÓNAGY é. n. [1999]: 238–71; KEMÉNY 2002: 93–100).

Az elemzésre választott első részlet Krúdy Napraforgó című regényéből származik:

(1) Alkonyodott, mint a fáradt szív.

A madarak abbahagyták napi tennivalóikat, a jóisten munkásai csendesen szalngtak házikóik felé, elszótlanodva, mint estefelé az emberek.

A Nyírség apránként magára húzogatta álmokdös kendőjét, mint egy beteges hölgy, aki délutáni ábrándozások után, alkonyattal megállapítja magában, hogy mégiscsak egyedül kell tovább élni, a nappali sugár lopva elhúzódik a messzi jegegyefasor mögött, mint egy jó kedves, aki még a távolból is visszatekinget, de mégiscsak elmegy.

(PN. 111.)

(1a) *Alkonyodott, mint a fáradt szív.*

A részlet első szintaktikai-szemantikai egységének a stílusjellemzőkből eredő különleges hatására MÁTRAI LÁSZLÓ (1948: 22) hívta fel a figyelmet elsőként a következő, inkább esszéisztikus, mint elemző megállapításokkal: „»Alkonyodott, mint a fáradt szív«. Ha minden író életművéből csak egyetlen mondat szállhatna az utókorra, Krúdy Gyulának ezt a mondatát kellene megőrizni. A stilisztika által elliptikusnak, hiányosnak minősített eme kis mondatból úgy maradnak el egyes szavak, amint a beteg szív is el-elfelejt egyet dobanni, s tulajdonosa ilyenkor riadva gondol rá, hogy »rövidesen meg fog halni«”. Már szorosabban értett nyelvi-stilisztikai szempontból elemezte részletesen a mondatot KEMÉNY (1993: 155–6), aki egyebek mellett annak nagy hírértékét, nyelvtani „szabálytalanságát” emelte ki, ti. a főmondatban személytelen az ige, így annak nincs alánya, ezért nem is tudjuk, „hogy tulajdonképp mit hasonlít mihez az író”. Fontos megfigyelése KEMÉNYnek (i. h.) az is, hogy ez a nyelvi kép egyben anticipáció is, a regény fő motívumának, az elmúlásnak az első, burkolt jelentkezése. Itt most egy újabb összefüggésben kívánom elhelyezni és értelmezni a mondatot, illetve a benne foglalt képet, egyúttal részben megalapozva további elemzéseimet is. A nyelvi kép két eleme, azaz a tárgyi és a képi, két egymástól ontologikusan élesen elváló tartományt kapcsol egybe: az emberi lét és a táj mentális tartományát, a blendingelmélet terminológiáját használva: ezt a két mentális teret integrálja. Szembetűnő a kiemelt részlet további szintaktikai, illetve képi egységeiben is ennek a kettősségnek, mondhatni, következetes továbbvitele, ezáltal a mentális terek egy magasabb szövegszinten is egységet képeznek, tehát az egyes nyelvi képeken túlmutató, magasabb szövegszinten is érvényesülő integrációt hoznak működésbe. Nézzük ennek nyelvi kibontását!

(1b) *A madarak abbahagyták napi tennivalóikat, a jóisten munkásai csendesen szállongtak házikóik felé, elszótlanodva, mint estefelé az emberek.*

Ebben a mondategészben először is a következő metafora helyeződik előtérbe: *A madarak ... a jóisten munkásai* (a teljes metafora ilyen jellegű, lazább formájához l. KEMÉNY 2002: 106). A mondatban megjelenő egyéb nyelvi képek, konkrétabban a tárgyi és képi síkok összefüggésének elemzésekor érdemes utalni arra a lépcsőzetességre is, amely itt megfigyelhető. A második tagmondat igei állítmánya, a *szállongtak* szemantikailag még a tárgyi elemhez (*madarak*) igazodik, ám az *elszótlanodva* igenévvel kifejezett határozó, amely képként egyrészt mint megszemélyesítés érdemel figyelmet, másrészt pedig mint a következő hasonlat tertium comparationisa (vagyis összekötő, közös eleme), már a képi síkhoz tartozik, hiszen a SZÓ és ebből következően az ELSZÓTLANODÁS fogalmakat prototipikusan az EMBERhez kötjük. A képi elemek izotópiásíkján megjelenő (1) *abbahagyták napi tennivalóikat*²,

² A *tennivaló* főnév jelentése is – főként bizonyos modális jegyek miatt, ti. olyan cselekvésekről van szó, amelyeket valamilyen társadalmi, erkölcsi stb. kötelezettség alapján

(2) házikóik, (3) *elszótlanodva* szemantikai egységek tehát mintegy fokozatosan, lépcsőzetesen készítik elő az utolsó, azaz a képi elemet, amely már *expressis verbis* az emberi létezés tartományába vezet: *mint estefelé az emberek*. Egyúttal így egy részleteit tekintve összefonódó, bonyolult párhuzamos képi szerkezet és művelet is létrejön: mégpedig egy metafora és egy hasonlat paralelizmusa. Egyszerűsítve ezt így foglalhatjuk össze:

1. táblázat

A nyelvi kép típusa	Tárgyi elem	Képi elem
Metafora	<i>A madarak</i>	<i>a jóisten munkásai</i>
Hasonlat	<i>[A madarak]</i>	<i>(mint)... az emberek</i>

Tehát a tárgyi síkon a metaforában és a hasonlatban lényegében ugyanaz szerepel: a táj elemeiként a MADARAK, a képi síkon pedig mindkét képben a humán szféra jelenik meg. Ez a jelentésbeli párhuzam, a két kép egymást erősítő összekapcsolódása szintén fontos összetevője a képi ábrázolás itteni stílushatásának és ezzel együtt természetesen jelentésképző szerepének.

A természethez, azaz a pusztán tájként értett NYÍRSÉG mentális teréhez tartozó fogalmi összetevők integrálódnak az EMBER mentális teréhez tartozó fogalmi összetevőkkel a következő hasonlatokban is:

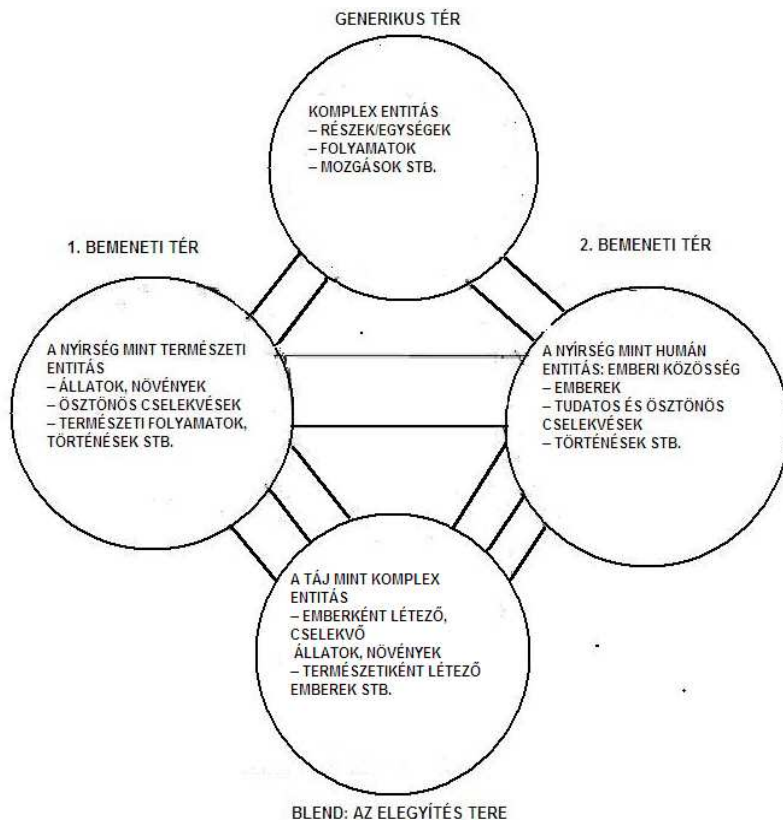
(1c) *A Nyírség apránként magára húzogatta álomködös kendőjét, mint egy beteges hölgy, aki délutáni ábrándozások után, alkonyattal megállapítja magában, hogy mégiscsak egyedül kell tovább élni, a nappali sugár lopva elhúzódik a messzi jegenyefasor mögött, mint egy jó kedves, aki még a távolból is visszatekinget, de mégiscsak elmegy.*

A szövegrész harmadik, terjedelmes mondata bonyolult szemantikai hálót működtető, komplex képet épít fel, amelyben a megszemélyesítések és hasonlatok „szinte organikus egésszé forrnak össze” (KEMÉNY 2002: 107). KEMÉNY erről az itt csak részben idézett szövegegységről másutt (1993: 156) azt írja, hogy abban három motívummal kell számolnunk: „a kifejtett a l k o n y - és a ki nem fejtett e l m ű l á s -motívumhoz harmadikként a nyírségi táj motívuma csatlakozik”, e rész témája pedig valójában „a z a l k o n y a l é l e k b e n”. Ebből az árnyalt értelmezésből kiindulva magam felvetném az értelmezésnek egy másik, k e t t ő s s é g r e egyszerűsített képletét, amely csupán ezzel a két bemeneti térrel számol: TÁJ és EMBER, a jelen esetben konkrétan ez egyfelől a NYÍRSÉGET MINT TERMÉSZETI ENTITÁST, másfelől a NYÍRSÉGET MINT HUMÁN ENTITÁST, EMBERI KÖZÖSSÉGET je-

k e l l elvégezni – inkább az EMBERI fogalmi tartományához köthető: „Az, amit meg kell tenni, el kell végezni; teendő, munka, feladat”. *Sok tennivalója van. Halaszthatatlan, sürgős tennivalója akadt. Megbeszéltek a tennivalókat. »Miután a bográcsot kimosta..., nem sok tennivalója maradt.« (Eötvös József) (ÉrtSz.).*

lenti. (Az utóbbi bemeneti tér értelmezhető egy másik, általánosabb szinten is, vagyis így: AZEMBER; erre az értelmezési lehetőségre alább még visszatérek.) Mind ez egy a blendingelmélethez igazodó ábrával így foglalható össze:

3. ábra

Nézzünk néhány további példát a mentális terek hasonló integrációjára a Napraforgóból és más, de tematikájukban szintén a Nyírséghez kötődő Krúdy-szövegekből! A két tárgyalt mentális tér integrációján alapuló nyelvi képek előtérbe kerülő tárgyi és képi elemeit kiemeltem:

(2) Májusi alkony volt, életteljesnek és célirányosnak látszott minden, senki és *semmi nem kívánt meghalni* az aranyporos országút környékén. *A békák még nem kezdték el a nótáikat*, de egy-egy rottyogó hangú karnagy már próbálgatta hangját a nádban. Előrelátható volt, hogy egy óra múlva a világ négy tája felől hangzik a céltalan koncert; ki tudná, hogy miért énekelnek a békák? *A napkorongra menyaszszonyfátyol ereszkedett. A májusi nap még leányos, szeszélyes, szentimentális, mint ha naplót írna az érzelmeiről. Érzélgősen, önfeledten borul néha a föld nyakába,*

esküszik, hogy örökké szereti a dudvák dárdáját és az almafavirágok nőies ölet. Játsszik a mezők borzas hátán, mint menyecske keze a férfiú farkas hátgerincén.

(Napraforgó, PN. 149.)

Az idézetben előforduló különböző típusú képek: metaforák, megszemélyesítések, hasonlatok tárgyi és a képi síkjainak, azaz a mentális tereknek szempontunkból fontos megfeleléseit összegezve így vázolhatjuk fel:

2. táblázat

Tárgyi elem / Tájelem	Képi elem / Humán elem
<i>semmi (az aranyporos országút környékén)</i>	<i>nem kívánt meghalni</i>
<i>békák [hangja]</i>	<i>nóta, koncert</i>
<i>béka</i>	<i>karnagy</i>
<i>a napkorongra [ereszkedő homály]</i>	<i>menyasszonyfátyol</i>
<i>májusi nap</i>	<i>leányos, szeszélyes, szentimentális stb.</i>
<i>a mezők borzas hátán</i>	<i>a férfiú farkas hátgerincén</i>

(3) Evelin jócskát szenvedett, amíg *beköszöntött a bujdosai udvarházba az ősz, mint a gyalogpostás, aki végre hangjegyfüzeteket, érzéseket, olvasmányokat hoz táskájában, amelyek elmulattatnak, felejtetnek. Végre pirosodni kezdett a táj, bicegett a szél a ligetben, csörgő hangok hallatszottak alkonyattal a kertből, a falevelek próbálgatták a nemsokára elkövetkező koncertet, dobolt az éj a kéményben, padláson, az útszéli napraforgókat össze lehetett téveszteni a lesoványodott madárijesztőkkel.*

(Napraforgó, PN. 173.)

(4) *...a Nyír nagyot ásított az őszi alkonyatban, megannyi fázékony vénleányok a látóhatáron a jegenyefák... és a kerti bort csendesesen szürcsölik az emberek. A holdvilág kidugja nagy bolond fejét az eperfák mögött, a legvénebb ember is csókra, szerelemre gondol.*

(Kánaán könyve 22.)

A fent bemutatott két példában, a (3)-ban és a (4)-ben is, a nyelvi képek szemantikai szerkezete egyszerűsítve, azaz a bennük fölérendeltként megjelenő tudáskeretre tekintettel a következő volt: tárgyi elem – A NYÍRSÉG MINT TERMÉSZETI ENTITÁS, képi elem – EMBER(I). Nézzünk néhány ellentétes szerkezetű nyelvi képet, olyat, amelyben a képi síkon, vagyis azonosítóként, hasonlóként jelenik meg a táj, a természet, tehát ez a viszonyban megjelenő explicit sorrend: tárgyi elem – EMBER(I), képi elem – A NYÍRSÉG MINT TERMÉSZETI ENTITÁS.

(5) *Mintha az idevaló emberek éppen úgy élnék a nyarat és az őszt, mint a természet: belsejünkben virítanak és lélekben elhervadnak, sárga nyírfalevél lesz az egész vármegye, tisztai kiöntések fölött állongó novemberi köd telepedik az elmékre, a szívekben visszhangzik a szél, amely a régi temetők harasztját zörgeti.*

(Nyírség, PL. 181.)

A részlet első nyelvi képe a fentiekben kiemelt kettősséget, „blend”-et explikálja, hiszen a hasonlatban összekapcsolt két elem az *idevaló emberek* és a *természet*, a motívum pedig az ÉLET(ÜK) (*úgy élnek*), amelynek kibontása aztán már a metafora különböző, alakzatokkal kombinálódó formáiban valósul meg: *belsejükben virítanak és lélekben elhervadnak* stb.

(6) *A kóborló cigányleány szoknyája csak azért tetszik, mert a pipacshoz hasonlít. A nők dús haja csupán azért érdemel figyelmet, mert a vadfüvek, hosszú szárú parti növények bőségét vonja az emlékezetbe. Carmen észvesztő szemében a pusztaságban lobogó lidérccláng vonz, míg Tatjana tekintete szőke, mint a korai nyári hajnal, amikor kocsin utazunk a harmattól nedves homokos országúton, és a falu tornya úgy eltűnedezik, mint a hátrahagyott élet.*

(Kánaán könyve 23.)

A fenti idézet első két mondatában a hasonlatok egyik ritkább fajtája, az ún. kifejtett hasonlat jelenik meg. Az ilyen típusú hasonlatok „állítmánya nyíltan kimondja az összehasonlítás, illetőleg a hasonlóság tényét” (KEMÉNY 2002: 94–5). Itt az első mondatban az alárendelt tagmondat állítmánya, a *hasonlít*, a második mondat mellékmondatában pedig – kevésbé feltűnő, de azért egyértelmű módon – a *vonja az emlékezetbe*, állítmányi alaptagból és határozói determinánsból álló szó szerkezet mondja ki a hasonlóságot. Külön figyelmet érdemel az, hogy miképpen szövi tovább és miképpen zárja le a szövegalkotó a *Tatjana tekinteté*-re vonatkozó hasonlatot (a hasonlatok kibontásának típusaihoz l. KEMÉNY 1974: 42–6). A tárgyi elemként, hasonlítottként megjelenő TEKINTET hasonlójának, A KORAINYÁRI HAJNALNAK a hasonlítás alapjául szolgáló szemantikai jegyeit főként a hasonlót tartalmazó mellékmondatnak alárendelt két, egymással kapcsolatos mellérendelő viszonyban lévő tagmondat dolgozza ki, mégpedig úgy, hogy a mellérendelő kapcsolat második tagjához újabb hasonlót tartalmazó alárendelt tagmondat járul. Szempontunkból most főként az az érdekes, hogy ezekben a képelemekben a következő elrendeződést figyelhetjük meg:

EMBERI – TERMÉSZETI – TERMÉSZETI – EMBERI

4. Ö s s z e g z é s . – Az emberi és a természeti összekapcsolása meglehetősen gyakori a szépirodalmi művek képeiben, szimbólumaiban. Az összekapcsolásnak azonban rendkívül különböző nyelvi megvalósulásai vannak, kezdve az ún. elemi képektől egészen a bonyolult komplex képekig, komplex alakzatokig. Jelen esetben, főleg a jelentés szempontjából, azt kívántam vizsgálni, hogy a Krúdy-szövegek nyelvi képeinek egy tematikai csoportjában, azon belül is különösen a megszemélyesítésekben és a hasonlatokban, miképpen jelenik meg ez a viszony, illetve azt, hogy mindennek szövegszinten milyen stílus- és jelentésképző szerepe van. A fentiekben összefoglaltak alapján úgy tűnik, hogy a nyelvi képeknek az a sajátos és ismétlődő szerveződése, amely egyfelől A TERMÉSZETI SZFÉRA, vagyis A NYÍRSÉGI TÁJ, másfelől AZ EMBERI SZFÉRA „bemeneti terekkel” hoz létre fogalmi integrációt:

számon tartható olyan stílussajátosságként, amely a Krúdy-szövegek stílusának és ezáltal természetesen jelentésszerkezetének is egyik karakteres összetevője.

A dolgozat Krúdy nyelvi képeinek egy viszonylag szűk körét tárgyalja, a „nyírségi képek”-et véve szemügyre, azonban utalni kell arra, hogy ezeknek a képeknek is van egy a „partikulárison” túlmutató, általánosabb vonatkozása, ami részben maguknak a szépirodalmi szövegeknek a sajátos jellegéből következik: ebben az általánosító interpretációban a 2. bemeneti teret a következőképpen értelmezhetjük: AZ EMBER MINT NEMBELI LÉNY. Ennek a vonatkozásnak a további részletezésére azonban itt nem térek ki.

Nem éreketlen egy, az itt alkalmazott szemponttól eltérő fontos megközelítésmódra, a stílustörténetire is utalni. Ebben a megközelítésben különösen a modern prózának az a stílussajátossága tűnik kiemelendőnek, hogy a fent idézett (és más, itt nem elemzett) Krúdy-szövegekben a nyelvi képek által olyan összetett jelentésszerkezetek, az emberit és a természetit integráló mentális terek, „blend”-ek jönnek létre, amelyeket az ittenitől különböző fogalomkészlettel és az irodalomtudományra jellemzően intuitívabb közelítéssel, de a fent kifejtettekkel lényegében azonos összefüggéseket kiemelve mint a „modern regény” egyik jellemzőjét RÓNAY GYÖRGY (1947: 426–7) így mutatott be: az ilyen típusú regénynek „fölbomlanak szilárd vonaljai, mind a szerkesztésben, mind a jellemzésben ... [a szövegalkotó] az egész valóságot észleli, – az egészet, nem pedig csak ... a szeletét [...] Tehát nem elég – és nem elég hiteles –, ha az író egyszer elének festi a tájat, s abban mozgatja aztán alakjait, s utána a táj változásait önmagában, objektíve érzékelteti; hiszen a kettő: alak és táj, alak és világ egy.”

Az itt felvetettek kibontását ígérő további vizsgálatok lehetőségei közül kettő még mindenképp említést érdemel: a fentiekben csak a nyelvi képek három lényeges típusára: a metaforára, a megszemélyesítésre és a hasonlatra fókuszáltam, de további vizsgálatokat igényel a fogalmi integráció szempontjából más nyelvi képek, így a metonímiák és a színekdochék elemzése. Általánosabb szinten újabb tanulmányokat ígér Krúdy „naturális életszemlélet”-ének (KEMÉNY 1974: 60) módszeres stilisztikai vizsgálata is, nevezetesen annak elemzésére gondolok, hogy ez a kétségtelenül fontos sajátosság milyen nyelvi formákban, különösképpen milyen nyelvi képekben és a nyelvi képeknek milyen kombinációiban jelenik meg.

Kulcsszók: funkcionális-kognitív stilisztika, nyelvi kép, metafora, hasonlat, blending-elmélet, tárgyi elem, képi elem, humán elem, tájelem.

A hivatkozott irodalom

- FAUCONNIER, GILLES – TURNER, MARK 1996. Blending as Central Process of Grammar. In: GOLDBERG, ADELE E. ed., *Conceptual Structure, Discourse and Language*. Center for the Study of Language and Information, Stanford, 113–29.
- FAUCONNIER, GILLES – TURNER, MARK 1998/2006. Conceptual Integration Networks. In: GEERAERTS, DIRK ed., *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 303–71.

- FAUCONNIER, GILLES – TURNER, MARK 2002. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. Basic Books, New York.
- FÓNAGY IVÁN é. n. [1999] A költői nyelvről. MTA Nyelvtudományi Intézet – Corvina, Bp.
- GRADY, JOSEPH E. – OAKLEY, TODD – COULSON, SEANA 1999. *Blending and Metaphor*. In: STEEN, GERARD J. – GIBBS, RAYMOND W. eds., *Metaphor in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 101–24.
- JAKUSNÉ HARNOS ÉVA 2002. A metaforák a nyomtatott sajtó politikai híreiben. *Magyar Nyelv* 442–50.
- KEMÉNY GÁBOR 1974. *Krúdy képalkotása*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KEMÉNY GÁBOR 1993. *Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról*. Balassi Kiadó, Bp.
- KEMÉNY GÁBOR 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- KOCSÁNY PIROSKA 2008. Hasonlat. In: SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk., *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 266–79.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Bp.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2009. *Versengő metaforaelméletek? „Ez a sebész egy hentes”*. *Magyar Nyelv* 271–80.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2010. *Metaphor. A Practical Introduction. Second Edition*, Oxford University Press, New York.
- Krúdy Gyula 1919. *Kánaán könyve*. Athenaeum, Bp.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago–London.
- LAKOFF, GEORGE – TURNER, MARK 1989. *More than Cool Reason. A Field Guide To Poetic Metaphor*. University of Chicago Press, Chicago.
- MÁTRAI LÁSZLÓ 1948. Krúdy realizmusa. *Magyarok* 1: 22–5.
- PL. = Krúdy Gyula 1963. *Pesti levelek*. Magvető Könyvkiadó, Bp.
- PLÉH CSABA 1998. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Typotex, Bp.
- PN. = Krúdy Gyula 1978. *Pesti nőrabló*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- RÓNAY GYÖRGY 1947. Az idő forradalma. Fejezet a modern magyar irodalom életrajzából. *Magyarok* 6: 418–30.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2002. *A stíluselemzés elmélete és gyakorlata*. Kodolányi Füzetek 16. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *Conceptual metaphors and blends of „understanding” and „knowledge” in Hungarian*. *Acta Linguistica Hungarica* 79–100.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2006. *A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben*. In: Uő, szerk., *Szöveg és típus: Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Bp.

Krúdy's imagery of the Nyírség **The role of conceptual integration in style and meaning**

The imagery of works of fiction shows variegated linguistic realisations of the association between human and natural properties, from elementary images to complex images and stylistic configurations. The present paper intends to show the way that association is semantically represented in a thematic group of linguistic images in Gyula Krúdy's texts, especially in his personifications and

similes, as well as the role of all that at the textual level, in producing style and meaning. The analyses lead to the conclusion that the specific and recurrent organisation of figures of speech that produces conceptual integration of the input spaces NATURAL SPHERE (the Nyírség landscape) and HUMAN SPHERE can be considered as a stylistic device, a characteristic component of the style and semantic structure of Krúdy's texts.

Keywords: functional-cognitive stylistics, figures of speech, metaphor, simile, blending theory, objective constituent, figurative constituent, human sphere, landscape sphere.

PETHŐ JÓZSEF

A különleges szerepű előhangzókról*

1. B e v e z e t é s . – Írásomban a toldalékalternációkból származó párhuzamos alak- és jelentésmegoszlások közül azokat tekintem át példákkal illusztrálva, amelyekben a szóalakhasadást a többalakú toldalék kezdő magánhangzójának megléte vagy hiánya, illetve annak eltérő minősége eredményezi, majd kísérletet teszek arra, hogy ennek a különleges szerepű (jelentésváltozást kísérő) előhangzófajtnak a grammatikai státuszát meghatározzam.

„A névszók toldalékolásában szerepet játszó, a toldalékok előtt álló rövid magánhangzó-fonémák eredetileg a szótőhöz tartoztak: valószínűleg eredetileg a gyökszók és törzsökszók véghangzói voltak” (RIEDL 1864: 66, idézi TOMPA 1954: 534–5). Ezek a tövégi rövid magánhangzók később, a korai ómagyar korban a toldaléktalan szavak végén eltűntek, a hosszúak pedig megrövidültek, de sok régi toldalékos alak megőrizte őket, illetve ezek analógiájára újabbak is keletkeztek.

A szóelemek leíró alapon történő rendszerezésében és elhatárolásában éppen ez a rövid magánhangzófonéma adott a legtöbb vitára alkalmat, ugyanis a szótő és a toldalék kapcsolódásának az értelmezése szoros összefüggésben van a szótő és a toldalék elhatárolásának kérdésével. A szóalakok morfológiai tagolásának módszereit illetően (disztribúció, jelentés, nyelvtudat) meglehetősen nagy tarkaságot találunk a nyelvészeti szakirodalomban: a kötőhangzó hovatarozásáról már az 1880-as évek elején vita indult a Magyar Nyelvőr hasábjain (I. FÜHRER 1881; SIMONYI 1881). A kérdés megítélésével kapcsolatban különösen tanulságos a hazai nyelvtörténeti kutatás egyik legkiemelkedőbb képviselőjének, SIMONYI-nak az esete: a „Magyar Tanügy” című folyóiratban 1876-ban megjelent cikksorozatában – nyelvtörténeti érvekkel bizonyítva – kidolgozta a „teljes” és a „nem teljes” (csonka) tövek rendszerét; iskolai nyelvtanaiban (1882-től) azonban már nem ragaszkodott me-reven a szótövek történeti osztályozásához (már nem tövégi magánhangzóról, hanem kötőhangzóról beszél, annak ellenére, hogy történeti szempontból mindig is meg volt győződve az ún. „teljesebb tö” szemlélet helyességéről), ugyanis belátta, hogy a beszélők nyelvi tudatától idegennek tűnő történeti szemléletet, azaz „A nyelvellemeknek eredeti értékét, melyet nyelvtörténeti ku-

* Köszönöm a lektor gondos munkáját, értékes megjegyzéseit és kiegészítéseit, amelyek felhívták a figyelmemet néhány fontos körülményre. Siptár Péter kiigazításait is köszönöm.

tatásaink a nyelvnek régebbi korszakokra nézve megállapítanak, *n e m s z a b a d a z ú j a b b k o r i n y e l v e l e m z é s é r e e g y s z e r ű e n á t v i n n i*” (SIMONYI 1881: 370). A későbbiekben is azt tapasztaljuk, hogy koronként is, szerzőnként is eltérő módon nyilatkoztak arról, hogy bizonyos fonémasorokból melyik rész tartozik a tőhöz, melyik a toldalékhoz, illetve mi a morfématikai státusza a toldalék előtt feltűnő rövid magánhangzónak (vö. LOSONCZI 1921; GOMBOCZ 1927; MÉSZÖLY 1928; BÁRCZI 1956; ANTAL 1960; BERRÁR 1960; TOMPA 1957). E rövid magánhangzó „morfológiai helyének meghatározása kulcskérdése a magyar alakotannak” (ANTAL 1959: 353), hiszen szóalakon belüli elhatárolásától függ, hogy tőváltozatokról vagy toldalékváltozatokról kell-e beszélnünk, illetve önálló kötőhangzó meglétével kell-e számolnunk. A különféle szemléletmódok képviselői a) tővéghangzónak, b) a toldalék előhangzójának vagy c) segéd- vagy kötőhangzónak tekintik és nevezik e problematikus hangot.

TOMPA abból indul ki, hogy a mai beszélő számára a legtermészetesebb morfématagolásnak a szótári tő és a hozzá kapcsolódó toldalék elkülönítése tűnik. Erre a köztudatban élő természetes tagolásra, a „társadalmi beidegződéssé lett szemlélet”-re hivatkozva írja: „hiszem, hogy a *ház-ak* tagolásra a mai nyelvi rendszerben már valamivel több okunk-jogunk van [...] a leíró nyelvtan kutatója is legfontosabb tőváltozatnak veheti a »zérus-toldalék« meg sok-sok más toldalékunk előttit: *ház-, ház-ikó, ház-é, ház-ban, ház-nak* stb. [...] Ez a tőalak a gyakorlatban persze egybeesik a szónak előbb említett, tudatunkban is uralkodó »szótári« változatával, mely egyúttal a hangsor jelölte fogalmi jelentést is legtipikusabban fejezi ki: a ’ház’ stb. [...] a *háza-* egység sem alakjában, sem jelentésében nem volna ilyen mindnyájunk számára evidens szórész” (TOMPA 1960: 49). A tő és a toldalék elhatárolásának ebből a felfogásából az következik, hogy tőnek, illetve toldaléknak csak az állandóságot mutató (invariáns) hangtestek számítanak. Mivel a szótó és a toldalék között található magánhangzó sem a tőhöz nem tartozik, és nem is önálló morféma, ezért TOMPA a toldalékmorféma részeként értelmezi (vö. MMNyR. 296).

BERRÁR szerint – mivel a nyelvtudat nem ad világos, egyértelmű alapot a morfémahatárok kijelölésére – a nyelvész szabadsággal rendelkezik: választhat a rendelkezésére álló lehetőségek között. A morfémahatárok változásából kiindulva (pl. a *házul* tagozódása régen *házul* volt, ma *ház-ul*) kétségbevonja a morfémahatárok élességét és állandóságát: „Ha vannak is határok, ezek nem öröktől fogva valók és nem örökre szólóak; változhatnak, mint minden más nyelvi jelenség” (BERRÁR 1960: 45), hiszen a nyelv törvényszerűségei fejlődő tendenciákat tükröznek (vö. uo. 43–6, 466).

Úgy tűnik, a morfémahatárok elhelyezésének kérdésében a strukturalizmus ANTAL által is javasolt módszere (disztribúció) diadalmaskodott, s a nyomában kialakított definíció terjedt el általánosan, nevezetesen: 1. A kötőhangzó nem lehet a tő része, mert kötőhang nemcsak tő és rag, hanem például jel és rag között is előfordulhat (pl. *ház-ak-at, kez-ek-et*), illetve tő és kötőhangzó sohasem jelenik meg együtt anélkül, hogy a kötőhangzó után nem szerepelne még valami (**háza-, *házaka-, *keze- *kezeke-*); 2. a kötőhangzó nem önálló morféma, mert nincs jelentése, és 3. a kötőhangzó a mögöttes ragmorféma része: „ennek megfelelően nyelvünkben [...] egyalakú töről és alternálódó ragokról beszélhetünk” (ANTAL 1959: 353).

2. Az előhangzó funkciói. – A) Az előhangzóknak általában morfe-
matikus és fonematikus szempontból van funkciójuk: egyrészt a toldalékvariánsok
létrehozatalában vesznek részt (jelváltozatokat különböztetnek meg), másrészt biz-
tosítják a szó hangtani egységét. A magyar szóépítés szabályai előírják, hogy egy
bizonyos fonológiai környezetben melyik morfémaaváltozatot kell használnunk. A meg-
határozott alakú morfémaaváltozatok használatát ilyenkor nem pusztán fonológiai,
hanem úgynevezett morfofonológiai törvények szabályozzák, például az invariáns -
T (tárgyrag) variánsai (allomorfiái) a fonológiai környezettől függően a követ-
kezők lehetnek: -t (*almá-t*), -at (*ház-at*), -ot (*domb-ot*), -et (*kép-et*), -ét (*gyerék-ét*),
-öt (*gyümölcs-öt*).

Ezeknek a szótő és a toldalék között található, egyetlen magánhangzó-fonémá-
ból álló kötött elemeknek a hangszínét, nyíltságuk fokát mindig a tő határozza meg.
Főnevek esetében a toldalékok rendszerint középső nyelvallású *o*, zárt *ë* és *ö* elő-
hangzóval kapcsolódnak a tőhöz, pl. *asztal-ok*, *szék-ék*, *gyümölcs-ök*, de vannak
olyan tövek is, amelyekhez alsó nyelvallású *a*, *e* hangokkal kapcsolódnak, pl. *ház-
ak*, *fil-ek*. Az előhangzó nyíltságának „szabályozása” a főnevek esetében az egyes
szótövek egyedi tulajdonsága, amely hangtani felépítésük alapján nem jósolható
meg (jóllehet néhány szabályszerűsége felfigyelhetünk, pl. a tőbelseji időtartamot
váltakoztató, illetve a *v*-s változatú névszótövekhez mindig alsó nyelvallású elő-
hangzóval kapcsolódnak a toldalékok, pl. *tel-ek*, *nyar-ak*, *tűz-ek*, *hid-ak*, *madar-ak*,
vereb-ek, illetve *lov-ak*, *műv-ek*, *szav-ak*, *falv-ak*). A melléknévek szinte mindegyi-
ke alsó nyelvallású előhangzót vonz (kivételek pl. *nagy-ot*, a *kék* melléknév esetében a
nyelvjárások mindkét kapcsolódásra szolgáltatnak adatokat: *kék-ës ~ kék-es*, vö.
ÉrtSz. 3: 307), míg az ige-töveknél fordított a helyzet: a toldalékok általában középső
nyelvallású előhangzóval kapcsolódnak hozzájuk, pl. *kér-ék*, *vár-ok*. Ez utóbbi két
esetben tehát a szófaj alapján többé-kevésbé megjósolható tulajdonságról van szó.
Vannak továbbá toldalékok, amelyek olyan relatív töveket hoznak létre, melyek al-
só nyelvallású előhangzós toldalékalternánsokat vonzanak; ilyen a többes szám -*k*
jele, a birtokos személyjelek, a középfok -*bb*-je, a múlt idő jele, a felszólító -*j*, az -*i*
melléknévképző, pl. *gázok-at*, *botom-at*, *gyorsabb-an*, *írt-am*, *tartott-ad*, *várj-am*, *ud-
vari-as* (vö. SIPTÁR 1999: 321–4; REBRUS 2000: 923–5; KIEFER–LADÁNYI 2000:
173). A fentiekből úgy tűnik, hogy lényeges különbség van az abszolút és a relatív
tövek között. A jelek által létrehozott relatív tövek után következő toldalékok elő-
hangzója sokkal inkább megjósolható, mint az abszolút tövek utáni pozíciók.

B) Az előhangzó funkciója lehet az ejtéskönnyítés is (az ún. fonotaktikai
jólformáltság, vö. NÁDASDY–SIPTÁR 1994: 154), pl. *házak* és nem **házk*, tehát le-
hetővé teszik a toldalékmorféma kapcsolódását a tőmorfémához. Előfordul, hogy a
magánhangzóra végződő tövek után is egy-egy toldalék előhangzós allomorfiát ta-
láljuk, pl. *női-es*, *udvari-as*. Az egymást követő két magánhangzó (-*i* + -*a*, -*i* + -*e*) ki-
ejtése nem jelent nehézséget, annál is kevésbé, mert közöttük gyenge hiátustöltő *j*
van (vö. pl. *fi^ja*, *dali^ja*, *ki^jes*). KIEFER szerint ezekben az esetekben a „szabálytalanul”
használt allomorfiák éppen arra hívják fel a figyelmet, hogy a képzés alapjául
szolgáló szó nem tőszó, hanem derivátum. Az előhangzóval kapcsolódó toldalékok
jelenlétükkel testesebbé teszik, illetve – a toldalékok kiemelkedése ellen ható magyar
hangsúlytörvény ellenében – kiemelik a szóalakok toldalékmorfémáit (vö. KIEFER

2001: 196). Az a sajátosság, hogy az előhangzó akkor is megjelenik a toldalék előtt, ha a szó magánhangzóra végződik, nemcsak az *-i* képzős melléknevek tulajdonsága: a folyamatos melléknévi igenevek, valamint az *-(j)Ű* végű melléknevek többes száma és határozói alakja is lehet előhangzós, pl. *kitűnő + ek* (de *a szorgalmukkal kitűnők*), *kitűnő + en*; *rosszkedvű + ek*, *rosszkedvű + en* (vö. **3. A–B**). Van persze szabad alternáció is, pl. (a kettőshangzók) *nyitódók ~ nyitódóak*.

C) A magyar nyelv történetét tanulmányozva olyan toldalékpárokra is bukkanhatunk, amelyek morfénavariánsokból hasadtak szét önálló jelentésű morfémmákká: az *-n/-on/-ën/-ön* (superessivusi) és az *-an/-en* (modalisi-essivusi) morfémváltozatok szembenállásában az előhangzó jelmegkülönböztető funkciójával kell számolnunk (l. részletesebben a **3. A**) pontot).

D) Van a többalakú toldalékoknak egy olyan csoportjuk, amelyben a toldalékvariánsok a szervesen hozzájuk tartozó előhangzók meglétében vagy hiányában (pl. *önzők ~ önzőek*, *gonoszt ~ gonosztat*, *támadón ~ támadóan*), illetőleg azok minőségében (pl. *gyorson ~ gyorsan*, *iskolások ~ iskolások*) térnek el egymástól. Ilyenkor „az előhangzó minőségét, illetőleg jelenlétét és hiányát nem csupán a tő fonológiai összetétele, hanem a szófajisága is szabályozza. [...] Ez a szabályozottság már valóban nem egyszerűen fonológiai vagy morfológiai, hanem inkább szófaji-morfológiai, tehát grammatikai jellegű” (LENGYEL 1995: 316), azaz funkciós alternáció. Ezekben az esetekben, úgy tűnik, mintha az alakhasadással párhuzamosan bekövetkező jelentésváltozást maga az előhangzó idézné elő, mintha az „döntené el” a szóalak szófaji és szintaktikai értékét. Amennyiben ez igaz lenne, akkor az előhangzókat a jelentésváltozást tipikusan előidéző toldalékmorfémák, a képzők közé kellene sorolnunk. Ez azonban ellentmondana az előhangzókkal kapcsolatos antali definíciónak: „a kötőhangzó nem önálló morféma, mert nincs jelentése” (vö. **1.**).

3. A szóalakhasadást a többalakú toldalék kezdő magánhangzójának megléte vagy hiánya, illetve eltérő minősége eredményezi.

A) *-(V)n*. – Az *-(V)n* határozórag előhangzójának nyíltsági foka (nyelvállása) jelmegkülönböztető értékkel rendelkezik. A középső nyelvállású magánhangzós alternánsok (*-on/-ën/-ön*) főnévi, az alsó nyelvállású alternánsok (az *-an/-en*) pedig melléknévi töre utalnak, s különböző szintaktikai funkciót töltenek be a mondatban: az *-on/-ën/-ön* a superessivusi, az *-an/-en* pedig a modalisi-essivusi határozó ragja, vö. *gyorson* (hol?) ~ *gyorsan* (hogyan?), *felelősön ~ felelősen*, *vörösön ~ vörösen*, *hatalmason ~ hatalmasan*. Megjegyzem, néhány – többnyire mély hangrendű – melléknév *-on* alakban veszi fel a mód- és állapothatározó ragját is, pl. *fiatalon* (**fiatalan*), *gazdagon*, *kopaszon*, *szabadon*, *vakon*, *vastagon*. Ide tartozik a *nagyon* is (de ezt már lexikalizálódott jelentésű mértékhatározószóként tartjuk számon). Ezekben az esetekben homonim alakok jönnek létre, amelyek (essivusi-modalisi vagy superessivusi) jelentését csak a mondatban betöltött szerepük ismeretében tudjuk meghatározni. Altalában homonimáknak tekinthetők a magánhangzóra végződő melléknevek is, amelyekhez mind az essivusi-modalisi, mind a superessivusi rag előhangzó nélküli alakváltozatban (*-n*) kapcsolódik, pl. *aprón*, *barnán*, *csúnyán*, *görbén*.

Az *-Ó* képzős melléknévi igenevek a magánhangzós *-An* formát veszik fel modalisi-essivusi jelentésben, jóllehet így magánhangzókapcsolat áll elő a morfémmák

határán, pl. *aggódó-an*, *csábító-an*, *kitűnő-en*. A jelenség oka nyilvánvalóan a *hol?* kérdésre felelő superessivusi alaktól való megkülönböztetés szándéka: ez a todalék ugyanis előhangzó nélküli változatban kapcsolódik ezekhez a szavakhoz, pl. *aggódón*, *csábítón*, *kitűnően*.

A legtöbb *-(j)Ú* képzős melléknév is – szintaktikai szereptől függően – kétféle változatban veszi fel az *-N* morfémát, pl. *szomorú(n)* (superessivus) ~ *szomorúan* (modalis), *gömbölyű(n)* (superessivus) ~ *gömbölyűen* (modalis), *jókedvű(n)* (superessivus) ~ *jókedvűen* (modalis), *rosszmájú(n)* (superessivus) ~ *rosszmájúan* (modalis). Kivételt jelent a *sűrű* (mindkét funkcióban csak *-n* ragot kap), illetve a *keserű* kétféle alakjának másféle jelentésmegkülönböztető szerep jut, vö. *keserű(n)* (‘cukor nélkül; modalis’) *kérem a kávét* és *keserűen* (‘elkeseredett állapotban; essivus’) *vette tudomásul a szomorú hírt*.

B) *-(V)k*. – Ugyancsak szófaji különbséghez vezet a *-(V)k* többesjel alakhasadása. A magánhangzóra végződő névszók körében, elsősorban az *-Ó* képzős melléknévi igenevek, a *-(j)Ú* végű melléknévek és az *-i* képzős melléknévek, a mássalhangzóra végződő névszók között pedig az *-s* képzős derivátumok azok, amelyek után a *-(V)k* többesjel előhangzóval vagy előhangzó nélkül is járulhat.

1. Szembetűnő, hogy az *-Ó* képzős szavak többes számú alakjai előhangzó szempontjából nem viselkednek egyformán: a már főnévvé vált vagy alkalmilag főnévként használatos igenevek sohasem vesznek fel előhangzót többes számban, pl. *írók*, *költők*, *úszók*, *kitartók*; „Szeretem az *elutazókat*, *Sírókat* és *fölbredőket*” (Ady: A Halál rokona). A létige igeneve, a *-hAtÓ* és az *-AndÓ* képzős igenevek, valamint a még teljesen igenévi értelmű igenevek esetében inkább a rövidebb többes számot használjuk, pl. *(tanulni)valók*, *megfoghatók*, *állítandók*, de a melléknévvé vált vagy melléknévi használatú igenevek többes száma általában előhangzós formát mutat, pl. *bántóak*, *eltérőek*, *meglepőek*, *kitartóak*. A todalékalternánsok ezekben az esetekben tehát szófaji különbséget jeleznek. A rövidebb alakok mindig a főnevesült formákhoz kapcsolódnak (pl. *A szénsavas üdítőket szeretem*), a melléknévi szófajúakon pedig inkább az előhangzós változatok használatosak (pl. *Milyen kellemesek, üdítőek ezek a színek!*). A következő alakpárokban is szófaji különbséget jeleznek az előhangzós vagy az előhangzó nélküli todalékalternánsok: *kitűnők* (főnév) ~ *kitűnőek* (melléknév), *hasonlók* ~ *hasonlóak*, *különbözők* ~ *különbözőek*, *csábítók* ~ *csábítóak*, *bántók* ~ *bántóak*, *önzők* ~ *önzőek* stb.

2. A kései ómagyar kor nyelvemlékeinek tanúsága szerint az *-(j)Ú* képzős melléknévek többes száma még háromféle volt: a *-k* többes jel közvetlenül (BécsiK. 25: „*Egèlmeioc legetec*”), előhangzóval (JókK. 121: „*týzta zemeweknek lenny*”) vagy *v* hiátustöltővel és előhangzóval (BécsiK. 104: „*nag allatouac voltanac*”) is kapcsolódhatott a képzőhöz (vö. KOROMPAY 1992: 321). A mai magyar nyelvben csak néhány olyan *-(j)Ú* képzős melléknévről tudunk, amely kétféle változatban is felveheti a többes szám jelét (előhangzó nélkül és előhangzóval, pl. *(gyomor)keserűk* (főnév) ~ *keserűek* (melléknév), *savanyúk* ~ *savanyúak*). Az első esetben főnévi tőhöz, a másodikban melléknévi tőhöz járul az általános többesjel. „Talán az egyetlen ellenkező irányú változás az *ifjú* melléknévi és főnévi értékű alakjainak szétválásánál történt, de ez a többalakú töre vezethető vissza. Itt a főnév *ifj-ak*, a melléknév lett *ifjú-k*, s csak néha *ifjúak*” (M. KORCHMÁROS 2006: 97).

3. A szófajváltó -i képző után gyakrabban fordul elő előhangzós többes szám, pl. *maiak*, de néhány kettős szófajú alak (pl. *gyulai*, *debreceni*, *párizsi*) többes száma lehet előhangzós és előhangzó nélküli is. A -k előhangzóval kapcsolódik, ha az illető városban élő vagy onnan származó embereket jelenti (*gyulaiak*, *debreceniek*, *párizsiak*), ellenben előhangzó nélküli, ha a városról elnevezett árut, pl. ételféleséget jelentik (*gyulaik* 'gyulai kolbászok', *debrecenik* 'debreceni kolbászok', *párizsik* 'párizsi felvágottak'). „A személyt jelentő típus csaknem minden helységnevből nyelvtani szabályszerűséggel alakul, a készítmények neve ellenben lexikailag kötött, nem megjósolható” (ELEKFI 1998: 307). Az előhangzós és a előhangzó nélküli forma a kettős szófajú *reggel* esetében is mutat ilyen különbséget. A főnévi jelentésű *reggeli* többes száma *reggelik*, de a 'reggel megjelenő (pl. újság)' jelentésű, melléknévi funkciójú *reggeli* többes száma: *reggeliek*, tehát a kettős szófajiságú szó aktuális szerepét maga a toldalék is jelzi.

4. A mássalhangzóra végződő névszók körében ez a kettősség leginkább az -s képzős *derivatumok* között figyelhető meg. Ezek a származékok általában melléknévi jelentésűek, de (alkalmilag) főnevesülhetnek. A főnevesülésnek különböző fokozatai vannak: kezdeti foknak tekinthető az olyan tapadásos használat, amelyben elmarad a jelzett szó. Ilyen esetben a névszó szótárilag ugyan már főnév, de még hordozza az alkalmiság jegyét, tudniillik még a melléknévragozásra jellemző nyílt előhangzó áll a toldalékok előtt, pl. *okosakat mond* 'okos dolgokat mond', a személyt jelentő főnév többes számát ellenben már zárt előhangzóval alkotjuk meg, pl. *Azt mondják az okosok*. Ez utóbbi szóalak a főnevesülés felsőbb fokozatának tekinthető, hiszen benne a melléknévi többesre jellemző nyílt előhangzó helyett a főnévi többes számra jellemző (zártabb) középső nyelvvállású előhangzó jelenik meg. A főnevesülésnek ezek a stációi nyelvtani szabályszerűséggel jelentkeznek igen sok kettős (melléknévi és főnévi) szófajú -s képzős származékszó paradigmájában, pl. *felelősek* (melléknév) ~ *felelősök* (főnév), *havasak* ~ *havasok*, *ismerősek* ~ *ismerősök*, *kalaposak* ~ *kalaposok*, *vörösek* ~ *vörösök*, *örökősek* ~ *örökösök*, *gyorsak* ~ *gyorsok*, *hatalmasak* ~ *hatalmasok*, *bűnősek* ~ *bűnösök*, *gyilkosak* ~ *gyilkosok*, *nádasak* (mn: 'náddal fedettek') ~ *nádasok* (fn: 'náddal benőtt területek'), *közömbősek* ~ *közömbösök*, *másak* (mn: 'eltérő minőségűek') ~ *mások* (fn: 'egyéb személyek vagy dolgok'), *olaszosak* (mn: 'olaszokra emlékeztetők') ~ *olaszosok* (fn: 'olasz szakos diákok'), *ejtőernyősek* ~ *ejtőernyősök*, *talpasak* (mn: 'talppal ellátottak', pl. *talpas poharak*) ~ *talpasok* (fn: 'gyalogos katonák').

C) -(V)s. – Néhány derivátumban jelentéskülönbséget eredményez az -Vs denominális nomenképző alak- és funkcióhasadása is: a tőhöz rendesen középső nyelvvállású előhangzóval kapcsolódó formáns (-os/-és/-ös) alkalmanként alsó nyelvvállású előhangzóval is létrehoz derivátumokat, pl. (*mézes-)**mázos* 'csábítóan, túlzottan kedveskedő' ~ *mázás* 'mázzal bevont (pl. kancsó)', *lábos* 'alacsony, kétfülű főzőedény' (fn) ~ *lábás* 'lábon, talpazaton álló', pl. *lábás óra*, *lábás ház* (mn); *horgos* (*kapocs*) 'amin horog, kampó van' ~ *horgas* (*orr*) 'görbült, hajlott', (*hóri-)**horgas* 'feltűnően magas, sovány'. A *lábos* ~ *lábás* esetében a szóalakhasadás szófaji elkülönülést is eredményez.

D) -(A)t(A)lan. – Előfordul, hogy a mássalhangzóra végződő alapszó többféle alakváltozatban veszi fel a fosztóképzőt. A párhuzamos alakok szemantikailag gya-

korta elkülönülnek, hiszen a kettős alakokat – ha megőrződnek egyáltalán – a nyelv általában nem hagyja funkciótlanul. Az effajta alakpárok használatának, használhatóságának a kérdését nem az egyéni nyelvérzék dönti el, hanem a többé-kevésbé egységes, a nyelv egészére kiterjedő nyelv szokás. Ilyen fosztóképzős szópárok bőven akadnak nyelvünkben, pl. *érzék~~telen~~ ~ érzéketlen, esz~~telen~~ ~ eszetlen, gond~~atlan~~ ~ gondatlan, íztelen ~ ízetlen, kedvtelen ~ kedvetlen, névtelen ~ nevetlen, pártalan ~ páratlan, szem~~telen~~ ~ szemetlen, test~~telen~~ ~ testetlen, végtelen ~ végetlen*. Ezekben a párhuzamos származékokban a nyelv a legminimálisabb eszközzel, így a legnagyobb gazdaságossággal képes finom különbségtételekre, pusztán alakmódosítással fejez ki új értelmet, jelentésárnyalatot, illetve a meglévő kettősséget használja fel különbségtételre.

E) -(V)t. – Az -s képzős derivátumok körében csupán az előhangzós vagy anélküli tárgyrag ingadozása különbözteti meg a főnévi jelentést a melléknévitől, pl. *órást* 'órákkal foglalkozó mesterembert' ~ *órásat* 'órányit', *világost* 'sakkfigurát' ~ *világosat* 'nem sötétet', *vöröset* 'vöröskatonát' ~ *vöröset* 'vörös bort', *gonoszt* 'személyt vagy szellemet' ~ *gonosztat* 'gonosz dolgot', *nyilast* 'nyíllal harcolót' ~ *nyilasat* 'nyíllal díszítettet', *konyhást* 'konyhán dolgozó alkalmazottat' ~ *konyhásat*, pl. *a lakást, az egy szoba konyhásat*. A főnév és a melléknév ilyenforma megkülönböztetését mutatják a következő alakpárok is: *paprikást ~ paprikásat, fűszerest ~ fűszereset*.

Azonos szófajon belül csak néhány egytagú főnév esetében fedezhető fel jelentés szerinti megoszlás a tárgyrag előhangzós vagy előhangzó nélküli kapcsolásának függvényében, pl. *jelt ad* 'észlelhető jellel: cselekvéssel, mozdulattal, hanggal figyelmeztet valamire' ~ *jelet tesz valahová* 'maradandó ábrát', *helyt ad valaminek* 'érdemben foglalkozik vele' / *helytáll* 'derekasan küzd; megállja a helyét' ~ *helyt (át)ad valakinek* 'átenged, rendelkezésre bocsát', *párt választ* 'társat' ~ *(egy) párat kér* 'kettőt vagy néhányat'.

Olykor az egyalakú névszótövek közé tartozó köznevektől a velük egyező tulajdonneveket a toldalék előhangzó nélküli kapcsolódása különbözteti meg, pl. *aranyat ~ Aranyt, sósat ~ Sóst, vöröset ~ Vöröst, kékeset ~ Kékest, fehér várat ~ Fehérvárt, földvárat ~ Földvárt*. A köznévből vagy több köznévi elemből álló címekre is érvényes ez a szabály: *Olvassom a Sáraranyt*.

F) -(V)z. – A *habzik ~ habozik* igék a *hab* tő (gyakorító) -z igeképzős származékai. A két alak között jelentésmegoszlás ment végbe: míg az eredeti 'hullámszik' jelentésből kifejlődött *habozik* inkább átvitt értelemben használatos 'tétovázik' jelentésben, addig a *habzik* konkrét jelentéssel rendelkezik: 'habbá, habossá válik' (vö. TESz., EWÜng.). Amennyiben lektorom véleménye helyes, akkor a *habzik* és a *habozik* nem azonos töből vannak képezve, ugyanis szerinte az utóbbi a *habog*-gal rokon onomatopoeitikus származék. A *fogzik ~ fogaz* igék is ugyanannak a főnévi tőnek (*fog*) a derivátumai. Az előhang meglétének, illetve hiányának függvényében jelentésük azonban teljességgel különbözik: a *fogaz* 'fogazattal ellát' jelentés elkülönül a 'a fogzás időszakában van, jön a foga' jelentéstől. Ugyanebbe a mintába tartozó további példák még: *virágzik ~ (fel)virágoz, visszhangzik ~ visszhangoz, nyálzik ~ nyálaz, sugárzik ~ sugároz ~ sugaraz, vérzik ~ (össze)vérez, porzik ~ (be)poroz*; -l képzővel: *porlik ~ porol, szaglik ~ szagol*.

G) -(A)b(b). – A középfok -(A)bb jele egyes régies vagy elemszilárdulásos alakokban lehet -b is, pl. *idősb*, *nemesb*, *különb*, *öregb(ít)*. A -b jel csak egyetlen szóban kapcsolódik a melléknévhez sajátos jelentésű változatban: *idősb*. A szabályos *idősebb* 'korosabb, öregebb' alak mellett a régies *idősb* alak jelentése: 'két azonos nevű ember közül a korosabb'.

H) -(V)t(t). – A mai magyar nyelvben vannak igék, amelyek a múlt idő jelét kétféleképpen: előhangzóval vagy előhangzó nélkül veszik fel. Az alakváltozatok között két csoport különíthető el:

1. Vannak olyan alakváltozatok, amelyek jelentése között nincs különbség, a különböző alakváltozatok használata általában jobbára csak területi (nyelvjárási) elkülönülést jelez, pl. *állt* ~ *állott*, *eltört* ~ *eltörött*, *fort* ~ *forrott*, *folyt* ~ *folyott*, *hullt* ~ *hullott*, *múlt* ~ *múltott*, *szólt* ~ *szólott*, *szállt* ~ *szállott*, *tojt* ~ *tojott*. Ezek az igék múlt időben elvileg mindkét alakban használhatók, de mégsem lehet a kettőt minden esetben tetszés szerint cserélni: „nevetségesen hatna, ha azt mondanánk, hogy [...] 1914-ben *kitörött* a világháború vagy hogy valakiben *felforrott* a méreg” (LŐRINCZE 1956: 184). Mindez a kérdés bonyolultságát jelzi.

2. Előfordul, hogy a múlt idő jelének alakváltozatai az egyes számú 3. személyű igealakokban jelentésbeli különbségekhez vezetnek, pl. *ragadt* (vhová, tárgy nélkül) ~ *ragadott* (botot, fegyvert), *tévedt* (vhová) ~ *tévedett* (a helyessel kapcsolatos állásfoglalása), *támadt* (nemcsak cselekvő, hanem 'váratlanul keletkezik, hirtelen kialakul, feltűnik' jelentésben mediális jelentésű ige is lehet, pl. *feltámadt a szél*, *jó ötlete támadt*) ~ *támadott* (cselekvő ige) (vö. ELEKFI 1998: 306).

Más esetekben a fő szófajisága szabályozza az előhangzó jelenlétét vagy hiányát: az előhang nélküli formák rendszerint múlt idejű igék, míg az előhanggal kapcsolódó -tt formánsos alakulatok melléknévi igenevek (illetve melléknévvé vált igenevek), pl. *állt* ~ *állott*, *ért* ~ *érett*, *font* ~ *fonott*, *fort* ~ (ki)forrott, *gyűrt* ~ *gyűrött*, *haladt* ~ (előre-, meg-, túl)haladott, *hullt* ~ *hullott*, *írt* ~ *írott*, *maradt* ~ (el-, vissza)maradott, *nyírt* ~ *nyírott*, *szállt* ~ (meg)szállott, *tört* ~ *törött*, *unt* ~ *unott*, *varrt* ~ *varrott*.

A felsorolt párokban szereplő előhangzós melléknévi igeneveknek, illetve melléknéveknek (-Vtt) általában léteznek előhang nélküli variánsaik is (-t): *gyűrött* ~ *gyűrt*, *írott* ~ (meg)írt, (el-, vissza)maradott ~ (meg)maradt, *nyírott* ~ *nyírt*, *öröklött* ~ *örökölt*, *sodrott* ~ *sodort*, *törött* ~ *tört*, *unott* ~ (meg)unt, *varrott* ~ (meg)varrt. Ezek az alakváltozatok a következő viszonyban lehetnek:

a) Egymás szinonimái vagy kváziszinonimái, pl. *nyírott* ~ *nyírt* (pl. *csikó*) 'megnyírták a sörényt'; *törött* ~ *tört* (pl. *kő*, *sisak*, *pajzs*, *márvány*; *bor* 'fényét vesztett, zavaros bor'; *bors*, *paprika*; *szív*, *szem*, *hang*).

b) Szinonimáknak tekinthetők ugyan, de alkalmazásbeli különbség van közöttük: az előhangzós nélküli változatok rendszerint határozói bővítménnyel együtt fordulnak elő, pl. *gyűrött zsebkendő* ~ *a zsebébe gyűrt zsebkendő*; *írott levél* ~ *géppel írt levél*; *nyírott haj*, *szakáll* ~ *rövidre nyírt haj*, *szakáll*.

c) Egyikük valamely szakterület terminus technicusává vált jelentésspecializáció következtében, pl. *gyűrt hegység* 'a földkéreg gyűrődése révén keletkezett hegység' (földr.); *írott jog/alkotmány* (jogtud.); *törtszám* (mat.) 'két olyan szám hányadosa, amelyek közül az osztandó kisebb az osztónál'.

d) Egyikük régies használatú, pl. *írott kép/tojás* 'festett, rajzolt, rajzokkal díszített kép/tojás'.

e) Egyikük átvitt értelemben használatos, pl. *elmaradott ember/nép/országok* 'olyan személy vagy összesség, aki/amely szellemi téren nem tart lépést a haladásal, ismeretekben, tudásban stb. hátramaradt'; *gyűrótt arc* 'fáradtságtól, álmatlanságtól redős, megviselt'; *unott arc, lelkiállapot* 'unalomtól fásult', *tört szív/hang/szín* 'kimerültséget, összetörtséget tükröző szív/hang/szín'; *tört magyarság* 'hibás, nehézkes mondatfűzésű magyar nyelvhasználat'.

f) Előfordul, hogy az összetett szavak vagy jelzős szintagmák melléknévi igenévi előtagja jelentéstepadással önállósul, és alkalmilag (vagy végérvényesen) főnévvé válik; a főnevesülés általában a tövéghangzós igenevek körében figyelhető meg, pl. *halott* ~ (meg)halt, *megszállott* ~ megszállt, *szülött* ~ szült, *vádlott* ~ vádolt.

4. Ö s s z e g z é s . – A toldalékalternánsok használatában a morfofonológiai szabályozottság közismert, a grammatikai szabályozottságról azonban gyakran elfelejtkezünk, pedig a nyelvhasználók éppen a toldalékváltozatokból (a magán- és mássalhangzók időtartamából, minőségéből, meglétéből vagy hiányából stb.) fakadó szembeállíthatóságot ismerik fel, amikor „feltöltik” azt morfológiai, szintaktikai funkcióval. A funkció és az alak szerinti együttes differenciálódás ilyenkor a toldalékolt alakokban következik be, ily módon ezek a szavak csupán bizonyos toldalékolt formájukban állíthatók szembe egymással. Ilyen esetben egy-egy többjelentésű szónak az aktuális jelentése már fonológiai, morfológiai felépítettségénél fogva is elkülönül a szónak más jelentésétől vagy jelentéseitől. Ebből adódóan az előhangzó minőségét, jelenlétét vagy hiányát a tö fonológiai tulajdonságain túl annak szófajisága (főnév ~ melléknév) vagy a főnév típusa (tulajdonnév ~ köznév), mondatbeli funkciója (helyhatározó ~ mód- vagy állapothatározó) stb. is kijelölheti. Annak vagyunk tehát tanúi, hogy bizonyos esetekben az eltérő morfológiai, szintaktikai funkciókat a toldalékok hasadása következtében kialakult oppozíció tölti be. A polifunkcionális toldalékmorfémák megkülönböztetését a nyelv tehát egyszerűen és praktikusán oldja meg, szem előtt tartva a nyelvi takarékoság elvét is.

Ha a „tekinthető-e az előhangzó önálló morfémának?” kérdésre „igen”-t mondanánk, azt feltételeznénk, hogy a szófaji elkülönülést (pl. *okosok* ~ *okosak*, *ismerősök* ~ *ismerősek*, *gyorson* ~ *gyorsan*, *százon* ~ *százan*, *lábos* ~ *lábos*) éppen az előhangzó idézi elő, szerepe ily módon a jelentésváltozást tipikusan előidéző toldalékmorfémákhoz, a képzőkhöz hasonló. A fenti példákban én nem az előhangzónak tulajdonítok morfematikus szerepet, hanem inkább annak a hangszekvenciának, amelyhez tartozik: magának a toldaléknak. Ahogy más toldalékalternánsok is előidézhetnek párhuzamos alak- és jelentéshasadást (pl. *pattogat* ~ *pattogtat*, *játéka* ~ *játékja*, *hajol* ~ *hajlik*, *szeplőtlen* ~ *szeplőtelen*), ugyanígy az előhangzó meglétében vagy hiányában, illetve minőségében különböző alakváltozatok között is kialakulhat más-más jelentés, adott esetben szófaji elkülönülés is. TOMPÁnak a fenti kérdésre (lassan fél évszázaddal ezelőtt) megfogalmazott válaszát gondolom ma is érvényesnek: „A kötőhangzónak a kapcsoló, tehát elsősorban fonetikai-alaktani szerepéhez, funkciójához olykor bizonyos toldalék-megkülönböztető, illetőleg szófajmegkülönböztető szerep vagy inkább tendencia társul, d e e z c s a k a z

e g é s z s z ó h a n g t e s t é b e n é r v é n y e s ü l [én ritkítottam, H. V. M.]: *iskolások* : *iskolásak*. Ezért a kötőhangzónak önmagában soha sincs olyan jelentése, mint amilyen a toldaléknak van. Ennek következtében a kötőhangzót nem tekinthetjük a *tő* és a toldalék mellett külön, harmadik szóelemfajtnak” (MMNyR. 303–4). ANTAL is ezt az álláspontot erősíti meg, amikor azt írja: „szófaj-megkülönböztető szerepe nem a kötőhangzónak, hanem a járuléknak van, például a *gyorsan* és *gyorson* esetben nem az *a* és *o*, hanem az *-an* és *-on* különböztet meg” (ANTAL 1960: 360).

Kulcsszók: *tő*változat, toldalékváltozat, előhangzó, *tővé*ghangzó, morfematikus tagolás, morfematikai státusz, toldalék-megkülönböztető szerep, szófaj-megkülönböztető szerep.

A hivatkozott irodalom

- ANTAL LÁSZLÓ 1959. Gondolatok a magyar főnév birtokos ragozásáról. Magyar Nyelv 351–7.
- ANTAL LÁSZLÓ 1960. Mitől függ, hogy hány morféma? Magyar Nyelv 358–60.
- BÁRCZI GÉZA 1956. Hozzászólás a leíró nyelvtan vitás kérdéseihez. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 9: 345–7.
- BERRÁR JOLÁN 1960. A morfémahatárok megállapításáról. I. Magyar Nyelv 465–7.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1998. Eltérő toldalékokban mutakozó jelentéskülönbségek (A „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” gyűjtemény alapján). Magyar Nyelvőr 305–17.
- FÜHRER IGNÁC 1881. Segéd- vagy *tő*hangzó? Magyar Nyelvőr 310–2.
- GÁLFFY MÓZES 1963. Kötőhangzó vagy előhangzó? Magyar Nyelv 439–45.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1927. Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan. Magyar Nyelv 1–6.
- KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA 2000. Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: StrNyt. 3: 165–214.
- KIEFER FERENC 2001. The negative suffix in Hungarian. Sprachtheorie und germanistische Linguistik 11. Kossuth Egyetemi Könyvkiadó, Bp., 195–208.
- M. KORCHMÁROS VALÉRIA 2006. Lépésenként magyarul. Magyar nyelvtani kézikönyv. Szegedi Tudományegyetem, Hungarológia Központ, Szeged.
- KOROMPAY KLÁRA 1992. A névszójelezés. In: TNyt. II/1: 321–54.
- LENGYEL KLÁRA 1995. Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. Magyar Nyelvőr 310–33.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1921. *Tővé*ghangzóink történetéhez. Magyar Nyelv 34–9.
- LŐRINCZE LAJOS 1956. Össze ne tévessze! In: LŐRINCZE LAJOS szerk., Nyelvművelő. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 181–6.
- MÉSZÖLY GEDEON 1928. Falu és társai meg a latotuot. Magyar Nyelv 28–38.
- NÁDASDY ÁDÁM – SIPTÁR PÉTER 1994. A magánhangzók. In: StrNyt. 2: 42–182.
- REBRUS PÉTER 2000. Morfofonológiai jelenségek. In: StrNyt. 3: 763–947.
- SIMONYI ZSIGMOND 1876. Adalékok a Magyar nyelvtanítás újjáalakításához. Magyar Tanügy 5: 90–6.
- SIMONYI ZSIGMOND 1881. Segéd- vagy *tő*hangzó? Magyar Nyelvőr 366–76.
- SIPTÁR PÉTER 1998. Hangtan. In: É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER szerk., Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Bp., 293–90.

TOMPA JÓZSEF 1954. *Simonyi mint tankönyvíró. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 5: 521–40.

TOMPA JÓZSEF 1957. *A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. Nyelvtudományi Értekezések* 14. Akadémiai Kiadó, Bp.

TOMPA JÓZSEF 1960. *A magyar főnév birtokos ragozásáról. Magyar Nyelv* 48–51, 467–8.

Suffix-initial vowels in special roles

In the synchronic segmentation and classification of parts of words, it is the short vowel phoneme known as suffix-initial vowel (or linking vowel) that has given rise to the most heated debates. This is because the interpretation of the connection between stem and suffix bears closely upon the issue of the delimitation of stem and suffix. The author introduces the functions of suffix-initial vowels in nominal inflection, and discusses and exemplifies parallel distributions of forms and meanings in suffix alternations where semantic fission is due to the presence vs. absence, or height differences, of initial vowels in alternating suffixes. Finally, she makes an attempt at determining the grammatical status of this special type of suffix-initial vowel involved in semantic change.

Keywords: stem alternant, suffix alternant, suffix-initial vowel, stem-final vowel, morphological segmentation, morpheme status, suffix discrimination, role in part-of-speech discrimination.

H. VARGA MÁRTA

A felszólító mondatok szerkezete*

1. B e v e z e t é s . – Dolgozatom célja a felszólító mondatok szórendi és szerkezeti sajátosságainak feltárása, olyan elemzés megfogalmazása, amely magyarázatot ad a lehetséges mondatszörendekre.

A felszólító mondatok elemzése során az első és legfontosabb kérdés az, hogy mi hordozhatja a felszólító jelentést a mondatban. A második fejezetben be fogom mutatni, hogy noha a legkézenfekvőbb megoldás az lenne, hogy a felszólító mód jele idézze elő a felszólító jelentést, ez nem tartható. A felszólító módnak tulajdonított *-j* jel ugyanis nemcsak a felszólító mondatokban jelenhet meg. A harmadik fejezetben bemutatom, hogy a nemzetközi szakirodalom a mondat legfelső szintjén, a CP projekcióban veszi fel a felszólító operátort a mondat szerkezetben. Amellett érvelek, hogy a magyarra nézve ez a feltevés nem áll. A magyar mondatok kapcsán azt javaslom, hogy a felszólító operátort egy külön ImpP projekcióban vegyük fel. A dolgozat negyedik fejezetétől az egyes felszólító mondat típusok szerkezetét vetem vizsgálat alá. Az ötödik fejezetben rátérek a tiltó mondatok sajátosságaira. Ebben a részben azt fogom bemutatni, hogy az imperatív operátor szükségszerűen nagyobb hatókörű, mint a mondatban megjelenő mondat- vagy fókusztagadás. Ez a magyarázata annak, hogy az imperatív operátor hatókörében a tagadószó *ne*-ként realizá-

* Köszönettel tartozom dolgozatom két lektorának, KUGLER NÓRÁNAK és BÁNRÉTI ZOLTÁNNAK, hogy értékes észrevételeikkel segítették a munkám.

lódik. A hatodik fejezetben olyan mondatok elemzését fogom bemutatni, amelyekben a fókusz a felszólító ige után jelenik meg. A dolgozat hetedik fejezetében az egyenes, ’igemódosító, ige’ szórendű felszólító szerkezetet vizsgálom. Ezekben a mondatokban az igemódosítót PIÑÓN nyomán a fókuszpozícióban veszem fel. A dolgozat utolsó fejezetében összefoglalom a lényegesebb megállapításaimat, levonom a következtetéseket.

2. Mi hordozza a felszólító jelentéstartalmat a mondatban? – A felszólító mondatok vizsgálata során az első megválaszolendő kérdés az, hogy a mondatban mi hordozhatja a felszólító jelentést. A legkézenfekvőbb megoldást az nyújtaná, ha a felszólító mód jelét tennék felelőssé a sajátos jelentéstartalom kialakulásáért. Amint látni fogjuk, ez a javaslat a valóságban nem állja meg a helyét.

A problémát az jelenti, hogy a felszólító mód *-j*-je nem csak felszólító mondatokban fordulhat elő.

- (1) *Felszólítalak, hogy menj el.*
- (2) *Megparancsolom, hogy menj haza.*
- (3) *Nem kell, hogy elmenjen.*
- (4) *Lehetetlen, hogy elmenjen.*

A fenti négy példamondat mindegyikében megtalálható a felszólító módnak tulajdonított *-j* jel. Azonban ha alapos vizsgálat alá vetjük a példamondatokat, megfigyelhetjük, hogy bennük a módjel jelentése különböző.

A magyar grammatikákat három csoportra oszthatjuk az alapján, hogy milyen igemódokat feltételeznek a magyar nyelvben.

Az első csoportba azok a nyelvtanok tartoznak, amelyek a következő három igemódot különböztetik meg: kijelentő, felszólító és feltételes mód. Ide sorolható például SIMONYI ZSIGMOND „Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon” (1895) című munkája (TMNy.) vagy a TOMPA JÓZSEF szerkesztette „A mai magyar nyelv rendszere” (1961–62) (MMNyR.), illetve a „Magyar grammatika” (2003) (MGr.) oldalain sem találkozhatunk más igemóddal. Ezek a munkák a *-j* módjel funkcióinak vizsgálata során kitérnek arra, hogy a *-j* módjel nemcsak imperatívusi funkcióban jelenhet meg.

A nyelvtanok második csoportjába azok a munkák tartoznak, amelyek a meglévő három igemódot kibővítik egy negyedikkel, nevezetesen a kötőmóddal. Többek között PATAKI PÁL figyelt fel rá 1984-ben, hogy a kötőmód hiányzik a magyar grammatikákból. (Már PATAKI előtt is foglalkoztak a mellékmondati „felszólító móddal”. HADROVICS 1969-ben funkcionális szempontból vetette vizsgálat alá az ilyen típusú összetett mondatokat, bár nem tulajdonított jelentőséget annak, hogyan nevezzük a módjelet. PRILESZKY 1974-ben pedig már bevonta munkájába a kötőmód fogalmát.)

PATAKI megállapította, hogy azok a mondatok, melyek első ránézésre azonos módjelet tartalmaznak, korántsem bírnak mindig ugyanazzal a jelentéssel, és a szerkezetükben is megfigyelhetők eltérések. Vizsgálat alá vetette a mellékmondatban megjelenő kijelentő-, kötő- és felszólító módot. Felismerte, hogy az összetett mon-

datokban alárendelt mellékmondatként nemcsak felszólító tagmondat található, hanem megvan a nyelvünkben a franciához hasonlóan a kötőmód is. „A magyar nyelvtanokban az igemódok leírása távolról sem kielégítő” – írta. „A csak mellékmondatokban megjelenő, a valóságban végbe nem menő folyamatot jelző kötőmód fel nem ismerése azzal magyarázható, hogy formája az igekötő nélküli igék esetében egybeesik a felszólító módú alakkal:

- (5) *Arra kértelek, hogy daloljál.*
- (6) *Nem tűröm, hogy daloljál.* (PATAKI 1984: 217)

PATAKI felhívja a figyelmet rá, hogy a kötőmódú és a felszólító módú alárendelt mellékmondatok szerkezete jól elkülöníthető egymástól. Felszólító tagmondat esetén megfordul az igekötő-ige sorrend, és a *hogy* kötőszó elhagyhatóvá válik a tagmondat elejéről. Ezzel szemben a kötőmód esetén megmarad az igekötő-ige sorrend, és a *hogy* kötőszó elhagyásával a mondat agrammatikus lesz:

- (7) *Felszólítalak, hogy menj el.*
- (8) *Felszólítalak, menj el.*
- (9) *Nem kell, hogy elmenj.*
- (10) **Nem kell, elmenj.*

A grammatikák ezen csoportjába tartozik még például az „Új magyar nyelvten” (2003), illetve TÓTH ENIKŐ két tanulmánya (A magyar kötőmódról, 2003; Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, ill. felszólító módról, 2005).

A grammatikák harmadik csoportjába már kevesebb tanulmány sorolható, mint az előző kettőbe. FARKAS DONKA 1992-es írásában kijelentő, feltételes és kötőmódot feltételez a magyar nyelvben. FARKAS tényként kezeli, hogy a morfológiában nem felszólító mód, hanem kötőmód létezik, és a felszólító jelentést a szintaxisban egy felszólító operátor váltja ki. (Annak, hogy FARKAS a *-j* jelet nem a felszólító mód jeleként, hanem kötőmódjelként azonosítja, többek között az az oka, hogy a legtöbb nyelvben a felszólító mód csak második személyben és főmondati pozícióban állhat, vagyis a nyelvek többségében a felszólító mód ragozási paradigmája hiányos.)

A tanulmány amellet foglal állást, hogy összetett mondatok esetén a főmondati predikátum szemantikai tulajdonságai határozzák meg a mellékmondat módját. FARKAS szemantikailag motiválja, hogy a felszólító operátor kötelezően kötőmódú igealakot szelektál. (A cikk részletes tárgyalására nem térek ki a dolgozatomban, ugyanis a témája elsősorban a szemantika tudományterületéhez köthető. FARKAS összefüggést teremt a szemantika, a morfológia és a szintaxis között.)

HEGEDŰS RITA 2004-ben megjelent munkájában FARKAShoz hasonlóan szintén ezt a három igemódot különbözteti meg a magyar nyelvben.

FARKAS (1992) és HEGEDŰS (2004) nyomán magam is azt feltételezem, hogy a morfológia szintjén kötőmódról beszélhetünk, míg a felszólítást a szintaxisban kódoljuk. Ha összevetjük a felszólító mód és a kötőmód ragozási paradigmáját, azt figyelhetjük meg, hogy morfológiájuk tökéletesen egybeesik. A gazdaságosság

elvének értelmében nincs szükség két olyan mód felvételére, amelyek alaktana maradéktalanul megegyezik. Mivel a felszólító mondatnak speciális a jelentése és inverz a szórendje, joggal feltételezhetjük, hogy a felszólítás kiváltója egy felszólító operátor jelenléte a mondat szerkezetben. Ennek az operátornak a hatására fordulhat meg az igekötő-ige mondatszórend, és kaphatja meg a mondat a felszólító jelentést.

A felszólító mondatokban tehát a felszólító jelentéstartalom meghatározott formai jegyekkel jár együtt: kötőmódú az ige, megfordul az igekötő-ige szórend¹, tagadás esetén a *nem* alakváltozat helyett a *ne* jelenik meg, illetve beágyazott mondat esetén elhagyható a *hogy* kötőszó. Elemzésemben mindezt egy a szerkezetben megjelenő láthatatlan felszólító operátor lesz a felelős.

3. Felszólító mondatok a generatív nyelvelméletben. – Dolgozatom ezen fejezetében azt fogom bemutatni, hogy a nemzetközi szakirodalom hogyan vélekedik a felszólító mondatok szerkezetéről, hol helyezi el a mondat szerkezetben a felszólító jelentés kialakulásáért felelős felszólító operátort. Mint látni fogjuk, a szakirodalom (RIVERO–TERZI 1994; PLATZACK–ROSENGREN 1998; POTSDAM 2007) által javasolt szerkezetbe nem helyezhetők bele a magyar felszólító mondatok. A legfontosabb kérdés, amelyikre mindhárom tanulmány kitér, hogy hol található a felszólító jegy az egyes nyelvek mondat szerkezetében. Mindhárom úgy gondolják, hogy a mondat szerkezet élén, a CP projekcióban található a felszólító operátor. Az pedig, hogy ez a jegy erős, azaz látható módon magához vonzza az ígét, vagy gyenge, a nyelvek parametrikus tulajdonsága.

A magyarban a felszólító ige nyilvánvalóan nem emelkedik C-be, a kötőszó helyére, hiszen a felszólító mondatokban az ige fölött állhat mondattagadás, fókusz és fókusztagadás, illetve mindhárom egyaránt – tehát azt a lehetőséget, hogy a C-nek erős, az ígét magához vonzó felszólító jegye volna, eleve kizárhatjuk. Vö.:

- (11) *Csak János menjen haza!*
- (12) *Csak János ne menjen haza!*
- (13) *Ne csak János menjen haza!*
- (14) *Ne csak János ne menjen haza!*

Amennyiben az ige a legmagasabb szerkezeti pozícióba (a C fejbe) mozogna, a fent leírt négy mondat agrammatikus lenne a magyarban.

További ellenérvként szolgál a hatóköri pozíciók vizsgálata. Azokban a nyelvekben (ilyen például az angol), amelyekben a tiltó ige akár látható módon, akár rejtve, C pozícióba kerül, a mondatban megjelenő kvantor kötelezően kisebb hatókörű lesz, mint a tagadás:

¹ A 7. fejezetben olyan mondatokat fogok bemutatni, amelyben a szórend semleges marad. Feltelesen a felszólító mondatok közé sorolom ezeket a mondat típusokat is, noha jelentésük eltér az inverz szórendű változatoktól.

- (15) *Don't you believe every rumor!*
 ne te higgy minden híresztelést
 'Ne higgy el minden híresztelést!'
 a) 'Ne minden híresztelést higgyél el!' NEG > MINDEN
 b) '*Semmilyen híresztelést ne higgy el!' MINDEN > NEG
- (16) *Don't you play football for many years!*
 ne te játssz futballt sok évig
 a) 'Ne sok évig futballozz!' NEG > SOK
 b) '*Sok évig ne futballozz!' SOK > NEG

Ennek oka könnyen belátható, ugyanis az angol mondatban a tiltó ige olyan magas szerkezeti pozícióba kerül, hogy a mondatban megjelenő kvantor nem tud fölé mozogni (akár rejtetten, akár nyíltan), és így nem tud felette hatókört felvenni. Ezzel szemben a magyarban mindkét hatókör előállítható:

- (17) *Ne nézz meg sok filmet!* NEG > SOK
 (18) *Sok filmet ne nézz meg!* SOK > NEG

Ha a magyar felszólító mondatokban az igét a C fejbe mozgathatnánk, akkor nem lenne előállítható a fent leírt két hatókör (17, 18).

Még egy érv hozható a CP projekcióban megjelenő gyenge, az igét magához vonzani nem képes felszólító operátorjegy ellen. A felszólító beágyazott mondatokban elhagyható a *hogy* kötőszó. (Ha felszólító a tagmondat, az elejéről elhagyható a *hogy* kötőszó, azonban ez fordítva nem igaz: ha elhagyható a kötőszó, a tagmondat nem feltétlen felszólító.)

- (19) *Felszólítalak, hogy menj el.*
 (20) *Felszólítalak, menj el.*

Ezzel szemben például a *kell* által szelektált mellékmondatokban nem hagyható el a kötőszó:

- (21) *Nem kell, hogy hazamenj.*
 (22) **Nem kell, hazamenj.*

Feltételezésem szerint ez a jelenség arra utal, hogy nem a CP projekció hordozza az [imp] jegyet, ezáltal válik elhagyhatóvá a kötőszó a felszólító tagmondatok éléről. A főmondati predikátum szelekciós megkötése egy másik projekcióra, az ImpP-re irányul.

A dolgozat következő részében megvizsgálom a magyar felszólító mondatok szerkezetét, és egy elemzési javaslatot teszek.

4. A 'Menj haza!' típusú mondatok szerkezete. – Mivel a felszólító mondatokban megfordul az igekötő-ige sorrend, azaz nemsemleges szó-

rendű lesz, OLSVAY (2000), illetve É. KISS (2008) alapján az igekötő elé vitt igének helyet biztosító non-neutrális frázis feltételezésével válnak elemezhetővé e mondatok. Az alábbi szerkezetet tulajdonítom nekik:

- (23) *Menj haza!*
 (24) [NNP [NN' Menj [PredP haza [...]]]]!
 (25) *Csak János menjen haza!*
 (26) [FP Csak János [NNP [NN' menjen [PredP haza [...]]]]]
 (27) *Csak János ne menjen haza!*
 (28) [FP Csak János [NegP ne [NNP [NN' menjen [PredP haza [...]]]]]]!

OLSVAY mondataiban a non-neutrális frázis szükségszerűen egy operátor hatókörében áll. Az általa bemutatott példákban a tagadás vagy a fókusz hatókörében jelent meg a NNP.

A (25) és (27) példamondatban van fókusz vagy tagadás, ami előhívhatja a non-neutrális frázist, azonban a (23) mondatban első ránézésre nem található operátor. Ez esetben felmerül a kérdés, hogy a (23) példamondatban mi váltotta ki a NNP megjelenését és a frázis megjelenésével az igekötő-ige sorrend megfordulását. Feltételezésem szerint a felszólító mondatok esetén egy fonológiaiailag üres imperatív operátor az, amely előhívja a NNP-t. Amint ezt a dolgozat első részében bemutatam, a felszólító jelentést ez az operátor fogja előidézni a mondatokban, és ennek hatókörében az ige kötőmódú kell, hogy legyen. Vagyis az imperatív operátor kötőmódú igét szelektál.

- (29) *Menj haza!*
 (30) [ImpP 0 [Imp' [NNP [NN' Menj [PredP haza [...]]]]]]!

A felszólító mondatok ezen típusának elemzése nem okoz fennakadást az eddigi ismereteink birtokában. A dolgozat további részeiben olyan mondatokat mutatok be, amelyek bonyolultabb felszólító szerkezeteket képviselnek.

5. A tagadó felszólító (tiltó) szerkezet. – Ebben a fejezetben a felszólító mondatok tagadó változatáról lesz szó. Az első dolog, ami feltűnik, az a tagadószó. Vessük össze a különféle módú tagadó szerkezetek tagadószavát:

- (31) *Nem csak János megy haza.*
 (32) *Csak János nem megy haza.*
 (33) *Ha nem csak János menne haza, akkor...*
 (34) *Ne csak János menjen haza!*
 (35) *Csak János ne menjen haza!*

A fenti mondatokban azt láthatjuk, hogy szemben a kijelentő és a feltételes mondatokkal, a felszólító mondatokban a *nem* partikula helyett *ne* található. Ha összehasonlítjuk a tagadószónak ezt a két alakváltozatát, azt kapjuk, hogy pusztán alakilag térnek el egymástól, szemantikailag viszont nem, sőt a mondatban is ugyan-

azt a pozíciót foglalja el mindkét alakváltozat. Mindezek alapján azt kell gondolnunk, hogy a *ne* a *nem* tagadósónak az imperatív operátor hatókörében megjelenő alakváltozata. Ez a jelenség is alátámasztja, hogy a felszólító mondatokban szükséges egy a non-neutrális frázis felett megjelenő imperatív operátor. (A *ne* alakváltozat nemcsak az imperatív operátor hatókörében jelenhet meg. *Ne* tagadósót találunk a különféle főmondati predikátumok által szelektált kötőmódú mellékmondatokban és az óhajtó mondatokban is. Összefoglalva: ha a mondat szerkezet tartalmaz felszólító operátort, akkor a *nem* alakváltozat helyett kötelezően a *ne* jelenik meg, azonban a *ne* alak nem csak a felszólító operátor hatókörében jelenhet meg.)

Miután két érvet is láttunk az imperatív operátor bevezetése mellett (előhívja a NNP-t, és hatókörében a *ne* tagadósó jelenik meg), most azt kell meghatározunk, hol is helyezkedik el ez az operátor a mondat szerkezetben. Az első érvként azt mondtam ki, hogy a non-neutrális frázis szükségszerűen egy operátorral kapcsolódik össze, annak hatására jelenik meg a mondat szerkezetben, vagyis az ImpP valahol a NNP felett fog elhelyezkedni. Nézzük meg elsőként, mi történik, ha közvetlenül a NNP felett vesszük fel:

(36) *Csak János menjen haza!*

(37) [FP Csak János [F' [ImpP [Imp' [NNP [NN' menjen [PredP haza [...]]]]]]]]]]!

Azonban ha mondattagadást feltételezünk a mondatban, akkor a szerkezet a következőképp alakulna:

(38) **Csak János nem menjen haza!*

(39) *[FP Csak János [F' [NegP nem [ImpP [Imp' [NNP [NN' menjen [PredP haza [...]]]]]]]]]]!

Es esetben a tagadósóból nem lesz *ne* alakváltozat, ugyanis a *nem*-nek a felszólító operátor hatókörében kell állnia ahhoz, hogy a *ne* alakváltozatot vehesse fel. Ennek függvényében a következőképp kell módosítanunk az elemzést:

(40) *Csak János ne menjen haza!*

(41) [FP Csak János [F' [ImpP [Imp' [NegP ne [NNP [NN' menjen [PredP haza [...]]]]]]]]]]!

Ezekben a példamondatokban még nem merül fel azzal kapcsolatban ellentmondás, hogy az imperatív operátor a FP projekció alatt helyezkedik el, és ott veszi fel a hatókörét. A magyar nyelvben azonban kétféle tagadás létezik a nemsemleges mondatokban. Az egyik a (41) példamondatban bemutatott mondattagadás, a másik pedig a fókusztagadás (42):

(42) *Nem csak János megy haza.*

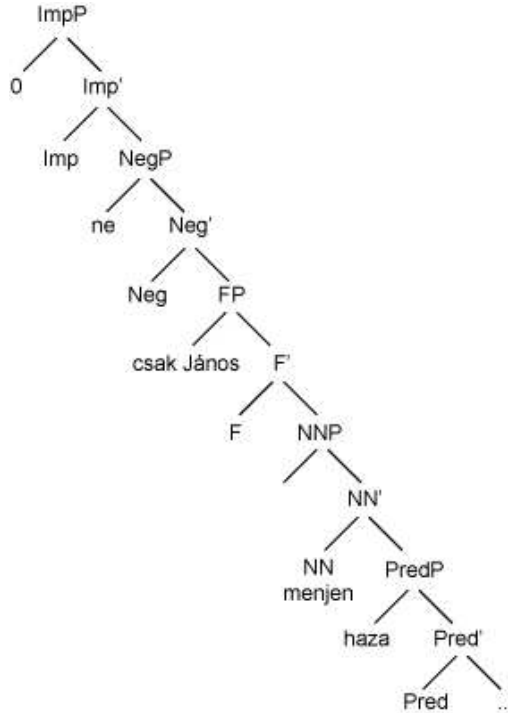
A felszólító mondatok esetén a tagadósónak az imperatív operátor hatókörében kell elhelyezkednie, hogy a megfelelő alakváltozat jelenhessen meg a mondatban. Vagyis, ha az ImpP a fókusz alatt lenne, a következő agrammatikus szerkezetet is létre tudná hozni:

(43) **Nem csak János menjen haza!*

(44) * $[_{NegP} \text{nem} [_{FP} \text{csak János} [_{F'} [_{ImpP} [_{Imp'} [_{NNP} [_{NN'} \text{menjen} [_{PredP} \text{haza} [...]]]]]]]]]]]]]]!$

Ebben a mondatban ugyanis a NegP nem esik az ImpP hatókörébe, így a *nem* tagadószóból nem lesz *ne*. Ezek alapján azt kell gondolnunk, hogy az imperatív operátor a FP és a nála nagyobb hatókörű NegP felett helyezkedik el, a következőképpen:

(45) *Ne csak János menjen haza!*

Mielőtt továbblépnék egy következő problémakör megoldására, összefoglalom az eddig leírtakat. A felszólító mondatok elemzése mindössze abban különbözik a többi nemsemleges mondatétól, hogy a felszólító mondatokban van egy imperatív operátor, amelynek hatókörében – a fókuszon és tagadáson túl – megjelenik a non-neutrális frázis. (OLSVAY 2000 elméletét továbbgondolva, a non-neutrális frázis fejpozíciójába mozgatott ige nem csak a tagadójeget és a fókuszjeget ellenőrizheti, hanem a felszólító jeget is.)

A láthatatlan felszólító operátor hatókörében az ige kötőmódú kell, hogy legyen, és a tagadószó *ne*-ként realizálódik. Ahhoz, hogy a tagadósónak ez az alakváltozata jelenjen meg a mondatokban, a fókusztagadás feletti szerkezeti pozícióban kell elhelyeznünk az ImpP projekciót, ugyanis ebben az esetben fog mind a fő-

kusztagadás, mind a mondattagadás az imperatív operátor hatókörébe esni. A felszólító mondatokban az igealak a non-neutrális frázis fejébe mozog.

6. A '(Ne) menjen csak János haza!' típusú szerkezetek. – A probléma, amelynek a megoldására ebben a fejezetben vállalkozom, nemcsak a felszólító mondatok sajátja, a többi modalitású és igeidejű mondatban éppúgy megjelenhet. A problémát következő mondatfajták okozzák:

(46) *Ne menjen csak János haza!*

(47) [_{ImpP} [_{NegP} Ne [_? menjen_i [_{FP} csak János [_{F'} ti² [_{NNP} [_{NN'} ti [_{PredP} haza [...]]]]]]]]]]]]!]

(48) *Menjen csak János haza!*

(49) [_{ImpP} [_? Menjen_i [_{FP} csak János [_{F'} ti [_{NNP} [_{NN'} ti [_{PredP} haza [...]]]]]]]]]]!]

A fentebb javasolt elemzés, mi szerint az ige a non-neutrális frázis fejébe mozog, amely a PredP projekció felett helyezkedik el, ezzel megoldótni látszik. Ebben a két mondatban ugyanis az igék elhagyják a helyüket, és egy fentebbi pozícióba mozognak. Az a kérdés, hogy hova is mozognak pontosan, és milyen okból hagyják el a helyüket.

Javaslatom szerint minden olyan operátor alatt, amely képes NNP-t engedélyezni, állhat egy külön non-neutrális frázis, melynek megjelenése opcionális. (Szemantikai/pragmatikai különbség van a *Menjen csak János haza!* és a *Csak János menjen haza!* típusú mondatok között. Ez a különbség az, amely előidézheti, hogy az ige egy fentebbi NNP pozícióban ellenőrizhesse a nemsemités mondatokra jellemző jegyeit. A szemantikai/pragmatikai különbség még tisztázásra vár.)

Vagyis a NegP alatt közvetlenül felvehetünk egy újabb non-neutrális frázist:

(50) *Ne menjen csak János haza!*

(51) [_{ImpP} [_{NegP} Ne [_{NNP} [_{NN'} menjen_i [_{FP} csak János [_{F'} ti [_{NNP} [_{NN'} ti [_{PredP} haza [...]]]]]]]]]]]]!]

Tételezzük fel azt, hogy egy NN fejen az igének legalább egy operátorjegyet ellenőriznie kell. Ez például egy tagadást, fókusz és felszólítást tartalmazó mondat esetében lehetőséget nyújt akár arra, hogy az ige mind a tagadó, mind a fókusz, mind az imperatív jegyét ugyanabban a NN fejezőbe ellenőrizze, mint (52)-ben, akár arra, hogy a tagadó és a fókusz jegyeket külön NN fejezőbe ellenőrizze, mint (50)-ben.

(52) *Ne csak János menjen haza!*

(53) [_{ImpP} [_{NegP} Ne [_{FP} csak János [_{NNP} [_{NN'} menjen [_{PredP} haza[...]]]]]]]]!]

A felszólító mondatokban az imperatív operátor alatt található NNP-be mozgathat fel az ige:

² A *t* az elmozgatott ige korábbi helyét jelöli a szerkezetben.

(54) *Menjen csak János haza!*

(55) $[_{ImpP} [_{NNP} [_{NN'} Menjen; [_{FP} csak János [F' ti [_{NNP} [_{NN'} ti [_{PredP} haza [...]]]]]]]]]]$!

Felmerül azonban a kérdés, hogy ha az ige ellenőrizheti külön NNP projekciókban a különböző operátorjegyeit, miért nem jó az (56) mondat:

(56) **Menjen ne János haza!*

A tagadás „sziget” volta (negative island) jól ismert jelenség a generatív szintaxisban; a tagadó projekció univerzálisan gátolja az igemozgatást. Ennek értelmében az (56) alatti mondatban az ige azért nem mozoghat egy fentebbi NNP fejpोजcióba, mert a fókusztagadás gátolja a mozgatást.

7. E g y j e l ö l t s z e r k e z e t . – Ebben a fejezetben egy sajátos szórendű felszólító mondatfípussal foglalkozom. Mint látni fogjuk, az igemódosító az ige előtti marad, habár a mondatnak nemsemleges szórendet kellene felvennie a benne található elemek (felszólító operátor, tagadás) alapján.

(57) *Hazagyere!*

(58) *Megedd nekem a vacsorád!*

(59) *Meg ne idd a vizet!*

Gondoljuk át a következő mondatok jelentését!

(60) *Gyere haza!*

(61) *Hazagyere!*

(62) *Ne gyere haza!*

(63) *Haza ne gyere!*

Azok a mondatok más hangulati értékűek, amelyekben az igemódosító megelőzi az igt, azonban a két mondat jelentése közti szemantikai/pragmatikai különbség még tisztázásra vár.

Elemzésemben a VM-V szórendű felszólító mondatokban a VM fókuszpozícióba kerül. Ennek megfelelően a VM kapja a főhangsúlyt is. Ez az elemzés nem előzmények nélküli. CHRISTOPHER PIÑÓN (1991) is foglalkozott olyan magyar mondatokkal, amelyekben az igemódosító fókuszpozícióban áll. (Csak feltételesen fogadom el a PIÑÓN által javasolt elemzést, ugyanis egy ellenérv hozható fel az elméletével szemben. Ha az ige előtti fókuszpozíció ki van töltve, akkor az ige után is állhat fókusz: *Csak János evett csak a tortából*. Azonban a felszólító ige előtti igekötő nem engedélyez ige utáni fókuzst: **Meghívj csak egy vendéget!*, **Aztán megbukjatok csak egy tárgyól!* Ez a jelenségkör további kutatásokat igényel.)

PIÑÓN a cikkében a tagadó mondatok kétféle szórendjét vizsgálta (I. PIÑÓN 1991: 246).

(64) *Nem megyek be a lakásba.*

(65) *Be nem megyek a lakásba.*

PIÑÓN azt állítja, hogy a (65) típusú mondatokban az igekötő a fókuszpozícióban áll. Azzal érvel, hogy ilyen típusú mondatokban az igemódosító elé nem kerülhet (másik) fókusz:

(66) *Mari be nem ment a lakásba.*

(67) [_{TOPP} Mari [_{FP} be [_{NegP} nem [_{NNP} [_{NN'} ment [_{PredP}...[a lakásba]]]]]]].

(68) **CSAK Mari be nem ment a lakásba.*

(69) *_{FP} *CSAK Mari* [_{FP} be [_{NegP} nem [_{NNP} [_{NN'} ment [_{PredP}...[a lakásba]]]]]]].

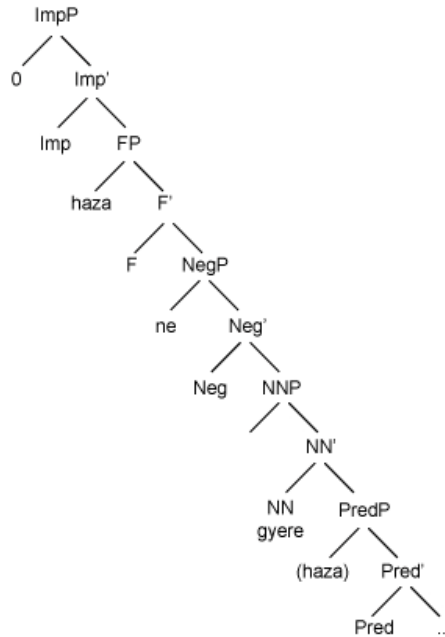
(70) **MARI be nem ment a lakásba.*

(71) *_{FP} *MARI* [_{FP} be [_{NegP} nem [_{NNP} [_{NN'} ment [_{PredP}...[a lakásba]]]]]]].

(72) **KI be nem ment a lakásba?*

(73) *_{FP} *KI* [_{FP} be [_{NegP} nem [_{NNP} [_{NN'} ment [_{PredP}...[a lakásba]]]]]]]?

PIÑÓN felfigyelt a cikkében arra is, hogy ez a jelenség előfordulhat a felszólító mondatok esetén is. Elemzését követve az ilyen mondatoknak az alábbi szerkezetet tulajdonítom:

8. Összefoglalás. – Dolgozatomban a felszólító mondatok szórendi és szerkezeti sajátosságaival foglalkoztam; olyan elemzési javaslatot tettem, amely magyarázatot adott a lehetséges mondatzórendekre. FARKAS (1992) nyomán mellett érveltem, hogy a felszólító jelentést egy felszólító operátor váltja ki a mondatban. Azt javasoltam, hogy ezt az operátort a tagadó projekciók (NegP-k) fölött, egy

ImpP projekcióban kell felvennünk, hiszen, amint azt érvekkel is alátámasztottam, a felszólító operátornak szükségszerűen nagyobb hatókörűnek kell lennie, mint a mondatban megtalálható tagadásnak. A felszólító operátor hatókörében jelenhet meg a *nem* tagadószó *ne* alakváltozata. Ugyanakkor az imperatív operátor helye nem lehet a CP projekció, hiszen nem mindig maximális hatókörű.

A felszólító mondatok problémaköre ezzel a dolgozattal még nincs lezárva. Dolgozatom révén azonban közelebb kerültünk a felszólító mondatok szórendi sokféleségének magyarázatához és szerkezeti felépítésük feltárásához.

Kulcsszók: kötőmód, nem-semleges mondatok, nem-semleges szerkezet, felszólító jelentés, ImpP projekció, felszólító módjel, felszólító operátor.

A hivatkozott irodalom

- FARKAS, DONKA 1992. Mood Choice in Complement Clauses. In: KENESEI ISTVÁN – PLÉH CSABA, *Approaches To Hungarian*. 4. JATE, Szeged, 207–24.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1969. A funkcionális magyar mondattan alapjai. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HEGEDŰS RITA 2004. Magyar nyelvtan – Formák, funkciók, összefüggések. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER 2003. Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Bp.
- É. KISS KATALIN 2008. Tagadás vagy egyeztetés? *Magyar Nyelv* 129–43.
- OLSVAY CSABA 2000. Formális jegyek egyeztetése a magyar nemsemleges mondatokban. In: BÜKY LÁSZLÓ – MALECZKI MÁRTA szerk., *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei IV*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 119–51.
- PATAKI PÁL 1984. A francia subjunctif és a magyar kötőmód. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15: 207–18.
- PIÑÓN, CHRISTOPHER 1991. Presupposition and the syntax of negation in Hungarian. Chicago Linguistic Society, Part Two: The Parasession on Negation. CLS, Chicago, IL. 246–62.
- PLATZACK, CHRISTER – ROSENGREN, INGER 1998. „On the subject of imperatives: A Minimalist account of the imperative clause”. *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 3: 177–224.
- POTSDAM, ERIC 1998. *Syntactic Issues in the English Imperative*. Garland, New York.
- POTSDAM, ERIC 2007. Analysing Word Order in the English Imperative. In: WIM VAN DER WURFF ed., *Imperative Clauses in Generative Grammar*. John Benjamins, Amsterdam, 251–72.
- PRILESZKY CSILLA 1974. A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Jelentéstan és stilisztika. A Magyar Nyelvészek II. Nemzetközi Kongresszusának előadásai. Nyelvtudományi Értekezések* 83. Akadémiai Kiadó, Bp., 473–5.
- RIVERO, MARÍA LUISA – TERZI, ARHONTO 1995. The Imperatives, V-movement, and logical mood. *Journal of Linguistics* 31: 301–32.
- TÓTH ENIKŐ 2003. A magyar kötőmódról. *Magyar Nyelvjárások* 41: 617–26.
- TÓTH ENIKŐ 2005. Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, ill. felszólító módról. In: SINKOVICS BALÁZS szerk., *LingDok4*. SZTE, Szeged, 175–93.

The structure of imperative sentences

This paper aims to propose a structural description of Hungarian imperative sentences that predicts their word order possibilities. I argue that imperative meaning is not carried by the morpheme *-j*, traditionally identified as the imperative suffix, because *-j* can also appear in non-imperative sentences. I attribute the imperative meaning to a covert Imp operator. The generative literature locates the imperative operator in the CP projection. I will show that, in Hungarian, this view is untenable. I assume that in the Hungarian sentence Imp heads an ImpP. Imp requires a verb supplied with a subjunctive morpheme in its scope; it triggers V-movement across the verbal particle; it causes the negative particle to be realized as *ne* instead of the regular *nem*; and it licenses the omission of the complementizer *hogy* in embedded clauses.

Keywords: subjunctive, non-neutral sentences, non-neutral phrase, imperative meaning, ImpP projection, imperative feature, imperative operator.

VARGA DIÁNA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Gombocz Zoltán mint európai nyelvész

1. GOMBOCZ ZOLTÁNT publikációkban gazdag, színvonalas tudományos tevékenysége miatt okkal tartják az egyik legnagyobb magyar nyelvésznek. Méltatásakor a szakma képviselői ugyan néhány adat kíséretében rendre megemlítik, hogy a kiváló nyelvész munkássága nemzetközi viszonylatban is figyelemre méltó, ennek tényleges jelentőségét azonban mintha nem ismernék fel. Mostani rövid, pusztán a tényeket felsorakoztató írásomban ezért GOMBOCZOT kifejezetten mint európai nyelvészt mutatom be.

2. GOMBOCZ – mestere, SIMONYI ZSIGMOND példáját nemcsak követve, de még inkább kiteljesítve – igazi tudós világfi volt, aki már a kezdetektől fogva intenzíven bekapcsolódott a külhoni tudományos vérkeringésbe. Tanári vizsgája után a számos idegen nyelvet beszélő ifjú nyelvész Párizsba ment, ahol a kísérleti fonetika módszereit egyenesen a szakterület nemzetközi tekintélyénél, PIERRE ROUSSELOT-nál tanulmányozta. Néhány év múlva az újgrammatikus iskola „szülővárosában”, Lipcsében járt, majd ismét Párizs, aztán pedig Svéd- és Finnország következtek (KOVALOVSKY 1955: 7; KICSÍ 2006: 18). E vándorévek alatt GOMBOCZ bővítette ismereteit, kapcsolatokat épített és nem utolsósorban kutatott: a párizsi időszak termése többek között a kísérleti fonetika és a nyelvtanítás kapcsolatát taglaló dolgozata (1900), illetve a magyar palatogramokat közlő írása (1908c), az uppsalaié pedig mindenekelőtt az ERNST MEYERrel közösen készített magyar fonetikája (MEYER–GOMBOCZ 1909), továbbá az időtartamról értekező két cikke (1908a, 1909a; vö. mindezt KICSÍ 2006: 18).

3. A külföldi szakirodalom rendszeres olvasójaként ekkor és a későbbiekben is igyekezett a nemzetközi eredményeket a hazai nyelvtudományba integrálni. Amellett, hogy az ő nevéhez fűződik a korabeli „alapl műveknek”, így az ún. történeti vonulathoz kötődő HERMANN PAUL és WILHELM WUNDT, valamint az újabb, strukturális irányt fémjelző FER-

DINAND DE SAUSSURE könyveinek magyar bemutatása és továbbgondolása is (lásd egyfelől 1898a, 1902–1903/1997, 1907c, 1909e, 1924a, másrészt 1911/1938, 1921/1938, 1922/1997), a nemzetközi nyelvészet szinte minden jelentősebb eseményéről hírt adott.

Bally, Bourciez, Bréal, Josselyn, Martha, Meillet, Nyrop, Rosset, Roudet, Rousselot, Sechehaye, Vendryès francia írásairól tudósított (1898b, 1904, 1907b, 1909d, 1911b, 1913, 1914a, 1922), reagált Brockelmann, Dittrich, Gleye, Jacobsohn, Körting, Le Coq, Müller, Thumb – Marbe, Zauner Németországban megjelent munkáira (1901d, 1902a, 1909c, 1910b, 1914b, 1917–1920, 1923a), recenzióját adta Meyer és Wiklund svéd kiadású dolgozatainak (1907a, 1908b), ismertette Genetz, Karjalainen, Krohn, Ojansuu, Paasonen, Ramstedt, Räsänen, Setälä, Wiklund helsinki kutatásait (1897, 1898c, 1901b, 1901c, 1902b, 1905a, 1905b, 1909b, 1921b, 1924b), összefoglalta Kisch és Rudnev Pétervárott közzétett publikációit (1910a, 1930). Beszámolt Setälä finnugrisztikai folyóiratának megindulásáról (1901a), valamint a turkológus Thomsen emlékkönyvéről (1911c, 1912a, 1912c), valamint a párizsi Nyelvtudományi Társaság Meillet vezette munkálatairól (1925). Itthoni szaklapokban nekrológot közölt Ojansuu, Thomsen, Wichmann és Wundt halálakor (1920, 1923b, 1927, 1931–1934), többször foglalkozott a magyar nyelvészek külhoni recepciójának kérdésével (1909f, 1910c, 1911a). A belföldi szakmai közönséggel megismertette a német fonetikai műszókat, magyar megfelelőikre pedig javaslatot is adott (1921a).

4. GOMBOCZ az európai nyelvtudományt természetesen nem csupán közvetítette hazánkba, de rendszeresen publikált is nemzetközi fórumokon. A MEYERrel társszerzőségben készült fonetikájának uppsalai közreadásán túl (MEYER–GOMBOCZ 1909) Helsinkiben a Kalevaláról, bolgár-török jövevényszavainkról, a magyar reflexív igékről írt munkáit és egy szöfejtő cikkét jelentették meg finnül, illetve németül (1910/1938, 1912b, 1912/1938a, 1933/1938). THOMSEN és STREITBERG lipcsei kiadású tiszteletkötetében egy finnugrisztikai tárgyú és egy iráni jövevényszavakkal foglalkozó, ugyancsak német nyelvű tanulmányával tűnt fel (1912/1938b, 1924/1938b), ROZWADOWSKIT Krakóban egy a szláv-törökségi viszonyokat taglaló, lengyel dolgozatával köszöntötte (1927/1938b), a „Finnisch-ugrische Forschungen” lapjain pedig magyar nyelvészek haláláról tudósított (1906a, 1906b, 1907d, 1910d). Berlinben egy hangtörténeti, valamint egy alaktani tárgyú írását közölték németül (1928/1938a, 1930/1938), a párizsi „Revue des Études Hongroises” két, nyelvünk iráni és törökségi elemeivel foglalkozó francia cikkének adtak helyet (1925/1938, 1928/1938b). Három budapesti, ám nemzetközi szerzőgárdával dolgozó folyóiratban német nyelven turkológiai témájú tanulmányokat publikált (1912–1913, 1918/1938, 1924/1938a).

5. A kiváló magyar nyelvész efféle tevékenysége nem maradt reflektálatlanul; külföldi kollégái elismerték munkásságát. GOMBOCZnak a hangutánzás és az etimológiai módszertan összefüggéseiről írt cikkét HUGO SCHUCHARDT kommentálta (1916), a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavairól szóló értekezésének lektora YRJÖ WICHMANN (GOMBOCZ Z. 1912b: VII), recenzense HEIKKI PAASONEN (1913) volt. A párizsi Sorbonne többször hívta szakértőnek vizsgákra, 1927–1928-ban a berlini egyetemen tanított, a nemzetközi résztvevőkkel alapított Finnugor Bizottság magyar osztályának elnökévé, a tartui Észttudós Társaságnak pedig tiszteletbeli tagjává választották (vö. KOVALOVSKY 1955: 8; KICSÍ 2006: 54, 56, 59). Kora legjelentősebb európai nyelvtudósaival tartott kapcsolatot: a lipcsei WILHELM WUNDT-hoz személyes találkozás fűzte (GOMBOCZ 1909f: 25), a grazi HUGO SCHUCHARDTtal, a pá-

rizsi ANTOINE MEILLET-vel éppúgy levelezett, mint a prágai VILÉM MATHESIUSSzal, jó barátai voltak a finn EMIL SETÄLÄ és LAURI HAKULINEN is (KICSI 2006: 60, 139). Olyan tanítványokat nevelt ki, mint az Észtsországban, majd Amerikában tevékenykedő ALO RAUN, az olasz CARLO TAGLIAVINI, a francia AURÉLIEN SAUVAGEOT, a magyar, svéd és amerikai közegben egyaránt alkotó LOTZ JÁNOS, valamint az Angliában élő ULLMANN ISTVÁN (vö. SZÉPE 2000: 8; SIMONCSICS 2005: 84; KICSI 2006: 62–3). Sírjánál ERNST HÄCKEL a külföldi professzorok nevében mondott beszédet, halálakor finn, észt, német, francia, svéd, angol és holland lapok emlékeztek meg róla (ezeket lásd egyrészt GOMBOCZ E. 1935: 17, 25–6, 28–31, 39–40, 46–8, másfelől KOVALOVSKY 1955: 19).

6. GOMBOCZ később sem merült feledésbe a nemzetközi szakmában. MELICHel közösen készített, torzóként is monumentális etimológiai szótára (GOMBOCZ–MELICH 1914–1944) külföldön olyannyira méltatott alkotás lett, hogy azt többen a szófejtő lexikográfia legnagyobb teljesítményeként értékelték (így például MALCLÈS 1952: 412; vö. KISS 1970: 58). Jelentéstana elsősorban ULLMANN (1942, 1943: 332, 1946: 117–8, 1952: 23, 275, 1967 stb.), valamelyest pedig SAUVAGEOT (1953) és ZVEGINCEV (1957: 38–42) közvetítésével a világ nyelvészeti irodalmában is ismertté vált (KÁROLY 1970: 67, 70–1; KICSI 2006: 52, továbbá – ezt némileg alulértékelve – SZ. BAKRÓ-NAGY 1991: 83). Európában és Amerikában kutató tanítványai munkáikban más vonatkozásban is rendszeresen megidéztek gondolatait (vö. egyebek mellett LOTZ 1976; SAUVAGEOT 1951, 1971, 1977, 1988); hatása LOTZon keresztül ROBERT AUSTERLITZig, ROMAN JAKOBSONig és WOLFGANG STEINITZig, ULLMANN révén pedig a napjainkban is tevékenykedő PETER SHERWOODig elért (ehhez mindenképp lásd AUSTERLITZ 1991, SHERWOOD 1991; vö. még FÓNAGY–SZÉPE 1972: 509; DEZSŐ 1986: 154; SIMONCSICS 2005: 29, 33, 66, 84, 87, 94, 98; KICSI 2006: 62, 137–9). GOMBOCZ nemzetközi jelentőségét mutatja, hogy az elmúlt évtizedekben nyelvtörténeti módszertanát (1922/1997), valamint szemantikáját (1926/1997) olaszra lefordítva Bolognában is kiadták (1973), a ZSIRAI-féle német nyelvű nekrológiát (1936b) és bibliográfiáját (1936a) pedig egy angol–amerikai kötetben közölték újra (1936/1966).

7. Úgy gondolom, mindezen tények alapján nem lehet vitás, hogy GOMBOCZ munkássága nem egyszerűen mérhető nemzetközi mércével, hanem egyenesen azzal mérendő: neve a XX. század eleji Európában a szakma minden magára valamit adó képviselője számára ismert volt.

A hivatkozott irodalom

- AUSTERLITZ, ROBERT 1991. Gombocz Zoltán és a mai magyar nyelvtudomány. In: KISS–SZÜTS szerk. 1991: 26–9.
- SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE 1991. Gombocz Zoltán szemantikai tevékenysége az utókor szemével (Gombocz jelentésváltozási rendszerének kialakulása). In: KISS–SZÜTS szerk. 1991: 77–83.
- DEZSŐ LÁSZLÓ 1986. Beszélgetés R. O. Jakobson professzorral. 1973. március. Nyelvtudományi Közlemények 88: 145–57.
- FÓNAGY IVÁN – SZÉPE GYÖRGY 1972. Szerkesztői utószó. In: JAKOBSON 1972: 493–515.
- GOMBOCZ ENDRE 1935. Gombocz Zoltán emlékezete. Beszédok és megemlékezések. Bp.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1897. Permi nyelvtanulmányok. Nyelvtudományi Közlemények 27: 465–7.

- GOMBOCZ ZOLTÁN 1898a. A jelenkori nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 27: 6–13, 53–61, 97–103, 193–201, 339–43, 433–8, 481–6.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1898b. Egy jelentéstani kísérlet. *Nyelvtudományi Közlemények* 28: 236–9.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1898c. Török jövevényszavak a mordvinban. *Nyelvtudományi Közlemények* 28: 124–6.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1900. Kísérleti fonetika és nyelvtanítás. *Magyar Paedagogia* 9: 180–7.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1901a. Finn-ugor nyelvészeti és néprajzi folyóirat. *Magyar Nyelvőr* 30: 518–20.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1901b. Julius Krohn. Kantelettaren tutkimuksia. *Keleti Szemle* 2: 71–3.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1901c. Ős-lapp hangtan. *Nyelvtudományi Közlemények* 31: 238–42.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1901d. Román nyelvtudomány. *Nyelvtudományi Közlemények* 31: 121–3.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1902a. Analógia-kísérletek. *Magyar Nyelvőr* 31: 160–2.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1902b. Finn nyelvjárás-tanulmány. *Nyelvtudományi Közlemények* 32: 127–8.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1902–1903/1997. Nyelvtörténet és lélektan. *Wundt néplélektanának ismertetése.* In: KICSI szerk. 1997: 9–72.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1904. Kristoffer Nyrop: Manuel phonétique du français parlé. *Egyetemes Philologiai Közöny* 28: 160–2.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1905a. K. F. Karjalainen: Zur ostjakischen Lautgeschichte. I. Über den vokalismus der ersten silbe. *Nyelvtudományi Közlemények* 35: 472–7.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1905b. Paasonen Henrik: Die finnisch-ugrischen s-laute. *Nyelvtudományi Közlemények* 35: 235–7.
- GOMBOCZ, Z.[OLTÁN] 1906a. †Aladár György (1844–1906.). *Anzeiger der Finnisch-ugrischen Forschungen* 6: 85.
- GOMBOCZ, Z.[OLTÁN] 1906b. †Josef Thúry (1861–1906.). *Anzeiger der Finnisch-ugrischen Forschungen* 6: 83–5.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1907a. Ernst A. Meyer, Englische lautdauer. Ernst A. Meyer, Zur vocaldauer im deutschen. *Nyelvtudomány* 1: 69–72.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1907b. Freeman M. Josselyn Ir. A. B.: Étude sur la phonétique italienne. *Nyelvtudomány* 1: 312–4.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1907c. Paul és Wundt a nyelv eredetéről. *Nyelvtudomány* 1: 318–20.
- G.[OMBOCZ], Z.[OLTÁN] 1907d. †Eugen Zichy (1837–1906.). *Anzeiger der Finnisch-ugrischen Forschungen* 7: 81–2.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1908a. A magyar hangok időtartama. *Akadémiai Értesítő* 19: 496–9.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1908b. Finnugor-indogermán nyelvrokonság. *Magyar Nyelv* 183–4.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1908c. Magyar palatogrammok. *Nyelvtudományi Közlemények* 38: 193–204.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1909a. A magyar hangok időtartamaról [sic!]. *Nyelvtudomány* 2: 93–100.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1909b. E. N. Setälä: Zur herkunft und chronologie der älteren germ. lehnwörter in den ostfinnischen sprachen. *Nyelvtudomány* 2: 73–5.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1909c. G. Körting: Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache. *Nyelvtudomány* 2: 227–9.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1909d. P. J. Rousselot: Principes de phonétique expérimentale. *Nyelvtudomány* 2: 229–30.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1909e. Prinzipien der Sprachgeschichte. *Magyar Nyelv* 328.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1909f. Simonyi Zsigmond, Die ungarische Sprache. *Magyar Nyelv* 25–30.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1910a. A. D. Rudnev: Adalékok a keleti mongol nyelvhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 40: 471–3.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1910b. A. Gleye: Hettitische Studien. *Nyelvtudományi Közlemények* 40: 469–71.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1910c. „Aika”. *Magyar Nyelv* 6: 236.
- GOMBOCZ, Z.[OLTÁN] 1910d. †Ludwig Katona (1862–1910.). *Anzeiger der Finnisch-ugrischen Forschungen* 10: 113–5.

- GOMBOCZ ZOLTÁN 1910/1938. Vanhimmista unkarinkielisistä Uuden Kalevalan käännöksistä. In: ZSIRAI szerk. 1938: 20–2.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1911a. Dr. Josef Szinnyei: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Nyelvtudomány 3: 46–51.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1911b. E. Bourciez: Éléments de linguistique romane. Nyelvtudomány 3: 156–9.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1911c. Festschrift. Vilhelm Thomsen zur Vollendung des siebzigsten Lebensjahres am 25. Januar 1912 dargebracht von Freunden und Schülern. Nyelvtudományi Közlemények 41: 369–73.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1911/1938. Képzettársulás és jelentésváltozás (Adalék a nyelv lélektanához). In: ZSIRAI szerk. 1938: 23–33.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1912a. A Thomsen-ünnepről és az Emlékkönyvről. Magyar Nyelv 8: 131–3.
- GOMBOCZ, ZOLTÁN 1912b. Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 30. Helsinki.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1912c. Thomsen Vilmos. Magyar Nyelv 8: 1–5.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1912/1938a. Etimologische Streifzüge. In: ZSIRAI szerk. 1938: 41–2.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1912/1938b. Zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte. In: ZSIRAI szerk. 1938: 34–40.
- GOMBOCZ, Z.[OLTÁN] 1912–1913. Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen. Keleti Szemle 13: 1–37.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1913. Th. Rosset: Recherches expérimentales pour l'inscription de la voix parlée. Nyelvtudomány 4: 317–8.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1914a. Jules Marthas: La langue étrusque. Egyetemes Philologiai Közlöny 38: 302–5.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1914b. O. Dittrich: Die Probleme der Sprachpsychologie und ihre gegenwärtigen Lösungsmöglichkeiten. Egyetemes Philologiai Közlöny 38: 306.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1917–1920. Török nyelvmélekek. Nyelvtudományi Közlemények 45: 117–21.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1918/1938. Über den Volksnamen Besenyő. In: ZSIRAI szerk. (1938): 46–52.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1920. †Wundt Vilmos (1832–1920). Magyar Nyelv 153–5.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1921a. Fonétikai magyar műszók. Magyar Nyelv 111–2.
- GOMBOCZ, Z.[OLTÁN] 1921b. Martti Räsänen, Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. Körösi Csoma-Archivum 1: 81–5.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1921/1938. Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan. In: ZSIRAI szerk. 1938: 53–63.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1922. Újabb nyelvlélektani dolgozatok. Magyar Nyelv 130–1.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1922/1997. Nyelvtörténeti módszertan. In: KICSÍ szerk. 1997: 73–128.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1923a. Hermann Jacobsohn, Arier und Ugro-finnen. Nyelvtudományi Közlemények 46: 143–5.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1923b. †Ojansuu Henrik. Magyar Nyelv 58–9.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1924a. Ferdinand de Saussure. Magyar Nyelv 141–3.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1924b. G. J. Ramstedt: Zur frage nach der stellung des tschuwassischen. Magyar Nyelv 20: 173–4.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1924/1938a. Das tschuwassische Praesens-futurum. In: ZSIRAI szerk. 1938: 74–7.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1924/1938b. Osseten-Spuren in Ungarn. In: ZSIRAI szerk. 1938: 78–83.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1925. A világ nyelvei. Magyar Nyelv 133–5.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1925/1938. Ossètes et Iazyges. In: ZSIRAI szerk. 1938: 91–5.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1926/1997. Jelentéstan. In: KICSÍ szerk. 1997: 129–94.
- G.[OMBOCZ] Z.[OLTÁN] 1927. †Thomsen Vilmos. Nyelvtudományi Közlemények 46: 472–4.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1927/1938b. Slavo-turcica. In: ZSIRAI szerk. 1938: 104–9.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1928/1938a. Geschichte der ungarischen a-Laute. (Ein Kapitel aus der ungarischen Lautgeschichte. Descendente Übersicht). In: ZSIRAI szerk. 1938: 118–23.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1928/1938b. Observations sur le consonantisme des mots d'emprunt turks en hongrois. In: ZSIRAI szerk. 1938: 113–7.

- GOMBOCZ, ZOLTÁN 1930. Gustav Kisch, Siebenbürgen im Lichte der Sprache. Deutsch-ungarische Heimatsblätter 2: 158–9.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1930/1938. Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen. In: ZSIRAI szerk. 1938: 124–40.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1931–1934. †Wichmann György. (1868. IX. 8–1932. V. 3.). Nyelvtudományi Közlemények 48: 348.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1933/1938. Über die ungarischen reflexiven Verben. In: ZSIRAI szerk. 1938: 149–52.
- GOMBOCZ, ZOLTÁN 1973. Scritti vari di linguistica generale e ungherese. Bologna.
- GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS 1914–1944. Magyar Etymologiai Szótár. I–II. kötet. Budapest.
- JAKOBSON, ROMAN 1972. Hang – jel – vers. Bp.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. Két fejezet a magyar szójelentéstan történetéből. In: SZATHMÁRI szerk. 1970: 67–76.
- KICSI SÁNDOR ANDRÁS szerk. 1997. Gombocz Zoltán: Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok. Budapest.
- KICSI SÁNDOR ANDRÁS 2006. Gombocz Zoltán 1877–1935. Életrajz és pályakép. Bp.
- KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk. 1991. Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Budapest.
- KISS LAJOS 1970. Etimológiai vizsgálatok Magyarországon a múlt század közepétől 1920-ig. In: SZATHMÁRI szerk. 1970: 47–59.
- KOVALOVSZKY MIKLÓS 1955. Gombocz Zoltán. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 91. sz. Bp.
- LOTZ JÁNOS 1976. Szonettkoszorú a nyelvről. Bp.
- MALCLÈS, LOUISE-NOËLLE 1952. Les sources du travail bibliographique. II. Genova–Lille.
- MEYER, E.[RNST] A.[LFRED] – GOMBOCZ, Z.[OLTÁN] 1909. Zur Phonetik der ungarischen Sprache. Uppsala.
- PAASONEN, HEIKKI 1913. A magyar nyelv régi török jövevényszavai. Nyelvtudományi Közlemények 42: 36–68.
- SAUVAGEOT, AURÉLIEN 1951. Esquisse de la langue hongroise. Les langues et leurs structures 3. Paris.
- SAUVAGEOT, AURÉLIEN 1953. A propos des changements sémantiques. Journal de Psychologie 46: 465–72.
- SAUVAGEOT, AURÉLIEN 1971. L'Édification de la langue hongroise. Paris.
- SAUVAGEOT, AURÉLIEN 1977. Mon maître Zoltán Gombocz. Acta Linguistica 27: 215–30.
- SAUVAGEOT, AURÉLIEN 1988. Souvenirs de ma vie hongroise. Bp.
- SCHUCHARDT, HUGÓ [= HUGO] 1916. Hangutánzás és nyelvtörténet. Magyar Nyelv 278–80.
- SEBEOK, THOMAS A. szerk. 1966. Portraits of Linguistics 1746–1963. II. Bloomington–London.
- SHERWOOD, PETER 1991. Zoltán Gombocz and historical semantics. In: KISS–SZÜTS szerk. 1991: 593–601.
- SIMONCSICS PÉTER 2005. Paradigmaváltás légüres térben. Karácsony Sándor, Lotz János és Lazicius Gyula kísérletei a magyar grammatika megújítására a XX. század 30-as éveiben. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 47. Bp.
- SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. 1970. Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920). Bp.
- SZÉPE GYÖRGY 2000. The Budapest School of Linguistics. Eurasian Studies Yearbook 72: 5–27.
- ULLMANN, STEPHEN 1942. The range and mechanism of changes of meaning. The Journal of English and Germanic Philology 41: 46–52.
- ULLMANN, STEPHEN 1943. Laws of language and laws of nature. The Modern Language Review 38: 328–38.
- ULLMANN, STEPHEN 1946. Language and meaning. Word 2: 113–26.
- ULLMANN, STEPHEN 1952. Précis de sémantique française. Bern.

- ULLMANN, STEPHEN 1967. Grundzüge der Semantik. Die Bedeutung in sprachwissenschaftlicher Sicht. Berlin.
- ZVEGINCEV, VLADIMIR ANDREEVICS 1957. Semasiologija. Moskva.
- ZSIRAI, N.[IKOLAUS] [= MIKLÓS] 1936a. Bibliographie der Arbeiten von Professor Zoltán von Gombocz. Ungarische Jahrbücher 15: 376–84.
- ZSIRAI, N.[IKOLAUS] [= MIKLÓS] 1936b. Zoltán von Gombocz. 1877–1935. Ungarische Jahrbücher 15: 367–75.
- ZSIRAI, N.[IKOLAUS] [= MIKLÓS] 1936/1966. Zoltán von Gombocz. 1877–1935. Bibliographie der Arbeiten von Professor Zoltán von Gombocz. In: SEBEOK szerk. 1966: 437–47.
- ZSIRAI MIKLÓS szerk. 1938. Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet. Bp.

FEHÉR KRISZTINA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

(El)zalámbol 1. – A TESz. *zalámbol* szócikkének 1646-ból van adata BALLAGI ALADÁR (1903: 449–50) közléséből: „mert a nyughatatlan, száguldo, és imide amoda *szalabolo* elméknec tsak fűlők mellől mulik-el az ige”; (az eredetiben: *fzáguldo, fzalabolo, fűlők*; I. Veréczi 1646: 113. Veréczi Ferenczel mint a puritanizmus jeles képviselőjével nyelvi kérdésekre való kitérés nélkül a közelmúltban KECSKEMÉTI GÁBOR (1998: 156–8, passim) foglalkozott.

Már jegyezte a szót BALLAGI MÓR szótára (1867–1873) is. A továbbiak a TESz.-ben: *zalámbullyon, zalámbol, zalámpul*, és a jelentés: ’kószál, kóborol; herumschweifen’. A szó eredetét bizonytalannak mondja a szótár: „Hangalaki felépítését, jelentését tekintve hangutánzó-hangfestő típusú szó lehet; vö. *barangol, csatangol*. A szóeleji *sz ~ z-re* I. R. *szárándok ~ zarándok*. [...] A *zarándok*-hoz kapcsolása nem fogadható el. A németből való származtatása valószínűtlen. – Dunántúli nyelvjárási szó” (vö. még EWUng). A TESz. három forrást jegyez, ezek egyike a CzF.: „*zalámbol*, önh. m, *zalánbol-t*. Bódult fővel ide-oda tekereg, csavarog, bolyong. *Megiszom, ne talán holtom után a lelkem a pohárszék körül zalánboljon*, részeg ember mondása. Dunántúli tájszó. Alapértelemre és törzsre nézve rokonnak látszik vele *zarán-dok*.” A második eredetmagyarázat NAGYSZIGETHI KÁLMÁNÉ (1890: 471), aki fölveti, nem a „*száll-, szall* vagy *szál* tőnek” folyománya-e a *zarándok*; és az ehhez kapcsolódó harmadik SZARVAS GÁBORÉ (1890: 473–4): „Az alapszavának vélt *száll, szalad*-dal való jelentésbeli találkozás egészen véletlen”; SZARVAS a kfn. *slamp*, újfñ. *schlampen* szót tartja a magyar szó alapjának: *slamp* > *szalámp* > *zalámp-ol, zalámbol*. SZARVAS a származtatását azzal is alátámasztja, hogy a németekkel határos vidéken, a Balaton mellékén, Kemenesalja táján ismeretes a szó.

Az *(el)zalámbol* a Tsz. adatolása alapján, amelyben a KRESZNERICS-adat is szerepel – a TESz. szintén idézi ebből az igét –, dunántúlinak van mondva: „Vagatur. Meg iszom, ne talántán holtom után a’ lelkem a’ pohárszék körül *zalámboljon*. Részeges ember köz-mondása” (KRESZNERICS 1831. 2: 340). Föllelhető a szó egy dunántúlinak tartott XIX. század eleji gyűjteményben: „*zalámbol* kóborol[,] kotéroz” (TÖRÖK 1958: 91). A szó XX. századi irodalmi nyelv-használatából is van adalék. Gárdonyi Géza egyik versében – történetesen Brassai Sámuellel kapcsolatban – olvasható: „Vagy nincs partja, nincs, a

tudás tengerének? | A miriád csillag, mind hiába lánghol, | hogy megvilágítsa a nagy sötétséget, | amelyben *zalámbol!*” (Gárdonyi 1997: 7). A dunántúli, agárdpusztai születésű író szépprózájában is (a Szunyoghy miatyánkja c. írásában) alkalmazza: „Minek *zalámboljak* tovább?” (BAKOS 1963: 405, 410).

Az igének számos alakváltozata van a szótárakban (igekötővel is jegyezve): *zalámbol*, *zalámbul*, *zarámbul*, *zalámpul*, *szalámbol* (Tsz., TESz., EWUng.); a XX. század végi nyelvjárási adatok is hasonlóak: *zalámpul* 'csavarog, csatangol': „Hun *zalámputá* mégin?” (FTsz. *zalámpol* a.; *elzalámpol*); *zalámbol* 'csavarog': „Két kisgyerök *zalámbol* a högyön”, *ēzalámbol* 'elcsavarog', „Ēmēnek elejbük, hátha ē talának *zalámbónyi*” (KiskSz. *zalámbol* és *elzalámbol* a.); *zámbull* 'kószál, kóborog': „Ezék örökké az erdőbe még a mezőbe *zámbynak*” (KmTsz. *zámbo* a.); *zalámbul* 'kóborol, bolyong': „Egiz dfelett az erdőn *zalámbúd*, de év vargányát sē talái” (BükiTsz. *zalámbol* a.). A különböző alakváltozatú igék jelentésleírásai a 'bolyong', a 'kószál', a 'csatangol', a 'kóborog' jelentések, illetőleg az ezek köré tartozó (széles) szemantikai mezőbe tartozó szinonimák (pl. *kórászol*, *kószál*, *csatangol*, *csavarog*, *máskál*, *tekereg*).

Valamely szó(csoport) hangfestő etimológiáját bizonyítani rendkívül nehéz, nemritkán a hangfestői eredetet éppen emiatt könnyebb megcáfolni (l. BENKŐ 1954: 256). A *zalánbol* ige eredetének német származtatása és a *zarándok* főnévből való származtatása aligha fogadható el, és a hangutánzó-hangfestő eredet sem megnyugtató, amint a TESz. és az EWUng. szócikkéből is kitűnik. Bizonyosabbnak a *szalad* igéből való származtatás mutatkozik a következők miatt.

2. A hozzákezdést kifejező *-m + -d* inchoatív képző meglétéről az *él-em-ni fut-am-ni, foly-am-ni, isz-am-ni*, illetőleg ennek az igesorozatnak a *él-em-ed-ni fut-am-od-ni, foly-am-od-ni, isz-am-od-ni* 'labare' mintájú frekventatív *-d* képzővel bővült alakulatairól ír MÉSZÖLY (1956: 189) a HB. és K. *emdul* 'éendöl' szava kapcsán azt bizonyítva, hogy az *-and/-end* eredetileg nem a jövő idő kifejezésére szolgált. Az *-m* mozzanatos képző – az ősmagyarban kialakuló más képző(bokro)k következtében – veszített használatá gyakoriságából, meglehetősen kevés vele képzett származék ismeretes, hasonló az *-d* képzővel is a helyzet. Utóbbi az ómagyar kor elejére virtuális vagy azzá váló tövű igeszármazékokon szerepel, l. TNyt. I: 83. (A virtuális töre l. BÜKY 1987–1988: 243–4, 1995: 219.) Az *-m* képzőnek improduktívává válásához példa lehet a *futamik* szó, l. TNyt. I: 82; a *-d*-hez: „l193: »aldo cut«” és más példákat l. TNyt. I: 83; vö. továbbá az *-aml*, *-eml* (pl. *csuszaml*) képző használatához a kései ómagyar korban l. TNyt. II/1: 57, 62. A *szalad* ige **szal-* tövéhez szintén helyeződhetett az **-; m; d; j*, **-; j; m; d; j* képzőkettős, amelynek mindkét tagja eredetileg valamely cselekvés többszöri, egymást követő végrehajtását jelölte, vagyis gyakorító képző: (**szal; j; m; d; j* > **szal; m; d; j*). Ez az alakulat – minthogy a képzők jelentésalakító szerepe csökkent – kaphatott *-; j; l; j* igeképzőt, amely az ősmagyarban gyakorító, mozzanatos és műveltető szerepű igéket egyaránt képezhetett, mint más ősmagyar igeképzős derivátumok is (**szal; m; d; j; l; j*). A **szal; m; d; j; l; j* alakból levezethető a *szalandol* ~ *zalandol* ~ *zalambol* ~ **szalabol* (*szalándol* ~ *zalándol* ~ *zalámbol*) alakulat. (A *zarámbul*-féle változatokban lévő *-r*- nyilván későbbi *l* ~ *r* csere, elhasonulás eredménye, l. TESz.)

3. A szóföldrajzi szempontból dunántúli tájszó gyanánt számon tartott *zalánbol* ige éppen az ónódi születésű prédikátor nyelvéből származó adat miatt talán nem is kapcsolható

kizárólag a korabeli dunántúli nyelvjárásokhoz. Mindenestre az ige olyan morfológiai alaklással jött létre, amilyennel eddigéle más példa nem adódott. A Verécztől származó, már említett előfordulás nyomán feltételezhető: a *szalamdol ~ szalámdol mintájú ige hajdan másutt is megvolt, ám talán csak a (nyugat-)dunántúli népesség őrizte meg a közelmúltig. Verécsi [Werécsi S.] Ferenc (1607–1660) születési helye nem ismeretes; Sárospatakon volt diák, ugyanitt a kollégiumban senior; tanult Leidenben, Franekerban és Angliában is. Beregszászon és Tállyán lelkész, Bodrogkeresztúron, Toronyán és Sárospatakon tanít. 1644-től sárospataki első pap, felügyeli a kollégiumot. 1654-ben szélhűdés érte, s ezután lemondott hivataláról. Rendkívül népszerű személyiség volt, beszédeit jegyzetelték; életére I. SZINNYEI 1891–1914; ZOVÁNYI 1977³. (Komáromi Csipkés György is hallgatta őt Patakon, sőt Komáromot azzal vádolták, hogy Verécsi beszédeit mondja el sajátjaként; I. KISS é. n.) Verécsi életrajzában fennmaradt adataiból nem lehet a dunántúli nyelvjáráshoz való kapcsolódásáról mit mondani. A „Lelki hartz” címkezetű munkája sem mutat olyan jelenségeket, amelyek ezt tanúsítanák – ugyan még várat magára a XVIII. század vége felé az ország iskolaközpontjai (köztük van Sárospatak is) révén meginduló nyelvi egységesülés, vagyis a nyelvjárási különbségeknek a nemzeti köznyelvvé simulása –, legföljebb néhány helyütt í-zés tapasztalható: *kisirtet* (Verécsi 1656: 19, 24, 32, 40), *kisirtes* (40), *kisztet* ’késztet’; ugyanakkor *kénzás* ’kínzás’ (12).

Lehetséges: a *zalámbol* a képzők produktívatá válása miatt az ómagyar kor olyan szakaszában jött létre valamely nyelvjárásban, amelyben még használatosak voltak a fentebb említett képzők. Minthogy a szó jelölte fogalom más nyelvi elemmel (így a felsorolt szinonimákkal) is ki volt fejezve az egyes nyelvjárásokban, így a *zalámbol* nagyjából kialakulásának helyén maradt használatos. Néhány, a *zalámbol*-al rokon értelmű szó első följegyzésének ideje igazolja ezt, hiszen ez az időpont nem jelenti azt, hogy a szó korábban nem lett volna meg a szókészletben (nem szólva arról, hogy meglehetősen esetleges, mely szó mikor íródik le és marad meg); a TESz.-ben például ezek a *zalámbol*-al rokon értelmű igék ekként vannak adatolva: *barangol* (1786); *csatangol* (1772); **csavarog*: Martinum *Chawargo* (1489); *kóborol* (1470); *kórászol* (1513?); *kósza* (1522); *kószál* (1645); *máskál* (1551).

A hivatkozott irodalom

- BAKOS JÓZSEF 1963. Gárdonyi Géza és a magyar nyelv. Magyar Nyelvőr 399–411.
- BALLAGI ALADÁR 1903. Régi magyar nyelvünk és a nyelvtörténeti szótár I. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1954. Egy hangfestő igecsoport. Magyar Nyelv 254–74.
- BÜKY LÁSZLÓ 1987–1988. Benkő Loránd, A magyar fiktív (passzív) tövű igék. Néprajz és Nyelvtudomány 31–32: 243–7.
- BÜKY LÁSZLÓ 1995. Benkő, Loránd (Editor-in-Chief): A magyar nyelv történeti nyelvtana (The historical Grammar of the Hungarian Language). Eurasian Studies Yearbook 67: 215–21.
- Gárdonyi Géza 1997. A fölmagasodó havas. Levél Brassai Sámuel úrnak. In: NYIREDY SZABOLCS szerk., Brassai Sámuel emlékezete. Heltai Gáspár Kft., h. n. [Bp.]
- KECSKEMÉTI GÁBOR 1998. Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században. Historia Litteraria 5. Universitas Könyvkiadó, Bp.
- KISS ENDRE JÓZSEF é. n. A Sárospatakra visszatért könyvek. http://www.patakarchiv.hu/cariboost_files/visszatert.pdf. (2010. 01. 20.)

- KRESZNERICS FERENCZ 1831–1832. Magyar szótár gyökérrenddel és deákozzattal. A' Magyar Királyi Tudom.[ány] Egyetem' betűivel, Budán.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Tankönyvkiadó, Bp.
- NAGYSZIGETHI KÁLMÁN 1890. Zarándok. Magyar Nyelvőr 471.
- SZARVAS GÁBOR 1890. [Helyreigazítások. Magyarázatok]. Magyar Nyelvőr 472–4.
- SZINNYEI JÓZSEF 1891–1914. Magyar írók élete és munkái 1–14. Hornyánszky, Bp.
- TÖRÖK GÁBOR 1958. Egy XIX. század eleji tájszógyűjtemény. Magyar Nyelvőr 84–91.
- Verécz [Werécz S.] Ferenc 1646. Temetési pompa [...]. Szenci Kertész Ábrahám kiadása, Várad.
- Verécz [Werécz S.] Ferenc 1656. Lelki hartz, Avagy [...] Halotti røvid tanitas [...]. Szenci Kertész Ábrahám kiadása, Várad.
- ZOVÁNYI JENŐ 1977³. Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp.

BÜKY LÁSZLÓ

Egy újabb és egy elfeledett adat a *lecsó* történetéhez. A *lecsó* történetének az elmúlt években kiemelt figyelmet szenteltek (TÓTH SZILÁRD: MNy. 2003: 474–7, 2007: 206–8; MÁRTONFI ATTILA: MNy. 2007: 205–6), és ennek keretében az etimológiai szótárak által jegyzett 1940-es első adatolást évekkel korábbra tudták helyezni. TÓTH SZILÁRD 2003-as hozzászólása 1936-os, 1932-es és 1931-es magyar adatot hozott a napvilágra. 2007-es írásában még egy további 1931-es adatot közölt.

MÁRTONFI ATTILA TÓTH SZILÁRD második írásával együtt megjelent hozzászólásában egy 1932-es slágerszöveget idéz, amivel a szó tóthi új első adata (1931-es) neologizmus mi-voltára mutat rá („A slágerszövegre mint műfajra ugyanis igen jellemző, hogy fogékony az újra, a divatosra, a kissé meghökkentőre”). Szerinte „nyelvtörténeti szempontból [...] azért beszédes az adat, mert rámutat, hogy az 1931-es szakácskönyvi említéseknel sokkal korábbi (köznyelvi érdekű) adatra nem számíthatunk, hiszen valószínűsíthető, hogy épp a *lecsó* újdonsága adta az okot a megenesítésre”. Most két új adattal egészíthetjük ki a *lecsó* történetét és az új adatok fényében a „hangfestő” magyarázat mellé egy lehetséges alternatívát is állíthatunk.

Most bemutatandó fiatalabbik adatunk ugyancsak a legkorábbi, 1931-es adatok sorát szaporítja, írásba foglalását napra pontosan adathatjuk. Szavunk – és egyben a *Letscho* első német nyelvű adata is! – egy az Osztrák Köztársaság és a Magyar Királyság között 1931. június 30-án kötött, osztrák részről a július 17-i parlamenti ülésen ratifikált és július 18-án a „Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich”-ban 199. törvényként kihirdetett (899–1006), két nyelven kiállított, másnap (július 19-én) életbe lépett kereskedelmi szerződésben található. E szerződés többek között egy 1922-es, 1931. július 1-jére felmondott kereskedelmi egyezmény újra életbeléptetését, valamint további kapcsolódó pótegyezményeket és megállapodásokat tartalmaz. Kérdéses szavunk a szerződés „pótegyezményének” (kiegészítő egyezményének, Zusatzabkommen) záróprotokolljában található. Ott a kérdéses szöveg-rész a pótegyezmény „A” tarifamellékletére vonatkozik („Azon a Magyarországból érkező, magyar származású termények és gyártmányok, amelyek a fenti egyezményhez csatolt A tarifamellékletben felsoroltak, Ausztriába való behozataluk alkalmával nem fognak az említett tarifamellékletben megállapított vámoknál magasabb vámok alá esni.”). Lássuk előbb a tarifamelléklet hivatkozott részletét (916):

Nummer des Tarifes	Benennung der Waren	Zollsatz in Goldkronen
aus 107	Eßwaren, nicht besonders benannte, und alle luftdicht verschlossenen Genußmittel, soweit sie nicht anderwertig höher tarifieren: aus c) Gemüsekonserven: Tomatenkonserven (luftdicht verschlossen)	für 100 kg 20.–
	Gemüsekonserven, Gemüse in Kübeln (nicht luftdicht verschlossen)	40.–
	Spargel (luftdicht verschlossen)	70.–

Ugyanez magyarul (917. o.):

Tarifaszám	Az áru megnevezése	A vám aranykoronában
107-ből	Külön meg nem nevezett élelmiszerek és minden légmentesen elzárt cikk, amennyiben nem esik más magasabb tarifátétel alá: c)-ből: főzelékkonzerv: paradicsomkonzerv (légmentesen elzárva)	100 kg-kint 20.–
	főzelékkonzerv, főzelék vederben (nem légmentesen elzárva)	40.–
	spárga (légmentesen elzárva)	70.–

Erre a táblázatrézre vonatkozik a zárójegyzőkönyv (kelt 1931. június 30-án, „Wienben”) alább idézett szakasza (977), melyben a *lecsó* egy újabb – és kontextusánál fogva igen jelentős, lásd alább – adatát találjuk. A szerződés kétnyelvűségénél fogva itt találjuk a német *Letscho* első előfordulását is. Eddig a *Letscho*-t a német nyelven csak a második világháború után adatolták: HEINZ DIETER POHL, osztrák szlavista, az osztrák konyhai nyelv kiváló ismerőjétől (többek között: H. D. POHL, *Die österreichische Küchensprache. Ein Lexikon der typisch österreichischen kulinarischen Besonderheiten* [mit sprachwissenschaftlichen Erläuterungen]. *Studia Interdisciplinaria Enipontana* 11. Praesens Verlag, Wien, 2007.) kérdésemre 2010. április 16-án küldött válasza alapján a 70-es évek szakácskönyveiből adatolható először.

Zu Tarifnummer 107 c:	A 107. c tarifaszámhoz
Als Tomatenkonserven sind auch zu behandeln luftdicht verschlossene Verhältnisse mit sogenanntem <i>Letscho</i> , das heißt einem Salatgemenge von Tomaten, Zwiebeln und Paprika.	Paradicsomkonzervként kezelendők a légmentesen elzárt ugynevezett <i>lecsó</i> val, azaz paradicsomból, hagymából és paprikából készült salátakeveréssel megtöltött tartályok.

Miért is jelentős ez az adat számunkra? A szöveg hivatalos volta révén egyes megállapításokat tehetünk a *lecsó* mint termék, gazdasági történetéhez – és így közvetetten a *lecsó* lexéma elterjedéséhez. Fenti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a *lecsó* ipari feldolgozása 1931-re jelentős mértékeket öltött, olyannyira, hogy már exportra is gyártott a magyar konzervipar. Az export 1931-re (feltehetőleg az azt megelőző évek során) pontosabban immár olyan méreteket öltött, hogy osztrák részről gazdasági jelentőségűvé vált vámot kiszabni rá, jogi szempontból paradicsomkonzervként kezelvén vám alá vonni. Másrészt a szerződés – és az eredeti vámtarifák megállapítása – alapján (1922), melyben nem hivatkoznak a *lecsóra*, biztosíthatjuk, hogy ekkor még nem számolhatunk számozott exporttal: A *lecsó* jelentős ipari gyártásának felfutását ezek alapján 1922 és 1931 közé tehetjük. Szavunk története szempontjából ez azért fontos, mert a szó rohamos országos elterjedését leg-

jobban ipari méretű gyártás és adott termékneven országosan terjesztett konzerváru révén magyarázhatjuk.

Ugyanakkor a szó elterjedését, köznyelvivé válását tovább behatárolhatjuk egy – mondhatjuk – elfeledett adat felelevenítésével. Szavunk újabb adata, mely mind a TÓTH SZILÁRD által hozott példákat, mind az itt bemutatott szerződést 17 évvel (!) megelőzi, nem máshol találjuk, mint e folyóirat hasábjain: HORVÁTH SÁNDOR a Magyar Nyelv (1914: 43) „Népnyelv” rovatában „Tájszók Diósjenőről. (Nógrád m.)” címmel egy szólistát közöl. Ezek közt találjuk: „*lěcső, lěcsó* = zöld paprika paradicsommal.”

Az adat több szempontból is figyelmet érdemel! – Egyrészt 1914-re tolja az első adatolást, ugyanakkor a nyilvánvalóan köznyelvi eredetű, ám használatában hivatalos 1931-es (ugyancsak új) adattal szemben itt vitathatatlanul *n é p n y e l v i* szóról van szó. Ez ugyanis két felől is bizonyítható: HORVÁTH SÁNDOR a szót nem ismerte (különben nem vette volna fel népnyelvi gyűjtésébe). De minden bizonnyal a folyóirat szerkesztője sem: ha ugyanis ismerte volna, kétségkívül megjegyzést fűzött volna a szóhoz a lábjegyzetben (népnyelvi voltát megkérdőjelezve), ugyanúgy, ahogy azt a „*lennek* = *len*; *kimegyünk a lennekfődre.” bejegyzésnél tette: „* Nem téves ez? Vö. *lendék*, MTsz. A szerk.”. – Másrészt felhívja figyelmünket arra, hogy esetleges még korábbi adatok keresésében a *lěcső* palatális hangrendű alakra is figyelniünk kell.

Az újonnan előkerült (vagy ismét felfedezett) adatunk földrajzi eredete továbbgondolásra késztet az etimológiával kapcsolatban is, mert a *lěcs-* „hangutánzó tö”-ből való eredeztetésnek (MIKESY SÁNDOR: MNy. 1949: 323–4), habár nem lehetetlen, azért legalábbis gyanút, kétségeket kell keltenie bennünk. Egy laikus közlése szerint (Sir Mauk (pszeudonima), Index fórum / FILOSZ / Szavak eredete: 7015, <http://forum.index.hu/Article/viewArticle?a=98823321&t=9005599>) „meg volt győződve” arról, hogy a *lěcsó* az „tót beütésű” idiolektusa *selicsó*-jára (< szlk. *všeličo* 'sok minden; mindenféle; allerlei, allerhand, mancherlei') vezethető vissza, illetve azzal rokon. Előfordulhatna, hogy ez részéről csak népetimológiai behallás, de az első adatunk nógrádi! A nógrádi Diósjenő 10–15 km-re van a szlovák határtól (ÉK-től nyugat felé DNy-ig minden irányban). A (légvonalban) legközelebbi szlovák többségű település Tupá (Kistompa, lakosságának kb. kétharmada szlovák nemzetiségű) 21 km-re, a legközelebbi teljesen szlovák ajkú település, Hrušov (Magasmajtény) csupán 24 km-re fekszik! Ez utóbbi már történetileg (1910-ben) is szlovák többségű település.

Az ekkor még (1914-ben) nyilvánvalóan nem országos elterjedtségű, hanem regionális tájszó előfordulása arra int minket, hogy a beleértett etimológiát ne vessük el minden további nélkül, s arra, hogy számoljunk vele! Egy magyar ajkon *selicsó*-nak hangzó szlovák szóból igen könnyen elképzelhető a *se-* tagadónak vélt előtag elvonása, és szemantikai szempontból is jól értelmezhető a mindenféle nyári zöldségből összerottyantott étel elnevezése. Fontos adalék az is, hogy a népnyelvi szó lejegyzése zárt *ě*-t közöl.

Eddig is meglepőnek tűnt, hogy a szerb *đuveč*, mellyel összefüggésbe hozták, és mely kétség kívül hasonló elkészítésű, nem kölcsönözte a *lěcsó* nevét is. A *gyuvecs*-re a „Magyar Nemzeti Szövegtár”-ban egy találatot lelünk a közel 165 millió szó között, a „Magyar Történeti Korpusz”-ban (<http://www.nytud.hu/hhc/>) egyet sem. A MNSzt. találat a Kardos G. György „Jutalomjáték” című, 1993-ban megjelent művéből (Ab Ovo, Bp.) származik. Itt „Marinovné – egy bolgárkertész özvegye” főztjéről van szó, a „tarator leves” mellett említve, így ez hangulatfestő eszköz, idegen kolorit, de nem vehetjük a magyar köznyelv szava-

ként számba. A szótáriródmunkban először KOVÁCS KÁLMÁN (szerk., Srpskohrvatsko-madarski rečnik. Novi Sad, 1963–75.) szótárában találtam, nyelvészeti irodalomban 1970-ből az újvidéki (Novi Sad-i) Hungarológiai Intézet tudományos közleményeiben (mint szerb idegen szó az délvidéki nyelvben. KOSSA JÁNOS, A szerbhorvát nyelv hatása a jugoszláviai magyarok szókincsére (A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 4. 1970: 7): „csevapcsicsa, razsnyicsa (magyarban a *ty-t cs* helyettesíti), *gyuvecs*, burek, baklava, szlatkó, stb.”, mint „szerb étel- és italkülönlegességek [...] amelyeknek nincs magyar megfelelőjük”). A szépirodalom terén a *gyuvecs*-et az MNSzt.-on kívül Kolozsvári Grandpierre Emil „Csendes rév a háztetőn” című regényéből adathozhatom (Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1964.): „hirtelen a *gyuvecs* ízt érezte nyelvén, szájpadrólán”, „sóvárgása a *gyuvecs* iránt összeolvadt Lilla iránti szerelmével” (239); „... s képzeletében ne hömpölygött volna illatfelhőkbe burkolózó lavinaként a *gyuvecs*” (241).

A zöldpaprika, mely már 1914-es adatunkban is, de máig napig is definiáló hozzávalója a lecsónak, a NéprLex. (*paprika*) szerint, ellenben a már korábban elterjedt fűszerpaprikával, az 1870-es évektől kezdett délről, a bolgárkertészek jóvoltából meghonosodni, s „a századfordulón már az ország minden táján ismerték és fogyasztották”. Bár a bolgárkertészek a déli városokon kívül, a Duna mentén már a 1870 körül a Diósjenőhöz közeli Esztergomban is megjelentek (NéprLex. *bolgárkertészek*), feltételezhetjük, hogy egy generáció kellehetett e kisebb településen való elterjedéséhez. A századfordulót nevezi meg a lexikon is, mint az országos elterjedés időpontja. A nyers fogyasztás mellett, nyilván főzni is kezdtek, és néhány év alatt kialakultak új ételek, köztük az először Diósjenőről adatolt *lecsó* is.

Nos, a nem megegyező névvel, és a *gyuvecs*-et f é l é v s z á z a d a l megelőző első s z a k i előfordulással, a *lecsó* nem kulturális átvételnek tűnik. Sokkal inkább a zöldpaprika XX. sz. eleji hódítása nyomán önállóan kialakult, így önállóan nevet kapott ételnek tekintendő. Északi megjelenése a szlovák hatású, mondhatjuk, palóc eredetű etimológiát támogatja.

Az 1931-es hivatalos adat már elterjedt névhasználatra utal, hiszen a gazdaságilag jelentős exportot rendszerint megelőzi a belföldi piaci telítettség. Az ipari gyártás révén – feltehetőleg mint északról származó terméknév – a szó 1930 körül már közkeletű. Ezt az időzítést a NéprLex. is igazolja: „Az 1920–30-as évekre esett a kedvező természeti feltételeken alapuló, önálló tájfajtákat földmúató, étkezési paprikát termesztő körzetek kialakulása. [...] A termesztés már az első években olyan sikeres volt, hogy Ny-európai exportra [a NéprLex. itt még csak a n y e r s zöldség kiviteléről szól!] és konzervgyári földolgozásra is bőven jutott belőle.” Felettebb valószínűnek tűnik, hogy az ipari termelés keretében, egy (ez esetben nyilván észak-magyarországi illetőségű) konzervgyár márka- vagy terméknévén keresztül terjedhetett el a név az ország városi fogyasztói között.

Összegzésül a *lecsó* szavunk első adathozható előfordulását 1914-re tehetjük, köznyelvvé válásával pedig 1930-ra már számolhatunk, 1931-ben már jelentős mennyiségű lecsó-konzervet exportáltunk Ausztriába. Ezzel 17 évvel korábbról adathozhatunk szavunkat, mint eddig. A szó adatai: 1914: tájnyelvi „*lěcsō, lěcsō* = zöld paprika paradicsommal.”; 1931: szakfolyóirat, receptes könyv, nemzetközi szerződés; 1932: szakácskönyv, dalszöveg; 1936: szakfolyóirat; 1940: szakácskönyv, lexikon. – Az 1914-es adatnál s o k k a l korábbira, a zöldpaprika magyarországi történetére való tekintettel nemigen számíthatunk: egy, a századfordulót megelőző adat meglepő lenne.

SZEMLE

Tudománytörténet – „belülnézetből”
Benkő Loránd, Magyar nyelvtudósok a XX. században
Méltatások, emlékezők

Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 260 l.

Benkő Loránd új könyvének címe pontosan fogalmaz: nem azt a célt tűzi maga elé, hogy az elmúlt század magyar nyelvtudományának vagy magyar nyelvtörténeti kutatásainak történetét foglalja össze vagy tekintse át. Nem a nyelvtudományt, hanem a nyelvtudósokat célozza meg. Őket sem valamilyen külső rendbe szedve kívánja elének állítani, esetleg valamilyen teljességre törekedve. Azokat az írásait válogatta össze ebben a szép kötetben, amelyeknek tárgya a kiválasztott tudósok méltatása, illetőleg a rájuk való emlékezés, amint ezt az alcím is jelzi. Mégis úgy érezzük, a kötet összességében felvázolja a magyarországi nyelvtudomány egész huszadik századi történetét. Igaz, nem leltárszerűen, hanem képeskönyv módjára: árnyalt, karakteres rajzokban, melyek egyszerre mutatják az ábrázolt személyek sajátosságait és a képek alkotójának látásmódját. (A „belülnézet” saját alkalmi szóalkotásom: úgy gondolom, ha van alul-, felül- és kívülnézet, lehet belülnézet is – talán létezik is valahol a szövegek tengerében –, és az éppen ide illenék: hiszen talán nincs még egy ember hazánkban, aki annyira belülről láthatta tudományunk huszadik századának történetét és annak művelőit, mint Benkő Loránd.)

Bevezetésében joggal szól a szerző arról is, hogy a magyar nyelvtudomány általában nincs híján a tudománytörténeti kutatásoknak: tanulmányok, könyvek, kongresszusok vizsgálták egyes területeit vagy egészét, mint Bárcki tette 1953-as „ideiglenes” egyetemi tankönyvében (Bevezetés a nyelvtudományba 117–40), külön alfejezetben foglalkozva az újgrammatikus iskola „hatalmas forradalmával”, illetőleg az utána következő korszakkal. Hozzátehetjük azt is, hogy szinte minden hagyományos nyelvtörténeti tanulmány szerzője kötelezőnek érezte, hogy a témájához tartozó történeti adatok bemutatása mellett pontról pontra végigvizsgálja, hogy a tudományos előzmény-szakirodalomban ki, mikor, mit nyilatkozott a témáról, s az a vélemény miben nem áll meg, miben kell módosítani, vagy miért kell elvetni. Így valójában minden mérvadó nyelvtörténeti tanulmány egyszersmind tudománytörténeti áttekintése is a szóban forgó témának. Kár, hogy ez a szokás a jelenhez közeledve mintha már nem lenne annyira „korszerű”.

Első pillantásra már az is meghökkentő, hogy Benkő Loránd hihetetlenül gazdag szak tudományos életművéből ilyen könnyűszerrel össze lehetett válogatni egy impozáns kötetre menő köszöntést, méltatást, megemlékezést. A magyarázatot megtaláljuk a Bevezetésben (9): „Azok a tudománytörténeti vonatkozások, emlékezők, amelyek egyre inkább rám hátráltak, két hivatali elfoglaltságomból adódtak. Egyfelől 1964-től – Ligeti Lajos lemondása után – az MTA I. Osztálya Nyelvtudományi Bizottsága élére kerültem, és kilenc cikluson át vezettem azt. A hosszú idő magyarázata abban rejlik, hogy akkoriban e tisztség osztálymegbízatását a szakterület doktorainak és kandidátusainak szavazása előzte meg. Másfelől Bárcki Géza 1976-ban [pontosabban 1975-ben, S. Á.] bekövetkezett halála után az I. Osztály javaslata alapján a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetését vettem át”.

E szerény „mentegetőzés” jól mutatja azt a hihetetlen tekintélyt és népszerűséget, amelyet Benkő Loránd élvezett mind a hazai tudományos körökben, felsőoktatási intézményekben, mind a magyar nyelv oktatása és művelése iránt érdeklődést mutató széles társadalmi körökben. Hogy mennyire komolyan vette feladatait, azt személyesen is tanúsíthatom. Amikor bizottsági elnökként egy ciklusban titkárának kért fel a hetvenes évek közepén, sok éjszakai telefonbeszélgetés ára hízalt mindkettőnk telefonszámláját – mivel napközben, a munkahelyünkön képtelenek voltunk egymást telefonon elérni, a bizottsági üléseket viszont szervezni kellett: témákat kitűzni, megtárgyalni, jelentéseket kérni és összegezni, tudományos minősítési pályázatokat véleményezni stb.

Kikre emlékeznek, kiket, milyen alkalmából méltatnak Benkő Loránd itt összegyűjtött írásai? A méltatásokra rendszerint az ünnepeltek életkora – 70., 75., 80., 85. születésnapja – hozta el, kínálta fel a lehetőséget, amikor addigi munkásságukat összegezni, értékelni lehetett. Az emlékezések rendszerint gyászoló beszédek, búcsúzó írások. Az érintettek köreit a Bevezetésben (11) pontosan felsorolja. Az első körbe a tanszékvezető elődök kerültek: Melich János, Gombocz Zoltán és Pais Dezső. Utánuk a szerző egyetemi tanárai következnek: Szabó T. Attila, Mészöly Gedeon és Horváth János. Legnépesebb a harmadik csoport: az egyetemi professzortársak: Bárcki Géza, Balázs János, Hadrovics László és Ligeti Lajos, illetőleg az akadémiai Nyelvtudományi Intézetben volt munkatársak: Lőrincze Lajos, Imre Samu, Keresztes Kálmán. Egyéb kapcsolat szálán került be a sorba Penavin Olga és Kubinyi László. A fenti 15 tudós személyével a kötetben összesen 26 írás foglalkozik: némelyikükkel – más-más alkalmából – több is. Pais Dezsőről és Bárcki Gézáról négy-négy írást olvashatunk, Szabó T. Attiláról hármat, Ligetiről, Lőrinczéről, Imre Samuról kettőt-kettőt.

A fenti névsorba belekerültek érdemeit bizonyára egyetlen mai olvasó sem vitatja. Kimaradtak neve viszont bárkinek eszébe juthat. Egy ilyen konkrét esetre a szerző maga is utal: „Hiányzik azonban e kötet éléről a század kiemelkedő tudósának, Simonyi Zsigmondnak (Veszprém, 1853. – Budapest, 1919.) a méltatása. Rá vonatkozó, 1969-ben, a Magyar Nyelvőrben megjelent írásom (317–22) csupán azért nem került be a kötetbe, mivel nem Simonyi személyéről és tudományos munkásságáról, hanem nyelvtanáról szól” (10). Talán mégsem ártott volna felvenni. Tudjuk, hogy ez az írás egy emlékező tanulmányosorozat egyik részeként jelent meg a jeles tudós halálának ötvenedik évfordulójára (Bárcki, Kovács Ferenc, Éder Zoltán, Prohászka János tanulmányai közt). Mégis mivel Simonyi neve úgyszólván az egyetlen, akit irányzatoktól függetlenül említeni szoktak az elődök között, jó lett volna megmutatni, hogy életművét sok tekintetben előzménynek tekinti nemcsak a budapesti nyelvtörténeti iskola, hanem a mai szinkron irányzatok és a gyakorlati nyelvművelők széles köre is. A mai nyelvészeti közösségnek Simonyi iránti tiszteletét igazolja az az emlékülés is, amelyet szülővárosában, Veszprémben tartottak születésének másfél százados évfordulóján (anyagát I. RÉVAY VALÉRIA szerk., *Nyelvészeti tanulmányok – Simonyi-emlékülés*, 2003. Iskolakultúra, Pécs, 2005. 202). Nem állom meg, hogy a kihagyott Nyelvőrbeli tanulmánynak legalább egy gondolatát ne tegyem itt szóvá. Azt írja Benkő Loránd Simonyi műveinek adatbeli gazdagságáról: „A magyar nyelvtaniradalomban máig sincs példa arra, hogy szerző ilyen óriási nyelvi anyagból vonta volna le következtetéseit, hogy sorozatban ilyen sokoldalú nyelvi tényekkel bizonyította volna minden megállapítását” (i. m. 318). Tudjuk, hogy a hazai újgrammatikus iskola megalapozása ez, és annak köszönhető, hogy Simonyi felhasználta a készülő nyelvtörténeti szótár cédulátárát, annak anyagából sorjázni az adatok oly gazdagon nemcsak a „Tüzetes magyar nyelvtan”-ban, hanem a kötőszókról és

a határozókról szóló nagy munkáiban is. Ez a konkrét adatokból építkező, cédulák tízezreivel pasziánszozó filológusi munka talán mostanában éli utolsó napjait (a csúcstot bizonyára Szabó T. Attila történeti szótára és helynévgyűjteménye jelenti). A régi adatgyűjtés szerepét átveszik a számítógépek: a sokmilliós szövegtárakból néhány billentyű lenyomásával elének ömlik a kívánt adatsor, hosszú és fáradságos cédulázástól mentve fel az elemzőt. Így lesz ez bizonyára a nyelvtörténeti kutatásban is.

Benkő Loránd iménti szavai egyben arra is utalnak, hogy írásaiban átfogó értékelésekre, összegező méltatásokra törekedett. Az ilyen közeli, de mégis objektív szemléletű tudománytörténeti tanulmányoknak nem vagyunk bővében. Említi a Bevezetés (6) Bolla Kálmán hangfelvételekkel társított füzetsorozatát, amely olykor az önigazolás vagy az önreklám felé csúszik el, illetőleg a Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós szerkesztette két ilyen célú kötetet (A nyelvészetről – egyes szám első személyben. Bp., 1991., Szeged, 2009.). Joggal tekinthetjük tehát hézagpótlónak e műfajban Benkő kötetét.

Benkő Loránd méltató írásainak nagy értéke a tárgyyszerűség és az alapos adatismeret mellett éppen a személyes kapcsolatok közvetlenségében, emberi, baráti élmények, emlékek felidézésében van: ahogyan például „Tosu bácsiról” (Pais Dezsőről), Szabó T. Attiláról, Lőrincze Lajosról, Penavin Olgáról és másokról beszél. Mit tehet a recenzens e nagyszerű méltatás- és tanulmánysorozat olvastán? Cáfolni, kiigazítani, „jobban tudni” képtelen. Megelégszik azzal, hogy egy-egy ponton megpróbál saját gondolatot, saját emléket társítani az olvasottakhoz, nyomatékossítva, kiemelve, kiegészítve az ott található leírásokat. Ezt sem minden léten-nyomon, inkább óvakodva az önfényezés és fecsegés bűnétől.

Itt van mindjárt a Melich János esete. Róla már a Bevezetésben szó esik (7). Megtudjuk, hogy „A rendszerváltás után [természetesen nem az 1990-esről, hanem az 1948-asról van szó! – S. Á.] az Akadémiából kizárt Melich politikai ellenségnek számított az új, kommunista hatalom szemében.” Pais Dezső bölcsességére vall, hogy 1957-ben éppen Benkő Loráddal íratott méltató tanulmányt az idős tudós 85. születésnapja alkalmából. Így áthidalódott az az ellentét is, amely a Kruzsokban Melich és a Paisék csoportja közt kialakult, illetőleg megnyílt a lehetőség az akadémiai rehabilitáció előtt. Szól Benkő arról a találkozásról is, amely Melich lakásán történt a tanulmány megjelenése után (9). Panaszkodott az idős tudós, hogy kénytelen eladni hatalmas könyvtárát. Debreceniként hozzátehetem: ez a könyvtár Debrecenbe került. Az akkori egyetemi rektor, Sulán Béla szerezte meg az általa vezetett szláv filológiai tanszék számára. Sokáig elkülönítve kezelték, kutatási célokra használták. Értéke ma bizonyára nagyobb, mint valaha. Érdekes egyébként, hogy az Akadémiai Kislexikon semmit sem szól Melich kiakolbóltásáról és rehabilitálásáról: akadémiai tagságát 1902-től jelzi. Talán csak politikai tapintatról van szó.

Érdekes újdonsága a Melich-fejezetnek számomra, amit a tudós érzelmi hozzáállásáról ír Benkő. Az adatokat tisztelő és halmozó, a nekik ellenállni nem tudó kutató (lásd az etimológiai szótár túlbujjánzását és torzóban maradását) személyes lelkesütségéről főleg csak a Kruzsok-beli társai tudhattak. Persze az 1100 közlemény megírásához, mások írásainak maradéktalan feldolgozásához is bizonyára kellett valamiféle szenvedély, ma talán úgy mondánánk: munkamániá. Egyébként Melich munkásságának talán legértékesebb, legmaradandóbb részterülete az, amit a névtudomány terén elért. Ma sem igen akad helynévtörténeti tanulmány nevének említése nélkül. Érdekes gondolata Benkőnek, hogy Melich névtani tanulmányainak egy részét Trianon után az utódállamok helynévkutatói provokálták azzal, hogy a korai magyar településnevek magyar voltát próbálták cáfolni. A kesztyűt Melich vet-

te fel: hiteles adatsorokkal és meggyőző okfejtéssel hátrította el az utólagos „ősfoglalásokra” irányuló kísérleteket. Nem nacionalizmusból. Mint Benkő írja: „Melich efféle megnyilatkozásai az esetek túlnyomóan nagy többségében védekező jellegűek voltak: kívülről jövő támadások ellenében védtek nemcsak a magyar tudománynak, de mondhatni: általában a tudománynak a tekintélyét” (29). A Melich megalapozta névtudomány azóta a magyar nyelvtudomány egyik legsikeresebb ágává fejlődött. Szabó T. Attila erdélyi iskolája után Budapest lett a fejlődés központja, de kitűnően integrálja a vidéki kutatásokat is. Debreceniként megint hadd tegyem hozzá – élők nevét nem említve –, hogy az itteni egyetem ma bátran tekinthető a magyar névtani kutatások egyik bázisának. Bizonyára nem cáfolná ezt az innen induló s az itteni temetőben nyugvó kitűnő névtudósunk, Kiss Lajos sem. Melichre visszatérve: furcsa fintora a sorsnak, hogy a nevek kérdésében ma is felhorgadnak a régi indulatok. A szomszéd államok politikailag motivált szakemberei ma is mindent elkövetnek, hogy államnyelvi „tulajdonjogukat” a helynevek terén is érvényesítsék: elég a megújuló táblaháborúkra utalni. (Nem sokkal jobb a helyzet a magyar keresztnévek esetében sem: az agresszív államnyelvek hivatalai nemcsak az egyes neveket cserélik saját formára, hanem még a névadás rendszerét is megváltoztatják: *Sándor Lajosovics, Maria Nagyova* stb.)

Gombocz Zoltánról – akit Benkő Loránd alighanem joggal minősít a huszadik század legkiemelkedőbb magyar nyelvtudósának (10) – viszonylag rövid írást találunk a kötetben. De már a cím is elárulja, hogy itt az életműnek csak egy vonatkozásáról, nyelvtörténeti részéről esik szó, nem szűken értelmezve persze. A címhez kapcsolt lábjegyzet alapján visszakeresve megtudjuk, hogy 1977-ben, Gombocz Zoltán századik születésnapja alkalmából kétnapos konferencián tucatnyi szerző méltatta a nagy tudós életművének más-más területeit (ezeket az írásokat együtt közli a Magyar Nyelv 1977. évi negyedik száma). Sokunkra máig ható tétele Gombocznak, hogy a nyelvben, és ebből eredően a nyelv kutatásában is, eltérhetetlenül összekapcsolódik a szinkronia és diakronia: „...a nyelvállapot és nyelvfejlődés sajátos kapcsolatban van: a kollektív tudatban élő mindenkori nyelvrendszer a diachronikus változások függvénye. A nyelvállapotot a nyelvfejlődés magyarázza és megfordítva, a nyelvállapot tanulmányozása megkönnyíti a fejlődés törvényeinek felismerését.” (idézi BENKŐ: 37). Abban is egyetérthetünk Benkővel, hogy Gombocznak a hangtanról, alaktanról, jelentésről, szintaxisról írt munkái – számomra legkivált az utóbbi – korszakos jelentőségűek a nyelvészeti kutatásban. Gombocznak egyébként külön is hálások lehetnek a debreceniek, mert ő indította el népryelvkutató pályáján azt a Csűry Bálintot, aki debreceni professzorként később a század leghíresebb nyelvjáráskutató iskoláját létrehozta. A „Szamosháti szótár” előszavában (1935) ezt olvashatjuk: „A kidolgozásban, szótáram felépítésében azt a javaslatot vettem alapul, melyet Gombocz Zoltán, Társaságunk akkori titkára, 1908. november 17-én terjesztett a választmány elé, s melyet a választmány egyhangúlag elfogadott (MNy. V, 47).” Tudjuk: az első teljes népryelvi szótár volt ez. Fontos az 1908-as évszám. Gomboczra hivatkozik Csűry akkor is, amikor a szamosháti nyelvjárás hanglejtésformáiról ír kitűnő tanulmányt (1925, MNyTK. 22.), amely – sajnálatos módon – szinte teljesen kívül rekedt eszközfonetikusaink érdeklődésén. Pedig ilyen régi korból, a mágneses hangrögzítést megelőző időből, ilyen hitelesen „lekottázott” népryelvi anyag szinte egész kontinensünkön párját ritkítja: méltó Gombocz híres oszcillogramjaihoz, a hazai eszközfonetika első fecskéihez. A fiatalon, 55 évesen elhunyt Csűry Bálint utolsó munkája Gombocz Zoltán mondattani tanulmányainak sajtó alá rendezése volt (I. BAKÓ: MNy. 1941: 38).

Visszaélés lenne a terjedelemmel és az olvasók türelmével, ha a kötet minden írását sorra venném és kommentálnám. Két személyiségről azonban még mindenképpen szólnom kell, ha úgy tetszik „a személyes érintettség okán”. Ezek: Szabó T. Attila és Bárczi Géza.

Benkő Loránd egyetemi hallgatóként tanítványa volt Szabó T. Attilának Kolozsváron, az 1940-es évek elején. Az ő irányításával kezdte meg a Nyárádmente helyneveinek gyűjtését és feldolgozását. A később, már Budapesten megjelent doktori értekezésnek az előszavában ezt olvashatjuk: „Munkám megindításáért hálás köszönettel tartozom Szabó T. Attila egyetemi tanár úrnak. Ő keltette fel érdeklődésemet a népnyelv és a földrajzi nevek iránt, s gyűjtőmunkámat kezdettől fogva irányította” (1947, MNyTK. 74: 3). Nem csoda hát, hogy a kötetbe felvette volt professzorának hatvanadik születésnapjára készült méltatását. De korántsem csak a hála gesztusáról van szó. Szabó T. Attila addigra már olyan értékű és mértékű munkát végzett el a leíró és történeti névtani gyűjtés és feldolgozás, az erdélyi magyar szótörténeti gyűjtés és kutatás, illetőleg a nyelvtudomány számos más területén, amely akár több emberi életmű gyanánt is elismerésre méltó lehetne. Benkő Loránd talán itt írja le a legszebb, legemberibb szavakat volt professzoráról: „Igaz embersége, rendíthetetlen igazságérzete és állhatatossága, korrektsége, színes, érzékeny lelkivilága, segítőkészsége, önmagával és másokkal szembeni igényessége, munkában való fáradhatatlansága s nem utolsósorban lobogó, olthatatlan tudomány szeretete mind-mind olyan tulajdonságok, amelyek igen alkalmasak arra, hogy megkapják környezetét, vonzóvá tegyék egyéniségét, és felébresszék másokban az érdeklődést az iránt az ügy iránt, amit ő képvisel, az iránt a tudomány iránt, amit ő művel” (84–5). Bizonyára ilyesmit érzünk mindnyájan, akik ismerjük Szabó T. Attilát, akik közvetlenül vagy közvetve tanítványai lehettünk, lehetünk.

A következő írás már halála után tíz évvel, 1997 márciusában, egy megemlékező konferencia előadásaként méltatja a nagy tudós munkásságát, áttekintve életútját, a magyar nyelvtudomány egészének tett szolgálatait. A nagy ívű pályakép nemcsak az életmű fő vonásait mutatja meg, hanem sok önvalomásszerű gondolatot is idéz. A szótörténeti tár megjelenő kötetei mellett emlegeti az összegyűjtött tanulmányok hat kötetét és az akkor még kiadatlan helynévtörténeti gyűjteményt is.

Alkalmom szülte Benkő harmadik írását is: 2006-ban Szabó T. Attila születésének századik évfordulóját ünnepelte a magyar nyelvésztársadalom. Az Akadémia székházában jeles előadók sora követte Benkőt: Éder Zoltán, Péntek János, Kósa László, Szathmári István, Hajdú Mihály vette szemügyre a tudós életművének egy-egy területét. Benkő itt „Egy páratlan és felülmúlhatatlan mű” címmel az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” történetéről és értékeiről, különleges jelentőségéről szól. Utal a szótár sajátságaira, hogy az egyes szavak mellett szókapcsolatok, szólások, földrajzi nevek tömegét is tartalmazza, és mivel a magyar mellett német és román nyelvű értelmezéseket is feltüntet, valóságos regionális nyelvközi vizsgálatokra kínál lehetőséget. Kitér röviden Szabó T. Attila földrajzi névi gyűjtéseire is: „És semmiképpen ne feledkezzünk meg Erdély történeti helynévanyagának kb. 1 millió adatot tartalmazó kéziratos gyűjteményéről, mely szerencsére közzétévként gondozót talált Hajdú Mihály személyében: az egy-egy erdélyi megyét tartalmazó posztumusz kiadványsorozat sorra-rendre jelenik meg napjainkban. Nem volt még egy magyar nyelvész, akinek publikált összteljesítménye mindezt méreteiben megközelítette volna!” (105). Hadd fűzzek ide is egy személyes megjegyzést. A történeti helynévi anyag kiadása tekintélyes summába került. Ennek feltételeit főleg az OTKA révén sikerült megteremteni a kilencvenes évek végén, amikor én voltam a Nyelvészeti Szakzsűri elnöke. Ez azért érdekes, mert a zsűrin belül többször

vita támadt arról, hogy szabad-e nagy összegeket költeni ilyen-olyan „adattárak” kiadására. Ezek ugyanis nem „valódi” kutatási eredmények, amire az OTKA neve utal, legfeljebb bázisai későbbi kutatásoknak. Magam mindig az adattárak kiadása mellett voltam. A hiteles adattár örök érték, és sohasem avul el. Ebben egyetértettünk az OTKA akkori elnökével, a debreceni kémikus professzorral, Lipták Andrásal. Ennek is köszönhető, hogy abban a ciklusban Szabó T. Attila helynévtörténeti gyűjteményének kiadásán túl az akadémiai nagyszótár pályázatára is több milliós támogatást szavazott meg a szakzsűri.

Szabó T. Attila nevével magam először jó hatvan évvel ezelőtt, az 1950-es évek elején, egyetemi hallgatóként találkoztam, amikor a SzamSz. hatása alatt szatmári szülőföldem nyelvjárása és földrajzi nevei iránt kezdtem érdeklődni. (Első, acélhuzalos magnetofonnal gyűjtött szövegemből Bárcki Géza szemelvényt közölt az intézeti évkönyv első kötetében: MNyj. 1951: 269–70, szinte szárnyakat adva ezzel a további munkához.) Szabó T. Attila helynévkutató munkáit olvasva választottam szakdolgozati témául szatmári szülőfalum földrajzi neveinek összegyűjtését és feldolgozását, talán első ilyen munkaként a háború után (igaz, Benkő Loránd és Lőrincze Lajos földrajzi neves tanulmányai 1947-ben jelentek meg, de a gyűjtésük korábbi). Szabó T. Attila nyomdokain járva szerveztük meg később nyíregyházi főiskolai kollégákkal, a Debrecenben végzett, névtudóssá nőtt Mező Andrásal a megye helyneveinek gyűjtését és járasonkénti kötetekben való kiadását (vö. pl. MEZŐ ANDRÁS, A Baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza, 1967; KÁLNÁSI ÁRPÁD – SEBESTYÉN ÁRPÁD, A Csengeri járás földrajzi nevei. Debrecen, 1993; stb.).

Debreceni tanszékvezetőként, 1972-től minden lehetséges alkalmat megragadtam a kolozsvári barátainkkal való hivatalos és azon kívüli kapcsolatok ápolására. (Szabó T. Attilának csaknem húsz kézírásos levelét őrzöm az 1968 és 1997 közti időkből: az utolsót hat héttel halála előtt, 1987. január 15-én keltezte.) Tudtuk, hisz többször is emlegette, hogy 1935-ben, Debrecenben, Csúry Bálintnál doktorált. Így 1982-ben hivatalosan kezdeményeztem „Doctor honoris causa” címmel való kitüntetését. Idejében ahhoz, hogy minden bürokratikus folyamatot figyelembe véve az ötvenedik évfordulóra, 1985-re az ünnepi aktus megvalósuljon. Az intézeti, kari és egyetemi tanácsok teljes egyetértésével az ügy már az év őszén a művelődési, illetőleg külügyminiszteri illetékesek asztalán volt. És ott is maradt évekig, mivel az előírások szerint idegen állam polgárát csak előzetes egyetértés alapján lehetett kitüntetni. A hozzájárulás pedig egyre csak késett. Még sürgetni sem nagyon mertük a folyamatot, nehogy az visszaüssön rá: nem tudhattuk, mivel okozunk bajt, nem áll-e le majd a Szótörténeti tár megjelentetése „véletlenül”. Mivel kezdeményezésemről Ádám fia révén szóban már 1982-ben tájékoztattam, levelezésünk virágnyelven többször is érinti a témát. Sokat bosszankodtunk a hivatalok packázásain. Az ötvenedik évforduló elmúlt. Amikor 1986 nyarán megírta, hogy az ősz folyamán átjön, feletteseim engedélyével miniszteri meghallgatást kértem az ügyben Köpeczi Bélánál. Megértőnek mutatkozott: ő is erdélyi. Még néhány „kanyar” után végre engedélyt kaptunk rá, hogy a kitüntetést az egyetem rektora szűk körben, az egyetemi tanács ülésén, de a széles nyilvánosság kizárásával átadhassa. A díszdoktorrá avatás 1986. október 29-én megtörtént. Apró kis baki volt, hogy a megyei napilap a másnapi számban húszsoros kishírben mégiscsak írt az esetről. Ünneplés titokban: így éltünk Pannóniában. (Részletesebben írok az ügyről: Szabó T. Attila a Kossuth Egyetem díszdoktora: MNyj. 1990: 71–80.) Később, már a századik születésnapja alkalmából tartott előadásomban idéztem egy nagyon szép gondolatát (MNyj. 2006: 27): „Az egyetemi tanárnak sok *hallgatója*, de kevés *tanítványa* van. Olyan pedig, aki egy életre tanul tőle, akár tu-

dást, akár emberi magatartást, és aztán hálás is, sőt hálája kifejezésére nem sajnálja a betűt, a szót, az olyan meg éppen fehér holló számba megy.” – Szeretnék fehér holló lenni.

Bárcki Gézárol négy írásban szól Benkő Loránd könyve. Az első kettő a hetvenedik, illetőleg nyolcvanadik születésnap alkalmából készült részletes, értékelő méltatás, a harmadik a temetési búcsúbeszéd (1975. november 17-éről), a negyedik egy rövid megemlékezés a Magyar Tudomány 1976-os kötetéből. A külső életrajz a zombori gyermek- és ifjúkoron át a pesti egyetemi magyar–latin–görög szakig, majd a franciaországi internálásig, a „fekete kolostorig”, a svájci egyetemig és hazáig meglehetősen közismert. Egy dolgot tennék hozzá. Debreceni professzorsága idejéről kedvvel szokta volt mesélni, hogy Svájcából hozott felesége imádta a pusztát, a Hortobágyot. Otthon, az égig érő hegyek közt sohasem látott ilyet, ekkora sík semmit, ekkora égboltot. Minden nyáron kiköltözött néhány napra a pusztára, hajnalban kelt, megcsodálta a napfelkeltét, a ménesek, gulyák, birkanyájak, kondák kihajtását, nappal a délibábot, a rekkenő hőséget, este a naplementét, éjszaka a tücsökzenét és a csillagok milliárdjait. – Keleti magyar egzotikum: valóban, nemigen hasonlított Svájcához.

Bárcki fontosabb munkáit sorolva rámutat Benkő a kutatási területek gazdagságára, az újszerű közelítésmódokra: hogyan torkollanak a korai szótörténeti, etimológiai vizsgálatok a Szófejtő szótárba, a hangtörténet és a történeti alaktan kényes kérdéseire, hogyan vezet az élő nyelvjárások tanulmányozása a régi magyar nyelvjárások izgalmas visszabogozásaihoz, illetőleg a másik oldalon az irodalmi nyelv igényének történeti kialakulásához, majd a szépirodalom nyelvének nyelvjárásos színeződéseire. Csúry Bálint a népnyelvet a teljes népélet megnyilvánulásaként fogta fel, Bárcki a tagolt társadalom nyelvi tagolódását is szemügyre vette: a városi népnyelvet, a pesti nyelvet, az argót. Kiemelkedő értéke Bárcki életművének az a tankönyvsorozat, amelyet vérbeli egyetemi oktatóként kimunkált. Ezeknek a tankönyveknek a csírája a debreceni speciálkollégiumokban fogant meg: az itt eltöltött évtizedet maga is élete legtermékenyebb korszakának nevezte. Összegező munkáiról így ír Benkő (143): „Nagyszerűen ért szintézisek írásához: enciklopedikus tudása, áttekintő készsége, éles kritikai érzéke segítik ebben... Aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy Simonyi és Gombocz mellett ő a magyar nyelvtudomány legjobb szintézisalkotója.” Emlékszem, tankönyveiben minden fejezet végén bő szakirodalmi listát adott, felkínálva a lehetőséget, hogy igényesebb olvasói továbbléphessenek a tárgyalt terület megismerésében.

Úgy érzem, külön is szólnom kell a Benkő által is nagyra értékelt Bárcki-kötetről, „A magyar nyelv életrajza”-ról (1963). Ezt is, akárcsak a Szófejtő szótárt 1941-ben, a széles közönségnek, az anyanyelv kérdéseire iránt érdeklődő olvasóknak szánta, talán nem is gondolva rá, hogy legnagyobb hasznát a felnövő új kutató nemzedék fogja látni. Rám nagy hatással volt annak idején, hogy a nyelv történeti változását a korszakonkénti kvázi szinkrón metszetekben vázolta fel, mutatta be: módszeresen újra leírva a hangtani, szókincsbeli, alaktani, szerkezeti, mondatalkotási jellemző vonásokat, kiemelve az előző korszakhoz mért változásokat, és beágyazva mindezeket a társadalom történetének a nyelvet is befolyásoló alakulásába. Rádöbbsentem: olyan ez, mint a mozifilm: ha kellő számú álló kockát kellő ütemben vetítünk, megelevenedik a képsor: nem állapotokat, hanem változást érzékelünk. És minél több az álló képkocka, a szinkrón metszet, annál simább, árnyaltabb a folyamat. Ma persze ez már közhelynek számít, de első megvalósulását számomra ez a munka jelentette. Ekkor jutottam arra az elhatározásra, hogy sokasodó névtörténeti céduláimat nem a szokványos, amúgy is vitatható nyelvtörténeti korszakok szerint rendezem, hanem mechanikusan, „emberöltők” szerinti metszetekbe szedem: minden századot három részre tagolva.

Ma is hiszem, hogy ezzel az eljárással sokkal jobb, látványosabb kép alakulhatott volna ki az egyedi és típusos jelenségekről, a rendszer egészének nyomon követéséről (vö. SEBES-TYÉN: 1994. MNyTK. 200: 151–9). A módszer talán alkalmas lenne más nyelvtörténeti folyamat vizsgálatában is. A névdivat kutatói alkalmazzák is a változások bemutatásakor.

A másik irányadó példa számomra Bárczinak a nyelvműveléssel kapcsolatos felfogása. Benkő is nagyra értékeli ide vonatkozó munkásságát (156), főleg a „Nyelvművelésünk” című, bravúros kis könyvecskéjét (1974). De tudjuk, hogy már a két háború közti időkben is írt a Magyarosan hasábjain nyelvhelyességi kérdésekről. Magam legfontosabbnak az elvi kérdésekben való állásfoglalásait tartom. Például azt, amikor az igen engedékenynek tartott Lőrinczével vitázva a nyelv gondozásának szükséges és lehetséges voltáról így szól: „Senki se hivatkozzék arra, hogy ha a nyelvet szabadon engedjük módosulni, a megváltozott szokás éppúgy megteremti a kifejezésmódok, szerkezeti lehetőségek, az új fordulatok között a szépet, a hatásosat, a nyelvileg ízléset, mint a régi... Ha végiggondoljuk a nyelvek története nyújtotta tanulságokat, el kell vetnünk azt a gondolatot, hogy ami a nyelvben keletkezik, az mind szükségszerű, tehát nem szabad hozzányúlni” (MTA. I. OK. 1952: 421–2). Ezek a csaknem hatvan éves sorok mintha egyenesen a mai „modernekhez” szólnának, akik szerint a nyelvhasználat kérdéseibe beavatkozni először is nem szabad, másodszor is nem lehet, minden úgy van jól, ahogy a napi gyakorlat hozza, „ne műveljük kertjeinket”. (A lehetőséget egyébként a nyelvújítási szótár és a mai új szavakat közlő listák ezerszáma bizonyítják.) Ami pedig a szép, jó, hatásos, ízléses, stílusos formák szorgalmazását, segítségét illeti, soha nem volt nagyobb szükség rá, mint napjainkban, amikor a durva, trágár, primitív stílus tombol az aluljáróktól a parlamentig, szóban és írásban, bulvárbán, mobilon, neten, mindenütt.

Szólnék még néhány szót a Bárczival való személyes kapcsolatomról. Az ő debreceni évtizedének (1941–1952) csak utolsó két évében lehettem hallgatója. A nyelvjárási gyűjtés mellett azonnal bekapcsolódtam az „Új magyar tájszótár” akkor induló cédulázó munkájába is. Másodéves koromban Bárczi javaslatára adtam le a történelem szakot, hogy egyszakosként, speciális tanterv alapján tanulhassak tovább. A „Szamosháti szótár” és Szabó T. Attila névtudományi munkái után a harmadik revelációs hallgatói élményem Bárczinak „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” (1951) című munkája volt. Ez nemcsak a Kossuth-díjat hozta meg szerzőjének, hanem egy új tanszéket is a pesti egyetemen. Mint hallgatók elkeseredve láttuk, hogy tudós professzorunk távozik, sőt magával viszi Pestre szerettét oktatóinkat is: Bartha Kati nénit, Abaffy Erzsikét, Hídvégi Andit, a tudomány nagyszerű közvetítőit. Amikor végzés után aspirantúrára jelentkeztem, levélben kerestem meg, hogy vállalja el vezetésemet. Válaszában ezt írta: „Kedves Barátom! Természetesen nemcsak semmi kifogásom sincsen az ellen, hogy engem kérjen aspiránsvezetőül, de örömmel vállalnék a TMB.-től ilyen megbízatást és remélem, hogy terve sikerülni fog” (1954. dec. 5.). A ninivei hatalmak másként döntöttek: aspiráns lettem, de Debrecenben. Némi kárpótlás volt a sorstól, hogy 1960-ban ő lett kandidátusi dolgozatom egyik opponense: bírálatából rengeteget tanultam. Amikor 1972-ben, tizenhét év elteltével, kényszerű mellékutakról visszakérültem a régi tanszékre, egyik első lépésem volt, hogy kezdeményeztem Bárczi Géza rég megérdemelt díszdoktori kintüntetését. Siettem, hogy nyolcvanadik születésnapjára, 1974-re lebonyolódjon az adminisztráció. De gyorsabban, simábban ment, mint gondoltam. 1973. szeptember 27-én, felemelő ünnepség keretében, óriási közönség előtt, Soó Rezső híres botanikussal, régi professzortársával együtt vehette át a „Doctor honoris causa” díszok-

levelet (MNyj. 1975: 3–7). Szép nap volt. Úgy éreztem, valamennyit törlesztettem régi tartozásaimból.

Tárgyunkhoz visszatérve, úgy gondolom, telitalálatnak tarthatjuk, hogy Benkő Loránd a kötet végére beválogatta a „budapesti iskoláról” szülő, 1991-ben megjelent, szorosán vett tudománytörténeti szempontból nézve is nagyon fontos írását (235–58). A fogalom nemcsak a hazán belüli, hanem a nemzetközi, európai elhelyezkedésre, beilleszkedésre is utal: hogyan látjuk magunkat, hogyan látnak bennünket. Fontos gondolatokat olvashatunk itt a történeti és a leíró kutatások arányairól, a dialektológiai eredményekről, köztük Csűry iskolájáról, a nyelv használatának a tudományos kutatásból való kirekesztéséről, stb. Kiemelve, tömörítve jönnek elő a korábban, egyes tudósoknál már említett, de itt más fényben megvilágított eredmények, felfogások. A magyar nyelvtudomány huszadik századának önképe ez az írás: nem öndicsérő, de meggyőzi az olvasót: „van mire szerénynek lennie”.

Benkő Loránd szép könyve bizonyára mindenkiben sok emléket, gondolatot ébreszt fel, különösen ha közelebből is ismerte a szereplőket. Nagy hálával tartozunk az olvasói élményekért nemcsak a szerzőnek, hanem azoknak is, akik a mű létrejöttét szorgalmazták és segítették. Nevük ott szerepel a Bevezetésben (12): Benkő Elek, Kiss Jenő, Szentgyörgyi Rudolf, R. Balla Anna és Jakab Katalin.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila szerk., Nyelvelmélet és dialektológia

PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba, 2009. 248 l.

1. A kötet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2008. november 11–12-én tartott „Nyelvelmélet és dialektológia” című műhelykonferencia anyagát adja közre. Mint a kötet egyik szerkesztője, É. KISS KATALIN a kiadvány előszavában megjegyzi, a konferenciával az volt a szervezők célja, hogy „a nyelvi változatok elemzése terén hidat teremtsen az adatgyűjtésre, dokumentálásra, valamint a szerkezeti elemzésre összpontosító kutatások között” (11). A dialektológiai és nyelvelméleti megközelítésmód összekapcsolása mindkét terület számára új lehetőségeket nyit meg. A nyelvelmélet számára a nyelvjáráskutatás a nyelvi adatok hihetetlenül gazdag tárházát kínálja: a dialektális változatok megismerése pedig segítheti számos elméleti kérdés megválaszolását, többek között a velünk született, univerzális grammatika jobb megismerését, valamint a nyelvi kontaktushatások, sőt a nyelvi változások megértését. Ugyanakkor nemcsak a nyelvelméletnek van szüksége a dialektológiára, hanem a dialektológiának is a nyelvelméletre. Elsősorban azért, mert a nyelvjárási kutatások mindezülig elsősorban a nyelvváltozatok fonémakészletének és lexikonának eltéréseire irányultak, a szintaktikai szerkezet különbségét elhanyagolhatónak vélték. Úgy tűnik azonban, hogy ezekre is jellemző a területi variabilitás, csupán a szerkezeti különbségeket nehezebb érzékelni és dokumentálni. A közvetlen megfigyelés számára rejtve maradó strukturális variánsok felderítéséhez viszont a nyelvelméleti kutatások eredményei új eszközöket és magyarázati lehetőségeket kínálnak.

A kötetben a továbbiakban a konferencián elhangzott 15 előadás írásos változatát olvashatjuk. Ezek mindegyike alapos lektoráláson esett át: ezt nemcsak az impresszumban fel-

tüntetett lektori névsorból tudhatjuk meg, hanem abból is, hogy több esetben a szerzők hivatkoznak is a lektori véleményre. A tanulmányok többsége a magyar nyelv dialektális változatainak egyes jelenségeit írja le, néhány közülük azonban idegen nyelvek (angol, olasz, német, latin) egyes nyelvjárási jelenségeit igyekeznek az elméleti nyelvészet eszköztárával magyarázni.

2. Az első tanulmány KISS JENŐ tollából származik (Elméleti deficit a dialektológiában?, 15–28), s arra a kérdésre keresi a választ, hogy vannak-e, s ha igen, mely területeken elméleti lemaradások a nyelvjáráskutatásban. Ebben KISS tudományelméleti szempontból – tudománytörténeti vonatkozásokat is figyelembe véve – kísérel meg választ adni a fenti kérdésre. Ennek során előbb a tudományos ismeretszerzés módjáról ír, kiemelve, hogy a megismerési folyamatban az indukció, a közvetlen tapasztalati ismeretszerzés végső soron megelőzi a dedukciót. Ugyanakkor a generatív nyelvtanok és a funkcionális nyelvészeti kutatás sokáig érdektelennek tartották a nyelvhasználatból származó nagy mennyiségű adat gyűjtését és elemzését. Az utóbbi időben azonban egyértelmű változás figyelhető meg ezen a téren, többen is hangsúlyozzák, hogy a részhipotézisek predikcióinak ellenőrzését a nyelvben ténylegesen előforduló vagy megengedett esetekkel való összevetésben kell elvégezni. Erre a nyelvváltozatok sokszínűsége kitűnő terepet nyújt, érthető tehát, hogy az elméleti nyelvészek az utóbbi időben egyre inkább nyitottak a korpusznyelvészeti megközelítések irányába.

Ezután KISS rövid áttekintést nyújt a dialektológia történetéről, különös tekintettel arra, hogy a XX. századi elméleti kutatások megindulása mennyire gyakorolt hatást a nyelvjáráskutatásra. Ennek során rámutat arra, hogy a diszciplínában sokáig csak a lexikai gyűjtések, majd pedig a nyelvföldrajzi kutatások domináltak, elméleti kérdésekkel valóban igen keveset foglalkoztak. A XX. század utolsó harmadában azonban – elsősorban a német nyelvtudományból indulva – szemléletváltás figyelhető meg. Ez olyan „külső jegyekben” is jelentkezik, hogy a korábbi „Zeitschrift für Mundartenforschung” című tekintélyes periodika neve is megváltozott: 1969-től „Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik” címen jelenik meg. Még inkább tetten érhető ez a szemléletváltás az 1976-ban az akkori NSzK-ban „Zur Theorie des Dialekts” (A nyelvjárás elméletéhez) címmel megjelent kötetben, aminek nyomán egy kifejezetten „elméletigényes és elmélettudatos kutatási szemléletmód kezdett terjedni a nyugat-európai dialektológiában” (19). Igen fontos még a dialektológia nyelvelméleti „megtermékenyítését” illetően a Labov nevével fémjelzett szociolingvisztikai kutatásoknak és nyelvváltozás-vizsgálatoknak a megtermékenyítő hatása is, ezek ugyanis felértékeltek a nyelvjárások kutatásbeli szerepét, hiszen a jelenben folyó nyelvi változások vizsgálatára a nyelvjárási adatok tárháza egyfajta „kísérleti laboratóriumként” szolgál. Mindezek alapján már a XX. század utolsó negyedétől csak megszorításokkal lehet elméleti deficitről beszélni a dialektológiában. Ugyanakkor, ha a magyar nyelvjáráskutatók munkáit vesszük szemügyre, láthatóan sokáig egyfajta tartózkodás látszik az elméleti kérdésektől: ez összefügg azzal a fentebb É. KISS által is említett ténnyel is, hogy sokáig úgy tartották, hogy az alacsonyabb nyelvi szintektől a magasabbak felé haladva csökkennek a dialektusok különbségei a köznyelvtől. KISS JENŐ is elismeri, hogy „a magyar dialektológia a nyelvjárási nyelvtanok leírása terén kétség kívül elméletdeficitese” (25), sőt a nyelvjárási nyelvtanok készítése egy ideje nem is igazán szerepel napirenden a kutatásban. Az is tény azonban, hogy a dialektológusok között is vannak olyanok, akiket elméleti kérdések jobban foglalkoztatnak, míg másokat

alig. S ha revolúció nincs is a dialektológiában, evolúció azonban igen (vö. 25). Ez többek között az utóbbi időkben kiszélesedő nyelvi dinamikai vizsgálatokban is testet ölt.

3. VARGA LÁSZLÓ „A magyar »hullámzatos hanglejtésforma«, és amit a hangsúlyról elárul” című dolgozatában (31–46) a CSÚRY BÁLINT által több mint nyolcvan éve a szamos-háti nyelvjárásból bemutatott „hullámzatos hanglejtésformát”, valamint a vele rokon elől hullámzó és az eső zárású hanglejtésformákat vizsgálja. Ezek elsősorban az északkelet-magyarországi nyelvjárások érzelemkifejező megnyilatkozásaiban jellemzőek, de előfordulnak a köznyelvben is. Mindhárom esetben az ún. *d a l l a m p r o z o d é m* a változataival van dolgunk, s az első dallam megismétlődésének tekinthetők (emiat nem találhatók meg egyszótagos megnyilatkozásokon). VARGA kifejti, hogy szerinte a hullámzatos és az elől hullámzó hanglejtésekben szereplő főhangsúlyos szótagok egy része mellékhangsúlyokból erősödik fel. Ha mindehhez hozzátesszük még azt a megfigyelést, hogy az ún. *d a l l a m b e é k e l é s* szabálya érzékeny a mellékhangsúlyokra, kijelenthető, hogy a mellékhangsúlynak fonológiai jelentősége van.

4. BALOGNÉ BÉRCES KATALIN „Law and order: likvidák az angol nyelv dialektusában” című dolgozata (49–60) azt vizsgálja, miként függ össze a különböző angol dialektusokban a hiátustöltés rendszere az ún. intruzív mássalhangzók megjelenésével. Ismeretes, hogy az angol nyelv likvidái, a *r/* és a *l/* hasonló fonológiai folyamatokon mennek keresztül az egyes dialektusokban: *r-* és *l-*törlés/vokalizáció, ennek nyomán liaisonjelenségek morfémahatáron (kötő-*r* és kötő-*l*), illetve egyes dialektusokban inetimologikus, intruzív *r-*ek és *l-*ek betoldása ugyancsak morfémahatáron. A két intruzív likvida kiegészítő megoszlásban van egymással: intruzív *-r* kizárólag nem *r-*ező (non-rhotic) nyelvjárásokban van, míg intruzív *-l* csupán *r-*ező nyelvjárásokban. Mindezt az teszi lehetővé, hogy a fentebb említett törlő szabályok miatt a két likvida félmagánhangzós viselkedést vesz fel, és belép a hiátustöltés rendszerébe. A hiátuskerülés legfőbb módja a két magánhangzó közé történő mássalhangzó-betoldás, ennek során a mássalhangzó minőségét az első magánhangzó minősége határozza meg: felső nyelvvállású elől képzett mássalhangzó után */j/*, felső nyelvvállású hátul képzett mássalhangzó után */w/*, míg az összes többi, azaz nem felső nyelvvállású magánhangzók után egyes *r-*ező, *l-*törlő nyelvjárásokban intruzív *l/*, a nem *r-*ező nyelvjárásokban intruzív *r/*. Az pedig, hogy egy rendszeren belül mindig csak az egyik intruzív likvida található meg, azt mutatja, hogy csak három, a hiátus első magánhangzója által meghatározott hiátustöltő szükséges (*j*, *w* és *l/r*). Ez ugyanakkor azokat az elméleteket támogatja meg, amelyek szerint a magánhangzók belső fonológiai szerkezetét elegendő mindössze három alapvető (unáris) fonológiai jeggyel leírni.

5. CSER ANDRÁS „Magánhangzó+zengőhang kapcsolatok a latin nyelvjárásokban és a fonológiaelméletben” című dolgozatában (63–71) a latin nyelv egyes hangváltozásainak legjellemzőbb típusait vizsgálja. Először kitér azokra a módszertani problémákra, melyek a holt nyelvek, köztük a latin nyelvi elemzése kapcsán felmerülnek (hangzó nyelvi anyag hiánya, a latin esetében a rendkívül erős normatív hatás az írott szövegekben, ebből következően a nem normatív változatokhoz kevés adat, azok egy részéből is csak közvetett módon kikövetkeztethető nem normatív alakok stb.). Ezután a latin nyelvben megmutatkozó hangtani variabilitás kevés számú esetét tekinti át, ám tanulmányában ezek közül csak a mással-

hangzókon fellépő másodlagos artikulációk instabilitásával, illetve az ezzel szorosan összefüggő magánhangzó+zengőhangból álló kapcsolatok nagyfokú variabilitására, s az ezekből következő gyakori diakrón változásokra tér ki. Ez utóbbi fenoménnel, azaz a magánhangzók és zengőhangok közti kölcsönhatások intenzitásával kapcsolatban többféle magyarázat is napvilágot látott, ezeket a szerző röviden be is mutatja, részletesebben is kitérve a valódi mássalhangzók és a vokoidák különbségében megmutatkozó ún. *j e g y g e o m e t r i a i* elképzelésekre. Eszerint a magán- és mássalhangzók elsődleges képzési helye nem pontosan ugyanaz, másodlagos képzési helyük azonban azonos. A latinra nézve ebből az következne, hogy ha a magánhangzó + zengőhang kapcsolatokban intenzívebb kölcsönhatások lépnek fel, mint a magánhangzó + zörejhang kapcsolatokban, akkor a magánhangzóknak és a zengőhangoknak azonos lehet a szerkezete. Látható ugyanakkor, hogy nem minden zengőhang viselkedik egyformán ebben a vonatkozásban: más jelenségek találhatók egyfelől a *j*, *w*, *l*, másfelől a nazálisok esetében. CSER rámutat, hogy a velaritás szempontjából másként viselkedik a *w* és az *l*, mint az *ŋ*: a *w* velaritása magánhangzós, az *l* velaritása másodlagos (tehát magánhangzós), az *ŋ*-é viszont mássalhangzós. Mindezek sematikusan is jól demonstrálhatók. Összességében tehát a latin nyelvű példák is abba az irányba mutatnak, hogy a két-szintű jegygeometriák a fonológiaelméletben jó nyomon járnak, jóllehet egyes kérdéseket ezek is megoldatlanul hagynak.

6. DOMOKOS GYÖRGY „A metafonézis az olasz nyelvjárásokban. Egy hangtani jelenség leírásának módszertana” című írásának (73–82) bevezetőjében azt fejtegeti, milyen okok vezettek Itália rendkívül erős nyelvjárási tagoltságához, majd kitér arra, hogy a dialektusok magánhangzókészlete olykor mennyire eltér a sztenderd olaszétól. Ezután a hangsúlyos szótag magánhangzójának hasonulási jelenségeivel (a képzés helyének módosulása, illetve diftongizálódás, pl. *bil* < *bello*, *antə*, *eutə* < *alto*, *alti*) foglalkozik részletesebben. Ezt a jelenséget az olasz szakirodalomban *metafonézis* néven említik, a kifejezés valójában a német *Umlaut* terminus tükörfordítása. A továbbiakban a jelenség fonológiai leírásának alternatíváival foglalkozik, ennek során bemutatja, hogy az egyedül követendő útnak a jelenleg ismert magyarázatok közül az látszik, amelyben fonetikailag és/vagy morfológiailag kondicionált fonológiai folyamatként írjuk le a jelenséget. Oka elsősorban a vulgáris latin szóvégi hosszú *i* (ritkábban *u*) hatása, eredménye pedig például a nápolyi dialektusban a középső nyelvállású *e*, illetve *o*, *i*-re, illetve *u*-ra való megemelkedése, valamint a középső-alsó nyelvállású magánhangzók diftongizálódása. Egyes nyelvjárásokban viszont (pl. Umbria déli részén) csak a szóvégi *-i* hatásának tudható be a metafonézis. DOMOKOS a vonatkozó újabb szakirodalmi eredmények referálásával bemutatja az olasz dialektusok metafonézisének tipológiáját is (három szempont: a bemeneti, a kimeneti és kiváltó feltételek szerint csoportosítva az egyes típusokat), valamint ismertet egy 1989-ben megjelent elképzelést is a metafonézis magyarázatáról. A tanulmánnyal kapcsolatban recenzióként némi hiányérzetem van, mert – noha újabb szakirodalmi eredményekre támaszkodik – a kötet legtöbb írásától eltérően nem saját kutatási eredményeket mutat be, csak mások eredményeit foglalja össze.

7. FEHÉR KRISZTINA „Dialektális hangjelenségek és az ún. zöngésségi hasonulások” című tanulmányában (85–96) az *obstruens* és *v*, *f* tagú kapcsolatok dialektális variabilitására támaszkodva a magyar zöngésségi hasonulások motivációs hátterének szokásos elképzeléseit vizsgálja felül. A fonációs kiegyenlítettséget mutató magyar zörejhang-kombinációk ke-

letkezésének klasszikus magyarázatát korábban (pl. PAPP ISTVÁN) az artikulatorikus energiatakarékosság megnyilvánulásként értékelték. Ez azonban nyilván tarthatatlan, hiszen nyelvjárásainkban az energiatakarékosnak minősíthető *borodva*, *ködve* alakok mellett a *borotfa*, *kötfe* alakok is előfordulnak, másrészt ha itt valóban az energiatakarékosság maximumja működne, várható volna a *hidves*, *szőkfe* stb. formák fokozatos terjedése is, ám ez nincs így. Emiatt az újabb szakirodalom a gazdaságossági elv mellett már annak percepciósi aspektusait – beleértve ebbe a kiejtés lenizáltságának és fortizáltságának kiegyenlítési mechanizmusait – is figyelembe veszi (vö. 87). A szerző azonban ezeket az elméleteket sem látja problémátlanak, ezért egy új megközelítésre tesz javaslatot. Abból indul ki, hogy korai írásos adatok lejegyzési „következetlenségei” arra mutatnak, hogy „a morfémaközi fonációs harmónia igen régi jellegzetessége a magyar fonotaktikának” (88), gyakorlatilag a csonka tövek kialakulásától fogva létezhetett. Ha korábbi időkre tekintünk, az ősmagyar korszak kevés számú morféma-belseji obstruenskombinációja is fonációs harmóniával rendelkező zörejhangpár lehetett, mint ahogy kiegyenlítetlen zöngésségű zörejhang-kombinációk a jövevénytörzsek tükrében a törökből sem igen kerülhettek be. Éppen ezért nem valószínű, hogy az ősmagyar kor zártszótagúsodási folyamatai, „amelyek az új hangszerkezeti (immár zöngés obstruenseket is tartalmazó) töveken végbemehettek, egy az akkori beszélők percepciójától-artikulációjától teljesen idegen [...] fonotaktikai mintát, vagyis fonációs kiegyenlítetlen konzonánskombinációkat eredményeztek volna” (89). Ha mindezeket még a *v* artikulációs-percepciósi jellemzőivel és a magyarban való meghonosodásának történetével összevetjük, mind a *v* fonotaktikai ambivalenciájának forrásai, mind pedig a fonációs harmónia kiteljesedési folyamatai világosabban látszanak. A *v* ugyanis kétféleképpen jelenhetett meg a magyarban: egyfelől a képzés helyének eltolódásával β -ből alakulva, másfelől olyan töbelseji vagy tövégi *f*-ek révén, amelyek zöngés hangkörnyezetbe kerülve *v*-ként artikulálódtak. A *v* sokáig őrizhette még a β szonoráns-approximáns jellegét, segítve ezzel a zöngésségi hasonulás létrejöttét, sőt az is szerepet játszik ebben a folyamatban, hogy a *v* obstruens jellege nem egyértelmű: „intervokális helyzetben inkább szonoráns, mássalhangzós környezetben pedig gyakran félzöngő-félzörej jellegű” (92).

8. REBRUS PÉTER és TÖRKENCZY MIKLÓS „Paradigmatikus szabályosságok és nyelvjárási változatok a magyar alakokban” című, igen alapos dolgozatukban (99–121) egyes morfológiai mintázatok és a szóalakokban létrejövő variációk elméleti összefüggéseit kutatják. Ehhez előbb részletesen bemutatják a paradigma fogalmát (egyazon morfoszintaktikai funkcióhoz tartozó szóalakok sora), s a paradigma mintázatainak elemzésére szolgáló megszorításokat. Ezek a megszorítások lehetnek *p a r a d i g m a t i k u s*, ezen belül a) *u n i f o r m i t á s i* megszorítások (hasonló funkcióhoz minél hasonlóbb alak tartozzék) és b) *k o n t r a s z t* megszorítások (különböző funkciókhoz különböző alakok társuljanak), valamint *f o n o l ó g i a i* és *m o r f o l ó g i a i* megszorítások (azaz a fonotaktikai és alaktani szempontból jelölt szekvenciák kerülése).

A paradigmák egésze úgy tekinthető, mint egy nagy analógiás hálózat. A bennük szereplő kapcsolatok különböző erősségűek lehetnek, s ezek erősíthetik vagy gyengíthetik egymást. Ha egy paradigma bizonyos helyein több egymásnak ellentmondó analógiás hatás érvényesül közel azonos mértékben, a paradigma instabil pontjáról beszélünk: ezeken a pontokon a két vagy több alak közti választás lehetősége megnő. Ebből következik az alábbi megállapítás: „egy nyelvváltozaton belül, illetve a különböző nyelvváltozatokban tapasztal-

ható alaktani változatok a paradigma instabil pontjaiban jelentkeznek” (102). A továbbiakban a szerzők ezt a tézist igyekeznek demonstrálni: részben a hangkivető ikes igék fakultatív alakváltozatainak elemzésével (pl. *ugrani* ~ *ugorni*), részben a határozott (tárgyas) igeragozás kijelentő módú T/1. igealakjainak nyelvjárási változatai révén. Érvelésük alapvetően meggyőző, bár magam a definit igei paradigma kapcsán – a magyar nyelvtörténeti kutatóknak a tárgyas ragozás *-ja/-i* elemének kialakulásáról vallott nézetei alapján (vö. pl. BÁRCZI GÉZA, A tárgyas *-ja/-i* személyrag. MNy. 1975: 129–31) – egy másfajta, a *-j-* és az *-A/-Á-* definitjelölőt nem feltétlenül szétválasztó elemzést is el tudnék képzelni, de ezt egy recenzióban nincs módom részletesen kifejteni. Ezután a jelen idő, feltételes mód határozott tárgyas ragozás T/1. köznyelvi alakban a definit helyett az indefinit szám/személyjelölő jelenik meg, ezáltal a két alak közti morfoszintaktikai kontraszt felfüggesztődik (*várná-nk vmit/azt*). Ebben egy fonológiai javító stratégia megvalósulását látják a szerzők, amivel ugyan a definitégi kontraszt sérül, de egy végzetes hiátus elkerülhető). Rámutatnak ugyanakkor, hogy egyes nyelvjárási változatokban más megoldások is előfordulnak (pl. *várnók, várnájuk*), amelyek ugyan például az uniformitási kényszert megsértik, viszont általuk el lehet kerülni a homonímiát. Hasonlóan elemzik még a feltételes mód, jelen idő, tárgyas ragozás E/3., illetve kijelentő mód jelen idejének határozott ragozású E/3. köznyelvi és nyelvjárási alakváltozatait is a különböző harmonikus alternánsok közti optimalizálás tekintetében. Ez utóbbi elemzések fényében hangot adnak annak a véleményüknek, hogy a klasszikus optimalitáselméletben használatos súlyozási módszer felülvizsgálatra szorul, hiszen az eltekint a gyakoriságtól.

9. BÁLINT ANNAMÁRIA „»Mer a mi magyarságunk csak olyan tájszó, olyan nem magyar« – Magyarböd alaktani jellegzetességei a nyelvcsere utolsó fázisában” című dolgozatában (123–31) egy kelet-szlovákiai község, Magyarböd sajátos nyelvjárást vizsgálja a szlovák–magyar kétnyelvűség tükrében. A tanulmány mindenekelőtt dialektológiai változásvizsgálat a morfológia köréből, kiegészítve a kétnyelvűségből fakadó kontaktushatások, interferenciajelenségek szempontjaival is. A változásvizsgálatra az ad módot, hogy Magyarböd volt „A magyar nyelvjárások atlasza” (MNyA.) egyik kutatópontja is, így a szerző, aki a készülő új magyar nyelvatlasz kérdezőbiztosja volt a településen, összevethette az akkori eredményeket az új atlasz morfológiai tárgyú kérdéseire adott válaszokkal.

Ez a tanulmány is „kilóg” egy kicsit a kötet írásai közül: ha DOMOKOS GYÖRGY dolgozatában a saját kutatási eredményeket hiányoltam, ebben az elméleti kérdésfeltevéseket. Egy hagyományos állapotleírással találkozunk a névszótövek és -ragozás, valamint az ige-tövek és -ragozás tekintetében, amit még annyival „fejel meg” a szerző, hogy egy táblázatban összefoglalja a régi és az új atlasz adatai közti eltéréseket a köznyelvi forma térnyerése tekintetében (129). A vizsgálatból a köznyelvi forma felé való forduláson túl jól látható még a vizsgált csoport esetében a nyelvvesztés jelensége is: legalábbis a szerző feltételezi, hogy a nyelvi rendszer egyszerűsödése, például a kivételes töváltozók egyalakúvá válása bizonyos mértékig a nyelv-visszaszorulási helyzetüknek is következménye.

10. KOMLÓSNÉ KNIPFER ZSÉBET „A nyelvváltozás nyomai egy magyarországi német nyelvjárás példáján” című tanulmányában (133–48) előbb – elsősorban az utóbbi évek német szakirodalmi eredményeire alapozva – a nyelvi változás néhány elméleti alapkérdését tekinti át. Ebben a részben részletesebben is ismerteti a német nyelvészetben meglehetősen

elfogadott „hagyma-modellt”, melynek az a lényege, hogy az egyes nyelvi szintek koncentrikus körökben helyezkednek el, mint a hagyma héjai, s először mindig a külső körökön levő szintek, így például a társadalmi változásoknak könnyebben kitett pragmatikai és lexikai sík változik meg, s csak később az írás, illetve a helyesírás, amely a nyelvpolitika által azonban még mindig jobban ki van téve külső változási tényezőknél, mint a „hagyma belsejében” levő nyelvtani rendszer alrendszerei, a fonológia, a morfológia és a szintaxis.

Ezután röviden bemutatja a magyarországi német nyelvjárások mai nyelvsziget helyzetét, végül dél-magyarországi német korpuszadatok elemzése révén bemutatja a nyelvvesztési folyamat egyes jeleit. Elsősorban néhány képző, pl. a múlt század 30-as éveiben még szokványos *-eth* (*Kwohnet* ’szokás, *Gewohnheit*’) vagy a sztenderdnyelvi *-ung* helyén fellépő nyelvjárási *-ing* (*Nahrung* ’táplálék, *Nahrung*’) visszaszorulásával, másrészt szemantikai változások révén, pl. a vizsgált nyelvjárásban is előforduló polifunkcionális *-es*, *-as* képzőváltozat terjedése: gyerekjátékok vagy felnőtt szórakozások megnevezésére (*Doktres* ’doktorost játszik’; *Kartes* ’kártyázik’), ételek megnevezésére (*Schwaines* ’disznóhúsból való’) stb. Ezen túl bemutat még néhány grammatikalizációs esetet is a képzők köréből (önálló szó → szóértékű képző → nem szóértékű képző, pl. *-zeik* < *Zeug*, *-sach* < *Sache* és *-wese* < *Wesen*), végül igen szemléletes példákon demonstrálja a bilingvis beszélők nyelvében egyre gyakoribbá váló lexikai hibridizáció jelenségét (pl. *Am Benzinbrunne kannst a Zeitung kafe* = *An der Tankstelle kannst du eine Zeitung kaufen* ’A benzinkútnál tudsz újságot venni’).

11. JUHÁSZ DEZSÓ „Nyelvi és nyelvváltozati rendszerek, részrendszerek és mikrorendszerek a térbeliség dimenziójában” című dolgozatában (151–60) a geolingvisztika és a dialektológia néhány alapkérdését igyekszik tisztázni. Ennek során hangsúlyozza, hogy a „nyelvi, nyelvváltozati rendszerek részrendszereiken keresztül lépnek kölcsönhatásba egymással a nyelvi szintek hierarchiáját is követve” (pl. hangrendszerek hangrendszerekkel, nyelvtani paradigmák paradigmákkal stb.) (151). Hozzáteszi még, hogy a dialektológia egyes kérdéseit a dimenzionális nyelvészet szemléleti keretében lehet „bővebb kontextusba” helyezve tárgyalni. Ez az jelenti, hogy az elemzéseket egy három dimenziós koordináta-rendszerben kell elhelyezni, amit a tér, az idő, valamint az egyéni és társadalmi determináltságban élő beszélő alkotnak. Ezután röviden kitér arra, hogy a többdimenziós komplex vizsgálatok nyelvközi, azaz areális kapcsolatokra is vonatkozhatnak, valamint kétnyelvűséggel kombinálva vizsgálhatók ezek a viszonylattípusok a magyarság szemszögéből a tömbben élő, illetőleg a perem- vagy szigethelyzetű magyarok vonatkozásában is. A tömbben élők nyelvi vitalitása erősebb, a perem- és szigethelyzetű magyaroknak viszont archaikusabb, érintetlenebb a nyelvjárásiasságuk (153).

A továbbiakban JUHÁSZ az egy nyelven belüli, nyelvjárási pólusú nyelvváltozatokra hoz példákat, kihagyva a vizsgálatból a sokkal szokásosabb „köznyelv – nyelvjárás” viszonylatot. A nyelvjárásközi (interdialektális) kapcsolatok tanulmányozása ugyanis különösen alkalmas a nyelvi terjedés és visszaszorulás ellentétes irányú folyamatainak leírására, illetve modellezésére (154). Ezt itt vázlatosan, a magyar záródó, illetve nyitódó kettőshangzók tekintetében járja körül. Megállapítja, hogy „a mai nyelvjárási záródó kettőshangzók – a szavak és toldalékmorfémák etimológiájának függvényében – lehetnek akár ómagyar elődeik folytatásai, de létrejöhetnek másodlagos diftongizációval is. [...] Ennek a folyamatnak az lett az eredménye, hogy egy erősen diftongáló nyelvjárásban minden *ó*, *ő*, *é*

fonéma egységesen kettőshangzóban realizálódhatott. Azok a nyelvjárásaink, amelyek záródó diftongust ejtenek a középső nyelvvállású magánhangzók helyén, gyakorlatilag mind így viselkednek” (156).

A nyitódó kettőshangzók nem magyarázhatók az ómagyar spiránsok vokalizációjával, ezért a szakirodalom későbbi keletkezésűeknek és a monoftongusok utólagos elhasonulásának tartja őket. Egyesek – így ABAFFY – a hangsúlyos helyzetben bekövetkezett emfaticus nyúlást tartják a folyamat kezdetének, JUHÁSZ szerint azonban az emfázis nem szükségszerű a folyamat megindulásához, egyes nyelvjárások fonotaktikai pozíciótól függetlenül hozták mozgásba a diftongálást. Annál inkább valószínű szerinte, hogy eddig számba nem vett nyelvjárásközi hatások is indukálhattak ilyen változásokat. Jól látható ez szerinte a *ie*-diftongusok kialakulását illetően. Ezt arra véli visszavezethetőnek, hogy a zárt *i*-zés tényreését követően ezeken a nyelvjárásterületeken egymás mellett élhettek az előzményt képviselő *é*-s, és a következőt képviselő *í*-s alakok, majd ezeknek egyfajta kontaminációjából jött létre az *ie*, s később ennek első eleme félhangzóvá gyöngült. Tanulmánya végén JUHÁSZ még egyes alaktani kontaminációkat, illetve lexikológiai példákat is bemutat, melyek szintén egyes nyelvjárásterületek ütközőzónáiban bekövetkezett nyelvjárás-keveredéssel magyarázhatók legjobban, bizonyítva ezzel, hogy a nyelvi változások gyakorlati elemzésében mennyi kiaknázatlan lehetőséget nyújt még a nyelvjárásközi hatásmechanizmusok feltárása.

12. HEGEDŰS ATTILA „Kísérlet a nyelvjárások mondattani alapú elkülönítésére” című tanulmányában (163–74) rámutat a nyelvjárások mondattani feldolgozottságának hiányaira. Ennek két fő okát látja: egyrészt úgy tartják, hogy a mondat szintjén van a legkisebb különbség köznyelv és nyelvjárás között, másrészt viszont a nyelvjárási szintaxis kutatásának az elméleti alapjai is hiányoztak, hiszen „a mondat szerveződésének általános belső törvényszerűségeit [...] csak a XX. század végének strukturalista elméleti nyelvészete írta le meggyőzően” (163). HEGEDŰS viszont úgy véli, hamis az a megközelítés, hogy „mondattani tekintetben a nyelvjárás alig különbözik a köznyelvtől, vizsgálata tehát nem sok sikerrel biztat” (165). Felveti, hogy a mondat argumentumszerkezetének és a benne kiosztott tematikus szerepeknek a vizsgálata a nyelvjárási szintaxis újszerű megközelítését tenné lehetővé.

A vizsgálathoz korpuszként részben a szépirodalom nyelvjárásias szövegei, részben nyelvjárási szakmunkák, monográfiák, tanulmányok, tájszótárak példaanyagai szolgálnak, ezekhez még történeti szövegek és a nyelvjárási szövegközlések is járulnak. Ezek vizsgálata nyomán javasol „megtervezni egy olyan kutatást, ahol kellő számú kutatópontot alapul véve, az argumentumszerkezet különböző megvalósulásait rögzítve lehetne meghúzni jelenséghatárokat (izoglosszákat)” (166). A továbbiakban vizsgálható volna az is, hogy az izoglosszacsomók a már ismert nyelvjáráshatárokat erősítik-e, vagy ezek alapján esetleg egy új, mondattani alapú nyelvjárásfelosztás is elképzelhető-e.

Az elméleti gondolkodást a dolgozatban egyelőre csupán egy 11 elemből álló változósor 25 kutatóponton való vizsgálatával támasztja alá: az elemzés egyelőre csak felszíni jelenségekkel, a vonatok eltérő morfológiai formájával foglakozik. Az argumentumstruktúra vizsgálata azonban ennél sokkal mélyrehatóbb is lehetne, érdemes volna a későbbiekben – még az elhatárolási nehézségek ellenére is – a vonatok kötelező és fakultatív voltának kérdését is bevonni a vizsgálatba, esetleg a vonatok elmaradásának, felszívódásának kérdését, az ehhez kapcsolódó jelentésszűkülés vizsgálatát (pl. *vet*, *gyűjt* stb.), valamint a belső szemantikai argumentumok kérdéskörének vizsgálatát stb.

13. CS. NAGY LAJOS „Inkongruenciajelenségek a 3. személyű birtokos többes voltának jelölésében” című dolgozatában (177–86) a többes számú birtokosra alakilag is rámutató kongruens *-uk/-ük, -juk/-jük* toldalék használatával foglalkozik a felvidéki Medvesalja és környékének nyelvújításában. Ismeretes, hogy a birtokos személyjel többnyire megegyezik a megnevezett birtokos jelző személyével és számával, a 3. személyre utaló személyjel azonban egyes és többes számra egyaránt utalhat. A magyar elméleti nyelvészeti szakirodalom részletesen tárgyalta a birtokos száma és személye szerinti egyeztetés kérdését, s meglehetősen egyöntetű a vélemény, miszerint az ún. *m e g b í z h a t ó j e l ö l é s ű* (a birtokával egy összetevőben megjelenő nem névmási) birtokosok jelölői maguk is mutatják egyes, illetve többes szám voltukat, így – feltehetően a nyelvi ökönmóia megnyilvánulásaként – a birtok többségét a birtokon nem jelöljük (pl. *Elveszett a fiúk kalapja*). Ha azonban a birtokos névmással van kifejezve (*Az ő kertjük szebb*), esetleg a mondatban egyáltalán nem szerepel (*A gyümölcsösük szépen terem*) vagy nem névmás, de birtokától elkülönülten, nem egy összetevőben foglal helyet (*A fának még a levelük sem mozdult*), esetleg ún. birtoklásmondatról van szó (*A kistelepüléseknek alig van pénzük*), a birtokon (is) jelöljük a birtokos többségét. A szerző a dolgozat „tüzetes részében” ez utóbbi típusokat vizsgálja meg a saját kérdőíve, ezen belül 65 – kor, nem és iskolázottság szerint heterogén csoportokat alkotó – adatközlő válaszai alapján. Ezekből az derül ki, hogy a névmással kifejezett, illetve csak odaérthető birtokosok esetében a válaszadók egységesen a többes számú végződéseket használták. A birtokszavuktól elkülönülten álló birtokosok esetében viszont némileg ingadozott a jelölés. Igaz, a három kiegészítendő mondatból kettőben nem tartották megbízható jelölésűnek a birtokost, ezért a többes számú személyjellel jelölték meg a birtokot, egy esetben azonban kifejezetten megoszlottak a válaszok (*A gyerek meséli, a szomszédéknak megdöglött a disznójuk/disznója*). A válaszok megoszlását korra és nemre való tekintettel is elemzi a szerző: eszerint a 61–70 évesek között inkább használatos a *disznója* alak, a 70 fölöttiek esetében inkább a *disznójuk*, míg a nemek szerinti megoszlásban a férfiak nagyjából fele-fele arányban élnek a két változattal, a nők viszont némiképp a *disznója* formát részesítik előnyben.

14. KÁDÁR EDIT és NÉMETH BOGLÁRKA „Predikatív határozói igeneves szerkezetek csángó beszélt nyelvi szövegekben” című mintaszerűen logikus felépítésű, saját kutatási eredményeken alapuló, igen alapos dolgozatukban (189–210) a *van/volt/lesz/lett + V-va* szerkezetek használatát vizsgálják. Ennek a szerkezettípusnak a köznyelvi (sztenderd) használatát az elmúlt két évtizedben már igen alaposan körbejárták az elméleti nyelvészek. A szerzőpáros ezért először a szerkezetre vonatkozó eddigi legfontosabb megállapításokat tekinti át (189–93), majd igen kiterjedt csángó beszélt nyelvi korpuszon is vizsgálják a szerkezettípust. Kutatásaiuk eredménye, hogy ebben a nyelvátváltoztatban a szerkezet a köznyelvinél sokkal produktívabb és sokrétűbb. Ez főként négy jellemzőben mutatkozik meg: a) a szerkezet az argumentumstruktúrárt tekintve olyan igékből is létrehozható, amelyek a köznyelven nem lehetnek a képzés bemenetei (unergatív igék); b) általános az ágensnek ferde esettel való megnevezése; c) a szerkezet megengedi a folyamatjelentést (eventive) is; d) a köznyelvinél tágabb a szerkezet képzésének alapjául szolgáló imperfektív aspektusú igék köre. Dolgozatuk harmadik részében ezeket a korpuszvizsgálat alapján feltárt szerkesztési sajátosságokat igyekeznek az elmélet oldaláról is modellálni. Ennek során megállapítják, hogy az említett szerkesztési sajátosság nem vezethető le kizárólag az eddig forgalomban lévő elmé-

leti megközelítésmódok alapján, ezért az elméletek módosítására is szükség van. Megállapítják többek között azt is, hogy az említett sajátosságok egy része a szerkezet aspektusképző funkcióival magyarázható, illetve a kiinduló séma „túlképzéseként” a román nyelv hatásának tűnik. Ami az aspektuális funkciókat illeti, a szerkezet köznyelvi funkciója alapvetően a rezultatívitás kifejezése, de a csángóban olyan tranzitív és unakkuzatív igékből is lehetséges a képzés, amelyekből a sztenderdben nem alakulnak ilyen szerkezetek. Emellett feltűnő még az alakilag a rezultatív szerkezettípussal azonos, de folyamatjelenést hordozó, afféle kvázi-perfektumként működő alkalmazása is a szerkezetnek, ami ugyan a köznyelvben is előfordul, ám a csángóban a köznyelvi *lett + -va* szerkesztésmóddal szemben a *volt + -va*, sőt (talán román hatásra) a *van + -va* felépítés a jellemző. Ugyancsak román hatással magyarázzák az ágensnek ferde esettel való gyakori kifejezését is (pl. *Minden falu össze van járva tőlük*).

15. É. KISS KATALIN „Nekem el kell menni/el kell mennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/el kell menni” című tanulmányában (213–28) az idézett, eltérő földrajzi megoszlású, dialektális változatoknak tekinthető szerkezeteket elemzi. Keresi, hogy mi a közös és mi a különböző ezekben a szerkezetekben, valamint, hogy miért épp a két személytelen modális (a *kell* és a *lehet*) esetében alakultak ki ilyen szerkezeti variánsok, s az *akar*, a *szeretne* vagy a *fog* esetében miért nincs ez így.

A szerkezetváltozatok megjelenését arra vezeti vissza, hogy a *kell* és a *szabad* olyan ellentmondásos tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek feloldására az univerzális grammatika nem képes: egyrészt jelentésstanilag segédigék (a *kell* egyes elemzésekben prozódiailag is), szintaktikailag azonban főigeként viselkednek. Mindehhez még hozzájárul, hogy mind a *kell*, mind a *szabad* személytelen predikátumok. Mivel időjel nélküli ige nem engedélyez nominativusi alanyt, a főnévi igenévnek csak odaértett, a főmondati alannyal vagy tárggyal azonosított (azoktól kontrollált) rejtett alanya lehetne. A két modális személytelen volta miatt azonban nincs egyértelmű lehetőség az alany kifejezésére: a különféle dialektális változatok ezt a problémát próbálják más-más módon megoldani.

É. KISS a tanulmány további részeiben előbb a szerkezeti változatok földrajzi megoszlását mutatja be, utána a *kell* és a *szabad* imént említett grammatikai és szemantikai sajátosságait taglalja, majd részletesen bemutatja az egyes változatok lényegét és különbségeit generatív keretben. Mindeközben figyelembe veszi az areális nyelvészet szempontjait is, így rámutat arra, hogy a segédigeszervező működő változat (*én el köllöm érni a vonatot* stb.) az északnyugat-magyarországi nyelváltozatra jellemző csupán, s feltehetően német nyelvi hatás következménye (vö. *Ich muss den Zug erreichen*), míg a jelenleg a magyar köznyelvben terjedőben levő redukált kötőmódú beágyazott mondatok (*El kell érjem a vonatot* stb.) Moldvában és Erdélyben általánosak, ott pedig bizonyára a balkáni nyelvi térség, azon belül elsősorban a román nyelv hatásának tulajdoníthatók, hiszen ismeretes, hogy a balkáni nyelvekben nincs infinitívus: helyét a kötőmódú véges igét tartalmazó mondatok vették át. A két areális hatásra létrejött megoldás közül a német hatásra keletkezett formák vélhetően azért találhatók csak egy szűk nyelvjáróterületen, mert a megoldás idegen a segédigét nem használó magyar mondat szerkezettől, míg a balkáni nyelvek mintájára született utóbbi szerkezet-típus a magyar szintaxisban egyébként is használatos eszközökkel él.

16. ÜRÖGDI BARBARA „A végpontjelölő időhatározói mellékmondatok szerkezete és értelmezése” című dolgozatában (231–48) a címben jelzett mellékmondattípus (a magyarban: *(Addig)...ameddig...*) elméleti kérdéseit tárgyalja a magyarban és más nyelvekben, különös tekintettel a bennük megjelenő tagadásra. A dolgozat első felében a vonatkozó elméleti és empirikus kérdéseket foglalja össze. Ebből kiderül, hogy ezek a mondatok a világ nyelveiben számos érdekes kérdést vetnek fel, ebből az egyik a bennük megjelenő tagadás kérdése, amely egyes nyelvekben a beágyazott mondatokban kötelező, a magyarban opcionális, míg az angolban a pontszerű eseményeket jelölő igék csak tagadott formában elfogadhatók, a duratívak esetében azonban nem kötelező a tagadás. Az egyik felmerült elképzelés szerint itt nem valódi, hanem ún. e x p l e t í v tagadásról van szó, azaz a mellékmondatok igazságértékét a tagadás nem befolyásolja, a tagadó morféma jelenlétét csak egy formális szabály írja elő. ÜRÖGDI azonban több okból is kételkedik ebben a magyarázatban: elsősorban azért, mert a tagadás az egyik leggyakoribb logikai operátor, nem valószínű tehát, hogy a nyelvek rendszeresen használnák egy olyan szerepben, amely ezt a logikai műveletet nem tartalmazza.

Ezután a szerző – a végpontjelölő időhatározói mellékmondatoknak a magyarban lehetséges háromféle megvalósulását elemezve – egy olyan megközelítést mutat be, amely kiűzőből az expletív tagadással kapcsolatos problémákat. A magyarázat két sarokpontja a következő: a) az *-ig* határozórag „végpontjelölő szerepű, azaz minden esetben egy időtartamot és egy időpontot vesz argumentumul”, [...] b) „a tagadás minden esetben ugyanabban a szintaktikai pozícióban kerül be a szerkezetbe” (237). Ezután áttekinti ennek a mondattípusnak a magyarban lehetséges három változatát: a) tagadás nélküli változat; b) tagadott változat, „normál szórend”; c) tagadott változat, igekötő–tagadás–ige szórend. Az elemzés nyomán azt az interpretációt javasolja, hogy „a tagadás kivételes tulajdonságai abból erednek, hogy nem ott értelmezzük, ahol a szerkezetbe beillesztésre került (és ahol a tagadást általában értelmezni szoktuk), hanem egy magasabb, a T (= tense, azaz igeidő) tartományon kívüli pozícióban, ahol túl magasán helyezkedik el ahhoz, hogy befolyásolja az eseményszerkezetet, vagy engedélyezze a negatív kvantorokat” (vö. 241–42). A tagadás rejtett mozgátása azonban a generatív grammatikában is igen újkeletű elképzelés, először 2005-ben bukkan fel. Ezért a szerző két további olyan megfigyelést is megemlít, amelyek megtámogatni látszanak az elemzését. Az egyik a tagadásos, de normál szórenddel álló mondatokban megfigyelhető *v o n a t k o z ó n é v m á s - m o z g a t á s* (vö. 243), a másik hogy a tagadást az igekötő–tagadás–ige sorrendű mondatokban nem a felszíni pozíciójában, hanem annál magasabban értelmezzük (*Emma itt marad, ameddig János biztosan nem alszik el* vs. *Emma itt marad, ameddig János biztosan el nem alszik*, vö. 244).

FORGÁCS TAMÁS

Studia Etymologica Cracoviensia 14 (2009)

Condidit et moderatur MAREK STACHOWSKI.

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 2009. 312 lap

Az 1996-ban MAREK STACHOWSKI által alapított s azóta is szerkesztésében megjelenő „Studia Etymologica Cracoviensia” (= SEC) kötetei a magyar etimológusok számára is számos érdekes és fontos közleményt tartalmaznak, annál is inkább, mivel az orientalista főszerkesztő több éven át vezette a krakkói Jagelló Egyetem Magyar Filológiai Tanszékét és maga is szívesen megnyilvánul magyar etimológiai kérdésekben. A megjelent kötetek tartalomjegyzéke megtekinthető az interneten (<http://www.filg.uj.edu.pl/StudiaEtymologicaCracoviensia/>).

Az ehelyütt ismertetendő kötetet a szerkesztők az életében a SEC-ben is publikáló, sőt annak nemzetközi tudományos tanácsában is szerepet vállaló JEVGENYIJ HELIMSZKIJ (EUGEN HELIMSKI, EVGENIJ ARNOL' DOVIČ CHELIMSKIJ, 1950–2007) emlékének szentelik, s a kötet magyar etimológiai szempontból több fontos anyagot tartalmaz.

A Jevgenyij Helimszikjre emlékező blokkban a személyes hangú írások (ALEKSANDR E. ANIKIN, 9–26, MICHAEL KNÜPPEL, 27–30, ANNA WIDMER, 31–4) mellett a legterjedelmesebb és magyar szempontból kétségkívül a legfontosabb anyagot HELIMSZKIJnek a legrégebbi szláv–magyar nyelvi kontaktusokra vonatkozó hátrahagyott feljegyzései képezik, amelyek most MAREK STACHOWSKI gondozásában láttak napvilágot (Eugen Helimskis Materialien zur Erforschung der ältesten slawisch-ungarischen Sprachkontakte, 35–107).

MAREK STACHOWSKI bevezetőjéből (Einleitung, 35–8) megtudjuk, hogy HELIMSZKIJ eredetileg a magyar nyelv szláv jövevényszavainak történeti-etimológiai szótárát kívánta elkészíteni, s ehhez gyűjtött anyagot az 1980-as évek elejétől kezdve, de mivel egyidejűleg sok más témával is foglalkozott, és például a kihalásra ítélt szamojéd nyelveknek a tudomány számára való dokumentálását sürgetőbb feladatnak tartotta, a szótár munkálatai lassan haladtak. Idővel arra a gondolatra jutott, hogy szótár helyett az anyagot két monográfiában dolgozza fel: az egyik magyar szempontból értékelte volna a szláv jövevényszavakat, a másik pedig a magyar nyelv szláv jövevényszavaiból a szlavisztika számára hasznosítható tanulságokat vont le. Ezeknek a tervezetét ki is dolgozta, s most STACHOWSKI ezeket is publikálta (Anhang 1: Geplante Monographien, 80–2). A tervezett, de már el nem készült monográfiákról bizonyos mértékig képet alkothatunk HELIMSZKIJnek 1988 és 1993 között megjelent, a szláv–magyar kapcsolatokat tárgyaló vagy érintő tanulmányai alapján, amelyeknek bibliográfiáját is közli MAREK STACHOWSKI (38–40.). Ezek nagy része megtalálható a HELIMSZKIJ válogatott tanulmányait tartalmazó kötetben (E. A. ХЕЛИМСКИЙ, Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи. Москва: Языки русской культуры, 2000), illetve letölthető az internetről (www.helimski.com).

Szláv–magyar vonatkozású feljegyzéseit HELIMSZKIJ 2007 februárjában, betegsége elhatalmasodásakor adta át MAREK STACHOWSKINak mintegy további hasznosításra. STACHOWSKI az anyag publikálása mellett döntött, mégpedig úgy, hogy viszonylag kevés szerkesztői beavatkozást eszközölt. Mivel HELIMSZKIJ oroszul írt, STACHOWSKI publikációjának a metanyelve pedig a német, jól elválnak egymástól a két tudós szövege. Az említett bevezetésen és bibliográfián kívül a publikáció nagyobb és központi részét a HELIMSZKIJ cédulaanyagára épülő szójegyzék teszi ki (Wörterverzeichnis, 40–80).

A cédulák tartalmazzák a magyar szóra vonatkozó nyelvtörténeti adatokat és az eddigi megfejtésekre való rövid utalásokat az ismert magyar etimológiai és nyelvtörténeti szótárak alapján, majd HELIMSZKUNEK a saját megjegyzéseit, pontosításait, néha részletesebb okfejtéseit. Ezek néha odavetett, sokszor kérdőjeles ötletek, mint például a *Lövő* helynévénél (igaz, dupla kérdőjellel) felvetett szláv *львовъ* etimon (68), mintha a halicsi *львовъ* > *L'vov* (> m. *Львó*) ismétlődne itt meg. Hasonlóképpen alaptalan az a feltevés, hogy *Beregszász* ukrán *Бéрегове* vagy orosz *Бéрегово* neve egy szláv **Bergovo* alakból származna, míg a cseh és szlovák *Berehovo* a keleti szlávból lett volna átvéve (44–5). Ennek a helynévnek tudniillik nem volt keleti szláv neve, a ruszinok is a magyar nevét használták, csupán a csehszlovák hivatalos névadás szlávósította a város nevét az áruszin *Berehovo*-ra. MAREK STACHOWSKI is tudatában van a hagyaték publikálásának kényes voltával, hiszen ki tudja, a cédulák közül mi maradt volna ki, ha a szerzőnek ideje maradt volna arra, hogy ellenőrizze és a nyelvtörténeti tényekkel szembesítse ötleteit (vö. 37).

Ugyanakkor kár lett volna nem közzétenni HELIMSZKIJ hagyatékát az abban rejlő előrevivő ötletek miatt. Így például *Maglód* nevének közkeletű magyarázatánál – pusztá személynévből, ahol a személynév a *mag* 'sperma' köznévből 'termékeny' jelentésű származéka lenne (FNESz. 2: 64) – perspektivikusabbnak tűnik egy szláv **mogylovьсь* alakból való eredeztetése annál is inkább, mivel a személynév legrégebben dokumentált alakjaiban (*Moglout*, XII. sz.) a szóvégi *-t* nyugodtan lehet egy szláv *-c-* szubsztitúciója. A név így egy töről fakadna *Maglóca* nevével, amelyet KISS LAJOS is (uo.) a szlávból magyaráz (< **mogylica*, HELIMSZKIJ hangtani megfontolásokból egy **mogylovica* szláv kiinduló alakot feltételez), s így mindkettő összefüggne a magyar *máglya* szláv **mogyla* előzményével; a magyar *máglya* hangalakjával kapcsolatban HELIMSZKIJ megjegyzi, hogy annak régi magyar alakja *maglya* lehetett, s nemcsak mai jelentése, hanem esetleg mai kiejtése is a nyelvújításnak köszönhető (68). A magyar *gérle* szokásos magyarázatával szemben – miszerint az magyar elvonás lenne a hasonló jelentésű szláv eredetű *gërlice* szóból – HELIMSZKIJ rámutat arra, hogy a madár szerbhorvát *grlja*. szlovén *grla*, cseh *hrdla* elnevezése alapján teljes joggal feltételezhető egy szláv **gьrdla*, amelynek szabályos deminutívuma a *gьrdlica*, amelyből a *gërlice* származik, a magyar *gërle* viszont lehet egyenesen ebből a szláv **gьrdla* > déli szláv **gьrла* alapszóból, így a magyar elvonás feltételezése okafogyottá válik (58). Nem mond ennek ellent az a TESz. (*gerlice*) által a déli szlávból való külön átvétel lehetőségével szemben említett körülmény sem, hogy a *gerle* nyelvjárási szinten a palóc vidéken van leginkább elterjedve, hiszen déli szláv, bolgáros alakok átvételére ott is megvoltak régen a feltételek (vö. legújabban DÉNES GYÖRGY, Pest pataka: NÉ. 31. 2009: 105–11).

A szójegyzék után következő függelék közül már említettük az elsőt, amely két monográfia tervezett tartalomjegyzékét tartalmazza. Ezek közül az egyik – *Исследование венгерско-славянских языковых контактов раннего времени* ('A korai magyar–szláv nyelvi kapcsolatok vizsgálata') – mintha KНИЕZSA ISTVÁN „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” (SzlJsz.) el nem készült II. kötetét lett volna hivatva pótolni, mert nagyjából azokat a témákat kívánta tárgyalni, amelyeket KНИЕZSA is célul tűzött ki maga elé, de már nem maradt ideje megírásukra: „A magyar nyelv szláv jövevényszavai kutatásának részletes történetét, az eddigi vélemények általános jellemzését és kritikáját csak e munka második köteté fogja tartalmazni, vagyis az, amely a szláv jövevényszavak hangtanával, szóképzésével, a szláv jövevényszavak rétegeinek kérdésével, szláv és magyar társadalmi háttérével és még néhány egyéb részlettel fog foglalkozni” (SzlJsz. 3). A másik tervezett monográfia – *Язык*

паннонских славян и его субстратное влияние на венгерский язык ('A pannóniai szlávok nyelve és annak szubsztrátum-hatása a magyar nyelvre') – a magyar nyelv régi szláv jövevényszavai tükrében a Kárpát-medencei szlávok nyelvét kívánta bemutatni, s főleg hangtani kérdésekkel foglalkozott volna (szláv–magyar hangmegfelelések, az ómagyar hangrendszer, a török és a szláv jövevényszavak összehasonlító hangtana) és két terjedelmes függelékkel tartalmazott volna: 1. a magyar nyelv legrégebb szláv jövevényszavainak etimológiai mutatóját, 2. a történeti Magyarország legrégebb szláv eredetű helyneveinek etimológiai mutatóját. A 2–25. számú függelékek (82–91) egyes jellegzetes szláv hangcsoportok magyar reflexeit illusztráló példaanyagot tartalmaznak, a 26. pedig HELIMSZKIJ néhány összefüggő szöveget tartalmazó jegyzetét (91–6). A publikációt a szláv etimonok mutatója (Index der slawischen Etyma, 97–104) és bibliográfia (104–7) zárja.

Természetesen nem egy ismertetésnek a feladata az egész hagyaték kritikai átvizsgálása, csupán jelezni szeretném, hogy etimológiai munkákban ezentúl ez a posztumusz HELIMSZKIJ-mű sem lesz megkerülhető.

HELIMSZKIJ megjegyzései megtermékenyítően hatottak a kötet másik magyar tárgyú publikációjára is. MICHAEL NÉMETH, a Jagelló Egyetem Magyar Filológiai Tanszékének fiatal munkatársa „Varia etymologica Hungaro-Slavica” című angol nyelvű tanulmányában (243–53) a magyar *gazda* és *korcsolya* szavak etimológiáját vizsgálja felül. KNEIENZA a *gazda* címszót a kétéres eredetű szavak között tárgyalja, s a közkeletű etimológiát (< szláv **gospoda* gyűjtőnév 'urak') azért veti el, mert szerinte „egy *gospoda*-ból a **gozda* > *gazda* nem magyarázható, mert a szóbelseji magánhangzók elliziója (pl. *malina* > *málna*, *palica* > *pálca*) csak nyílt szótagban történhetett, zárt szótagban álló magánhangzó kiesésére példánk nincs” (SzJlsz. 640–1). HELIMSZKIJ ugyanebben a kötetben megjelent és fentebb ismertetett jegyzeteiben joggal jegyzi meg, hogy KNEIENZA kételkedésének nincs alapja, mert hiszen a *gospoda* második szótagja nyílt (57). A TESz. szerzői ezt már nyilván szintén észrevették, s hangtani párhuzamként a *vajda* < szláv *vojevoda* fejlődést említik, ugyanakkor hozzáfűzik, hogy „a teljes m. **gospoda* alak hiánya miatt ez a magyarázat nem egészen megnyugtató”. NÉMETH oszlatja a kételyeket: a szláv *gospoda* a magyarban törvénytörően lett **gozda*, majd *gazda*, mivel a második nyílt szótagbeli *-o-* kiesése után vagy azzal egyidejűleg kiesett a *-p-* is, mert különben nehezen ejthető *-szpd-* mássalhangzócsoporthoz jött volna létre, majd a *szd* > *zd* zöngésülés ment végbe. A *korcsolya* esetében NÉMETH összeveti a HADROVICS LÁSZLÓ által kidolgozott olasz etimológiát (NytudÉrt. 88. 1975: 82–6) a JEVGENYIJ HELIMSZKIJ által felvetett szláv eredettel, aki a *močidlo* > *mocsolya*, *nosidlo* > *nyoszolya* megfelelések mintájára egy feltételezett szláv **kъrčidlo* alakból próbálta levezetni a *korcsolya* szót a fentebb ismertetett jegyzetekben (66), de már korábban nyomtatásban megjelent írásaiban is (2000: 427, 454). NÉMETH mindkét verzió gondos mérlegelése után arra a következtetésre jut, hogy HADROVICS olasz etimológiája a meggyőzőbb, mivel a mai szláv nyelvek szóba jöhető alakjai mind a magyarból valók, s bár egy szláv **kъrčidlo* formálisan feltehető ugyan, de bajosan vezethető le jelentése (eredetileg 'hordók pincéből felfelé vagy pincébe lefelé mozgatására szolgáló berendezés') az alapvetően 1. 'hajlít' és 2. 'fatönköt földből kiszed, fát gyökerestül kidönt, kiás' jelentésű szláv **kъrčiti* igéből. Egy 'vonszol, görget' jelentés feltételezése a szláv ige számára már túlzottan bizonytalanra teszi ezt a megoldást. Tárgytörténeti szempontból is HADROVICS etimológiája a kidolgozottabb és meggyőzőbb.

A kötet e két kimondottan magyar etimológiai tárgyú anyagán kívül magyar szempontból is figyelemre méltó még MICHAEL KNÜPPEL cikke a magyar *tambura* távoli keleti előzményeiről (219–26), továbbá HEINRICH WERNER tanulmánya *Szibéria* nevének eredetéről (275–89). A kötet további tanulmányai halicsi karaim, angol, finn, lett, litván, orosz, germán és indoeurópai etimológiákkal foglalkoznak, illetve az etimológiához kapcsolódó elméleti kérdéseket tárgyalnak. Ezek ismertetésére itt nem térünk ki, csak jelezzük, hogy a SEC itt bemutatott kötete – a sorozat előző darabjaihoz hasonlóan – igen különböző nyelvek etimológiai kérdéseivel foglalkozik, s a krakkói etimológiai iskola magas szakmai színvonaláról és nagy nemzetközi kisugárzásáról tanúskodik. Rendkívül örvendetes, hogy a sorozat nyújtotta széles kínálatban a magyar etimológiai kérdéseknek is jut hely és hozzáértő figyelem.

ZOLTÁN ANDRÁS

**Karmacsi Zoltán – Márku Anita szerk.,
Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században
Nemzetközi tudományos konferencia előadásainak gyűjteménye**

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézet. Ungvár, 2009. 180 l.

Az utóbbi esztendőben az ukrainai, közelebről kárpátaljai történések miatt nemcsak a nyelvészek körében, hanem a legszélesebb közvéleményben is a kisebbségi nyelvhasználatot, a magyar tanítási nyelvet, a nyelvi homogenizációra törekvő nyelvpolitikát érintő kérdések sora vetődött fel. Számos alkalommal került sor ezeknek a kérdéseknek, aggályoknak a megfogalmazására, a kisebbségeket, elsősorban a magyar kisebbséget negatívra érintő intézkedések bírálatára. Több oldalról közelítve a témához vetették fel, mondták el, írták le politikusok, nyelvészek, jogászok, pedagógusok kételyeiket, ellenvéleményüket.

A beregszászi II. Rákóczi Ferenc Főiskola az egyik legújabb határon túli magyar nyelvű felsőoktatási intézmény, amelynek feladata kisebbségi körülmények között a magyar nyelvű tanárképzés, értelmiség-nevelés és az annak színvonalas tudományos háttérét megteremtő kutatás tervezése, irányítása, eredményeinek közzététele. A főiskolán, elsősorban az ott létrehozott Hodinka Antal Intézetben folyó, egyre magasabb szintű, kárpátaljai magyar nyelvű (elsősorban kétnyelvűséggel, nyelvpolitikával, anyanyelvoktatással, nyelvjárásokkal kapcsolatos) szociolingvisztikai és dialektológiai kutatásokról szóló beszámolókkal, híradásokkal évek óta rendszeresen találkozunk a hazai és nemzetközi tanácskozásokon, konferenciákon, kiadványokban.

„Nyelv, azonosságtudat és anyanyelvi nevelés szoros kapcsolata... különösen élesen vetődik fel a XXI. századi globalizálódó világban” olvassuk a főiskola szervezte nemzetközi tudományos tanácskozás előadásait tartalmazó kötet szerkesztői előszavában. A minden esztendőben megrendezendő Rákóczi Napok 2009. évi „Nyelv, identitás, anyanyelvi nevelés” című konferenciájának célja „közelebb kerülni ahhoz, hogy a Kárpát-medencében a nyelvi tolerancia, a más nyelvek és nyelvváltozatok tisztelete és megbecsülése legyen a jellemző”.

Az ismertetendő kötetben a „Nyelv, identitás, anyanyelvi nevelés” konferencia résztvevői, kutatók, gyakorló pedagógusok előadásaikban jórészt a Kárpátalján kialakult helyzetet, annak okait, előzményeit és megoldási lehetőségeit elemzik, a nemzetközi tudományos élet eredményeire is támaszkodva, utalva.

A szerzők többségükben a beregszászi főiskolához kötődnek, de szlovákiai, délvidéki és néhány magyarországi kutató is található közöttük. A legtöbben egy-egy konkrét kutatás munkálatairól, tapasztalatairól számoltak be, elsősorban az oktatás, az iskola felől vizsgálva az anyanyelvhasználat, identitás problémáját, de néhány távolabbi terület (pl. a gyermekirodalom) is képviseltette magát. Az előadások többnyire a probléma komplexitását hangsúlyozzák, jobbra kiemelve egy-egy nézőpontot, OROSZ ILDIKÓ, BEREGSZÁSZI ANIKÓ és CSERNICSKÓ ISTVÁN általánosabb kérdéseket tárgyalnak.

OROSZ ILDIKÓ, a II. Rákóczi Ferenc Főiskola elnöke meglehetősen kemény hangon számol be az ukrajnai oktatáspolitikai kisebbségekkel szemben megnyilvánuló diszkriminatív vonásairól. Már az előadás címe: „Bolognai rendszer – balkáni módszer” is utal arra, hogy ugyan Ukrajna is csatlakozott a bolognai folyamathoz, de azt a saját, az európai szemlélettel szemben álló, nemzetállami ideológiájának logikája szerinti homogenizáláshoz hivatkozási alpnak használja fel. Az ukrajnai kisebbségi közoktatásról adott történeti áttekintés után, melyhez a szerző táblázatokban részletes, számszerű adatokat csatol, azt emeli ki, hogy a rendszer- és országváltozás lehetővé tette az anyanyelvű oktatás előretörését, megerősödését, mivel a kárpátaljai magyarság erős identitása a többszöri ország- és államnyelv-váltás következtében elsősorban az anyanyelvre épül – ezt a lendületet törik meg azok a rendelkezések, amelyek 2007-től a kisebbség oktatásában az anyanyelv használatát drasztikusan korlátozzák. A rendelkezések eltörlését, illetve módosítását tartja szükségesnek, hogy magyar nyelven lehessen emelt szintű érettségi vizsgát tenni, a magyar diákoknál a magyar nyelv és irodalom érettségi eredménye számítson, vagy ha ez nem fogadható el, akkor senkinél ne vegyék figyelembe a nyelv és irodalom vizsgát, valamint hogy az egyetemi-főiskolai magyar szakon, a magyar tanítók és óvodapedagógusok képzésében részt vevők számára tegyék kötelezővé az emelt szintű magyar érettségit. Felhívja a figyelmet arra, hogy a leggyengébb láncszem a magyar oktatásban a szakképzés, ezt feltétlenül fejleszteni szükséges. Nem lehet azonban eléggé hangsúlyozni, hogy a magyar közoktatás rendszerének fenntarthatóságához feltétlenül biztosítani kell a magyar nyelv használatának lehetőségét, jogát az élet minden területén.

BEREGSZÁSZI ANIKÓ „Anyanyelv-oktatás additív/hozzáadó szemléletben – a magyar nyelv tanterve” című előadása azt a sarkalatos problémát elemzi, amely nem csupán a kisebbségben élő népcsoportok anyanyelv-oktatásában jelentkezik. Módszertani szemléletváltást tart szükségesnek a magyar nyelv tanításában, mivel a felcserélő szemlélet helyett a hozzáadó, azaz a tanulók alapnyelvének lerombolása és újjáépítése helyett a standard nyelvváltozatot a meglévő mellé tanító módszer alkalmazását tartja követendőnek. Hangsúlyozza, hogy nem egyszerűen grammatikát kell tanítani, hanem a standard változat grammatikáját, és az oktatás célja, feladata megértetni, hogy az egyes nyelvváltozatok nyelvészeti szempontból egyenértékűek, de társadalmi megítélésük és használati körük, szerepük eltérő. Éppen ezért azt kell felismernünk (és felismertetnünk), hogy az egyes beszédhelyzetekben melyikük használata helyénvaló.

CSERNICSKÓ ISTVÁN az ukrán nyelvpolitikában az utóbbi években megfigyelhető jelenségekről szólva az egész országban érvényesíteni kívánt negatív tendenciák okát, magya-

rázatát a keleti országrész orosz nyelvűségében és politikai különállásában látja, amit az ukránok mindenképpen meg akarnak változtatni, a nemzetállam kialakítását megvalósítandó a nyelvi uniformizálást is eszközként használva. Számadatokkal alátámasztva mutatja ki, hogy eltérés tapasztalható az anyanyelv, a nemzetiség és a tanulási nyelv arányai között, így többen tanulnak ukránul, mint ahányan ukrán anyanyelvűek, de kevesebben, mint az ukrán nemzetiségűek, oroszul kevesebben tanulnak, mint ahányan orosz anyanyelvűek, de jóval többen, mint ahányan orosz nemzetiségűek, a többi nyelv (így a magyar) esetében pedig az előzőkhöz képest jóval kisebb számban használják az adott tanítási nyelvet. A felsőoktatásban az ukrán nyelv használatát akarják megkövetelni. CSERNICKÓ felsorolja azokat az intézkedéseket, amelyek egyértelműen ebbe az irányba mutatnak (pl. oktatók alkalmazási feltételei, tankönyvek, előadások, szakdolgozatok, diplomamunkák védeése ukrán nyelven, külföldiek számára kötelező ukrán nyelvű előadások stb.) – a hivatalos szemlélet szerint mindez a kisebbségek érdekeit képviseli. Az anyanyelvi oktatás meghatározó szerepét abban látja, hogy az anyanyelv megtartása és a nemzeti azonosságtudat fennmaradása közötti szoros kapcsolat megerősítéséhez segítséget nyújt.

HÍRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA a kárpátaljai magyarság erős identitását hangsúlyozza, amely az államtól független, regionális kötődés, benne a szimbólumokká formálódott elemek meghatározó szerepet játszanak. Következtetéseit a Hodinka Antal Intézetben 2003 óta folyamatosan épített adatbázis felhasználásával fogalmazza meg, Ugyancsak ennek az adatbázisnak az alapján vizsgálja a kódváltást magyar–ukrán–orosz nyelvi viszonylatban MÁRKU ANITA, elemezve a kontextuális, a metaforikus és a szituatív kódváltás jellemzőit, megállapítva, hogy lényegében az adatközlők mindegyike képes a szituáció változására kódváltással reagálni.

KARMACSI ZOLTÁN kétnyelvű gyermekek körében vizsgálta a kódváltás eseteit, rámutatva, hogy a nyelv elsajátítása nagy erőfeszítést jelent a gyermek számára, mivel a legtöbb családban nincs kidolgozott nyelvhasználati stratégia, ami segítséget nyújthatna a nyelv megtanulásában. A gyerekek családon belüli nyelvhasználatát befolyásolja a téma, a nyelv-választás és a kommunikációban részt vevő személy nyelvismerete is.

BÁTYI SZILVIA a kárpátaljai általános iskolások bilingvizmusának pszicholingvisztikai vonatkozásait vizsgálja ötszáz adatközlővel végzett szóasszociációs próba alapján. A mentális lexikon alakulásában, rendeződésében a település típusát, az iskola nyelvét, a családi háttérrel (így a szülők iskolai végzettségét) látja leginkább meghatározónak.

A magyarországi kutatók közül LENGYEL ZSOLT is szóasszociációs vizsgálat eredményéről számol be. A magyar hívószóra 2006-ban adott válaszokat gyakorisági és tematikus szempontból veti össze ÚJVÁRI KLÁRA 1985-ös vizsgálatának adataival, megállapítva, hogy a szó hosszú időn keresztül változatlan alapjelentéssel bír, míg a tematikus változatok körében sokkal nagyobb a változás, a politikai struktúra hatása növekszik, de visszaszorul pl. a foglalkozás jelentősége.

A tannyelv választásának problémáját többen is érintik, kimondottan ezzel a kérdéssel két kutató is foglalkozik. SÉRA MAGDOLNA szülőkkel Beregszászon és Munkácson készített mélyinterjúk alapján állít fel főbb motívumcsoportokat, amelyekben a rejtett kompenzáció, a társadalmi mobilitás, a magas szintű tudás megszerzésének igénye, a rejtett megfelelési kényszer és a nyelvtudás megszerzése játszik szerepet. MOLNÁR ANITA azt vizsgálta az ukrán érettségi kötelezővé tételének ismeretében, hogy a tannyelv-választás hogyan befolyásolja az identitást, illetve a nyelvválasztást. 2006-ban 593 adatközlő nyelvhasználati kérdő-

íve alapján állapítja meg, hogy a magyar iskolába járók 95%-a magyarnak, míg az ukrán vagy orosz nyelven tanulók 53%-a ukránnak, orosznak vagy vegyes nemzetiségűnek vallotta magát. A szerző kiemeli, hogy az oktatás nyelve erős befolyással bír a situációkhoz kötött nyelvhasználatra, hangsúlyozva a kutatók felelősségét a szülők iskola-, illetve tannyelv-választásának segítésében.

Többen foglalkoznak az idegen nyelv tanulásának problémájával, ebbe a kategóriába sorolva az államnyelv ukránt és más, elsősorban a nyugati (angol, német) nyelveket is.

FERENC VIKTÓRIA arról számol be, hogy a rendszerváltás után létrejöttek a kisebbségi magyar felsőoktatási intézmények, amelyek működését sokan kételkedve figyelték, 2004-ben fogalmazódott meg a kérdés, hogy nem ellentétes-e a magyar kisebbségi oktatás a kisebbség érdekeivel, hiszen talán így lehetetlenné válik a kisebbségek megfelelő érvényesülése a többségi nyelvet használókkal szemben. A gyakorlat megmutatta, hogy a magyar kisebbség megmaradását az oktatás úgy segítheti, ha az anyanyelv (mint tannyelv) alapján nyugvó képzés során felkészíti (nyelvoktatás keretében) a diákokat az integrációhoz szükséges államnyelv és egy nyugati nyelv ismeretére. E cél megvalósítását azonban nehezíti, hogy nincs egységes módszereket alkalmazó nyelvoktatási koncepció, a tanárok nyelvtudása sem kielégítő, hiányoznak a kétnyelvű, magasan kvalifikált szakemberek, ezért a középiskolákból az egyetemekre, főiskolákra kerülő hallgatók minimális nyelvtudással rendelkeznek.

FÁBIÁN MÁRTA és HUSZTI ILONA beregszászi középiskolások körében végzett vizsgálatról számol be. HUSZTI ILONA az államnyelv ismeretét, használatát elemzi, rendszerezi az otthoni nyelvhasználaton túl az ukrán nyelvhasználati színtereit. Megállapítja, hogy bár a magyar identitás általában erős, de a hatalom nyelve az ukrán, ezért a szülők számára nagy dilemmát jelent, hogy melyik nyelvet válasszák gyermekük tanítási nyelvüül. A nyelvtanulásban a család és a saját tapasztalat látszik a legfőbb motiváló tényezőnek.

FÁBIÁN MÁRTA az angol és az ukrán nyelv tanulásához fűződő attitűdökről ír. Az elévített kísérlet eredménye megmutatja, melyik nyelven képesek a diákok leginkább aktivizálni tudásukat, hogyan működik a rövid távú memóriájuk a nyelvek vonatkozásában, illetve választ kapunk arra a kérdésre, hogy miért tanulják az idegen nyelveket. Bár mindkét nyelvet képesek eredményesen tanulni, mégis az angolt önként, belső indítatásból, az ukránt viszont főleg kötelességből tanulják.

A német nyelv oktatásával kapcsolatos tapasztalatairól számol be LECHNER ILONA, kiemelve, hogy a kommunikációra kell a nyelvoktatásban helyezni a hangsúlyt, módszertani megújulásra van szükség ahhoz, hogy mérhető szintű nyelvismeretre tegyenek szert a diákok. Általános tapasztalat, hogy az idegen nyelvek tanulását könnyebbnek és szimpatikusabbnak tartják az ukránénál, az utóbbiból szerzett nyelvvizsgát viszont az újabb rendelkezések kötelezővé teszik, s ez súlyos oktatáspolitikai problémát jelent a nem ukrán nyelvűek számára.

A nyíregyházi főiskola, a beregszászi főiskolával szoros kapcsolatot fenntartó felsőoktatási intézmény oktatói, P. LAKATOS ILONA és T. KÁROLYI MARGIT saját kutatómunkájuk során gyakran foglalkoznak olyan nyelvhasználati problémákkal, amelyek az ukrán határ innenső oldalán őket érinti. A kötetben közölt tanulmányukban három időpontban (1996, 2002, 2009) végzett kérdőíves vizsgálatuk eredményéről számolnak be. Közép- és főiskolás hallgatókat kérdeztek a mai magyar nyelvváltozatok mibenlétéről, funkciójáról, presztízséről, a magyar nyelv európai uniós helyzetéről, az egyetemes és kisebbségi magyar standardról, a beszélőközösségek egyes nyelvváltozatokhoz fűződő viszonyáról. Megállapítják, hogy e körben a nemzeti identitás erősnek bizonyult, az európai már jóval kevésbé, a fiataloknál

meghatározó a csoportidentitás, a nyelvjárások stigmatizáltsága az életkor növekedésével csökken, identitásjelölő funkciója viszont erősödik. A nyelvváltozatok közül kimondottan nyelvjárásokkal két szerző foglalkozik. TÓTH PÉTER Homok és Csongor lakosai körében gyűjtötte fel az ÚMNyA. kérdőívét, ennek az anyagnak az MNyA. adataival való összevetése, azaz a változásvizsgálat azt igazolja, hogy a nyelvjárások a korábbi állapothoz képest visszaszorultak, a falu nyelve és nyelvjárása ma már jelentősen eltér az MNyA.-ban közölkéltől, a generációs nyelvhasználati eltérések szembetűnőek. LAKATOS ILONA Kárpátalja 46 iskolájában 1500 diák gondolatait elemzi a nyelvjárásokhoz fűződő viszonyáról, a területi nyelvváltozatok megítéléséről. A válaszok alapján megállapítható, hogy a nyelvjárásoknak általában alacsony a presztízse. A megkérdezettek közül kevesen vállalják, hogy nyelvjárásban beszélnek, de a rejtett presztízsz mégis felfedezhető, az általános hozzáállás nem negatív. A szerző az iskolában látná szükségesnek a szemléletváltást (ezzel csatlakozik a BEREGSZÁSZI ANIKÓ előadásában elhangzottakhoz). MINYA KÁROLY előadásával a nyelvhelyesség megítélése körüli vitához kapcsolódik a kisebbségi körülmények között élőkkel szemben megmutatókozó nyelvi tolerancia, illetve intolerancia jelenlétét kutatva. A regionalitást a műveltséggel azonosító szemléletet, a kategorikus helyes-helytelen, a szituációt figyelmen kívül hagyó éles elhatárolást és a purizmust elítéli, a nyelv identitás-meghatározó voltát tagadó és az anyanyelvhez fűződő viszony bensőségességét, az érzelmek szerepét jelentéktelenné zsugorító véleményekkel szemben foglal állást. A nyelvi tolerancia megvalósulásának feltételét az egymás mellett élő nyelvváltozatok megismerésében és a szituációtól függő megítélésében látja.

A kisebbségi helyzet természetesen nemcsak Kárpátalján, hanem minden határon túli magyar népcsoport életében, nyelvhasználatában hasonló problémákat indukál. A szlovákiai és a délvidéki kutatásokról is olvashatunk beszámolókat a kötetben. TÓTH ERZSÉBET FANNI és MORVAI TÜNDE a közoktatásban is folytatni kívánt kutatása során a Szlovákiában, Csehországban és Magyarországon tanuló felvidéki magyar egyetemisták identitását vizsgálva, 720 kérdőív elemzése alapján arra a következtetésre jut, hogy e diákok nem mindegyike számára egyértelmű a haza fogalma, az országnál kisebb területhez vagy éppen az Európához való kötődés sokuk számára erősebb, mint a saját államhoz. A magyar nyelv jövőjét szülőföldjükön is eltérően ítélik meg: a legnegatívabb értékelés a Magyarországon tanulóktól származik, és az ő szlovák nyelvismeretük a leggyengébb. A magyar nyelv használata családon belül, baráti körben 80%-os, de a felsőoktatásba belépőknél már radikálisan csökken, s további életében az értelmiség nagy része asszimilációra hajlik.

TAKÁCS ZOLTÁN a délvidéki tömbmagyarság és szórvány körében végzett vizsgálat, 1017 szerbiai fiatal kérdőíves kikérdezése eredményéről számol be. A többségi nyelv/államnyelv megítélése eltérő a két csoport körében: a magyar többségű környezetben általában averzió érezhető vele szemben, míg a szórványban a kétnyelvűséget természetesnek tekintik, és a nyelvtanuláshoz általában is pozitívabban viszonyulnak. A második idegen nyelv a legtöbb diák számára az angol, amelynek ismerete (az államnyelv mellett) a karrier alakításához is feltétlenül szükséges. Kárpátaljai kollégáihoz hasonlóan TAKÁCS ZOLTÁN is az oktatási rendszer, a módszerek modernizálásában, a tudatos nyelvtanulásban látja a kisebbségi helyzetben élők nyelvismeretének fejlesztési lehetőségét.

MANDEL KINGA előadásában egy kisebbségen belüli kisebbség identitásörzési stratégiájáról számol be: a Piliscsabán és Csobánkán élő ún. kárpáti romák helyzetét elemzi, megállapítva, hogy hivatalos színtere nincs a kultúra átörökítésének, a nyelvhasználatban a saját

nyelv lassan teljesen visszaszorul, az identitás jelzője többnyire a zene és tánc, ennek tanítása a családban történik.

PUSZTAY JÁNOS arra hívja fel a figyelmet, hogy a különböző államokban élő magyar nyelvvaltozatokban a terminológia, a szaknyelv eltér a központi standardtól, feltétlenül szükséges lenne mielőbb egységesíteni, különösen a közoktatásban szerepet játszó tantárgyak esetében.

P. CSIGE KATALIN hangsúlyozza, hogy a nyelvhasználat színesítéséhez, az anyanyelv gazdagításához szükséges a frazeologizmusok ismerete, az oktatásban erre nagyobb figyelmet kell fordítani.

SZABÓ G. FERENC előadásában a Csodaceruza című folyóirat és kiadó által megjelenített három gyermekkönyv komplex nyelvi elemzésére vállalkozott.

Kisebbségi helyzetben a névhasználat gyakorlata és szabályozottsága általában különös jelentőséggel bír, a nyelvpolitika engedékenyebb vagy szigorúbb volta ezen a területen a mindennapokban egyértelműen megmutatkozik, a kisebbség névválasztása, névhasználatának markánsan jelzi az adott népcsoport hagyományaihoz való ragaszkodását vagy éppen az asszimiláció mértékét. A konferencián négy névtani előadás hangzott el. MIZSER LAJOS öt kárpátaljai falu 1570. évi családneveit vizsgálja, megállapítva, hogy 155 névből (közülük 41 ma már nem él) csupán 5 volt idegen eredetű. KOVÁCS ANDRÁS az ukrainai névadás jogi háttéréről számol be, rámutatva, hogy mind a névválasztás, mind az anyakönyvezés gyakorlata nagyon vegyes, a többségi ukrán közösségbe való beilleszkedésre törekvéstől az ukránra lefordíthatatlan magyar nevek adásáig, a hajdani szovjet, a magyarországi és az ukrán anyakönyvezési gyakorlat egymás mellett éléséig széles a skála. Egy-egy kárpátaljai település (Nagydobrony és Dercen) legújabb keresztnévadásáról szól BALLA ANDREA és SEBESTYÉN ZSOLT előadása. Mindkettő a kilencvenes években végbement gyökeres változásról számolnak be, így a hagyományos névadási szokások gyengüléséről, a névdivatban az idegen, „nemzetközi” és a magyarországi hatás meghatározó voltáról, a szláv névadási gyakorlatnak, az ukrán nevek választásának mellőzéséről.

Az ismertetett írások ugyan többnyire csak ízelítőt adnak a konferencia címében megjelölt komplex kérdéskörben folyó kutatásokból, de az előadások és résztvevők száma, a már elismert, jeles kutatók mellett a pályát csak most vagy a közelmúltban kezdett fiatal nyelvész nemzedék tagjainak jelentkezése a beregszászi főiskola jelentős műhellyé alakulását bizonyítja.

FODOR KATALIN

**Farkas Tamás szerk.,
Régi magyar családnevek névvégmutató szótára
XIV–XVII. század**

ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
– Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2009. 191 l.

A magyar névtörténeti kutatások eredményeképpen mind a helynevek, mind a személynevek körében készültek névvégmutatók, közülük mindeddig hiányzott a családnév-

anyag hasonló típusú feldolgozása. Ezt ismerte fel FARKAS TAMÁS, aki munkatársaival arra vállalkozott, hogy KÁZMÉR MIKLÓS 1993-ban megjelent művének, a „Régi magyar családnevek szótárá”-nak címszóanyaga alapján készít egy a tergo névmutatót.

Ha csak ennyiről lenne szó, akkor is fontos és hasznos munka megjelenéséről adhatnánk számot, igaz, a címe inkább az lehetne, hogy „Névvégmutató a Régi magyar családnevek szótárához”. A végeredmény azonban ennél jóval több, nem csupán mutatókötet jött létre a CsnSz.-ban címszóként feltüntetett családnévadatok a tergo rendszerű sajátos feldolgozásával, hanem a motivációs tipológia – a lehetőségekhez képest átfogó és következetes – alkalmazása révén a rendelkezésre álló névanyag kutathatósága még könnyebb, még sokoldalúbb lett.

A tanulmány jellegű „Bevezető”-ben (7–13) a szerkesztők – a szerkesztő munkatársa F. LÁNCZ ÉVA – az eddigi megjelent a tergo szótárakról és mutatókról közölt értékelő áttekintés után a családnévvég-mutató szótár anyagáról, felépítéséről, a hasznosítás lehetőségeiről adnak szakszerű, minden lényeges kérdést érintő tájékoztatást. Külön kitérnek a szótár bevezetőjében a családnevek motivációjának kérdéskörére. Ennek keretében először a rendszerezés szempontjait ismertetik, majd bemutatják azt a 8 fő kategóriát megkülönböztető motivációs tipológiát, amelynek alkalmazásával sorolják típusokba a kötetben szereplő, a CsnSz.-ben önálló címszóként megadott családneveket. A rendszerezés szemléleti alapjaként N. FODOR JÁNOSnak a Magyar Nyelvben megjelentetett, „A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségeiről” című tanulmányát jelölik meg (2008: 286–305).

Az alkalmazott rendszerezés során az első két típusba kerültek a helyiel, illetőleg a személyekkel (családi, rokonsági, nemzeti stb.), való kapcsolatra utaló, a harmadik típusba pedig a különböző népekhez (nemzetiségekhez, népcsoportokhoz) kötődő családnevek csoportjai. A negyedik típusba sorolódtak a társadalmi szerepre, illetve helyzetre (foglalkozásra, tisztségre, rangra) utaló családnevek, az ötödikbe az egyéni (külső, belső) tulajdonságra, viselkedésre, a hatodikba pedig a valamilyen eseményre, cselekvésre utalók. Külön-külön típusba kerültek az ismeretlen motivációjú, valamint az ún. kétrészes családnevek. A fő kategóriákat arab számmal jelölik, az ezeken belüli alcsoportokat pedig latin kisbetűkkel, így alakul ki egy-egy név motivációs kódja (pl. *Zsigmondi 2a*, *Csintalan 5b*).

Nyilvánvaló, hogy vannak olyan nevek, amelyek két, esetleg több kategóriába is tartozhatnak (pl. *Boglár 1, 5a*; *Kisbíró 2c, 4a, 8*; *Balog 2a, 2d, 5a, 5b*), de a szótári részt bön-gészve alig találunk ilyeneket. A szótári anyag elemzése során kapott adatokból kiderül, hogy a névanyag túlnyomó részében a családnevek egyetlen motiváció alapján sorolhatók be a 8 típus valamelyikébe, a többszörös motivációt mutató nevek aránya a 3 százalékot sem éri el, például a legtöbb, vagyis 4 motiváció mindössze 5 név esetében szerepel. A motivációs kategóriáknak a névanyagon belüli arányait egy táblázat is szemlélteti. Ezt elemezve kiderül, hogy a pontosan 10466 családnév majdnem 50 százaléka lakó- vagy származási helyiel, településnévvel való kapcsolatot fejez ki. A családnevek közel 22 százaléka a személyekkel való, származási kapcsolatokra, további 15 százaléku társadalmi szerepre (főként foglalkozásra, tisztségre) utal. Csupán 9 százalék az egyéni tulajdonságokat jelölő családnevek aránya. Az egyes típusokba tartozó nevek teljes listáját megtalálhatjuk a szótár végén „A névanyag motivációk szerinti jegyzéke” című függelékben (171–91).

A CsnSz.-ban – az utalókkal együtt – több mint 14 ezer szócikk található, amelyek mindegyike szerepel a névvégmutató szótárban. A munka elvégzéséhez igen széles körű forrásanyag állt a szerkesztők rendelkezésére, akik külön hangsúlyozták, hogy a családnév-

anyag feldolgozása során a viszonylagos teljesség mellett a lehetőség szerinti reprezentativitásra is törekedtek. Az eredeti adatokon csak a legszükségesebb esetekben (nyilvánvaló elírások, kimaradt évszám) változtattak.

Fontos megjegyezni, hogy mind a rendszerezést, mind a kódolást a névvégmutató szerkesztőinek kellett megalkotniuk, a CsnSz.-nak sem a bevezetőjéből, sem a névcikkekben leírt motivációiból nem lehetett rekonstruálni vagy kikövetkeztetni semmiféle rendszert. A névvégmutatóban bemutatott egységes tipológiát úgy kellett kialakítani, hogy a KÁZMÉR MIKLÓS által megadott névadási indítékok beleilleszthetők legyenek.

A tényleges szótári részben (Névvégmutató szótár 19–169) a tergo ábécérendben következnek a családnevek. A szótári gyakorlatnak megfelelően a sor élén az *A*, *Á* megjelölés áll, de akárhogy is nézzük, *á* végű családnevet nem találunk. Ugyanez a helyzet az *I*, *Í* szakaszában, itt sincsenek *í* végűek. Az *O*, *Ó* esetében fordított a helyzet, ott rövid *o* végű nevek nem fordulnak elő. A magyar nyelv hangtani jellemzőinek ismeretében az, hogy ezek a betűk nem mutathatók ki a névvégeken, természetesnek tűnik. A megoldás azért lehet mégis zavaró, mert a címként álló betűk alapján akár alakváltozatként is feltételezhetjük a hiányzó végződéseket, különösen azért, mert *Ö* nem szerepel az *Ő* mellett a megfelelő helyen, és *ö* végű családnev nem is adatolható. Viszont az *E*, *É*, valamint az *U*, *Ú* és *Ü*, *Ű* betűpár mindkét tagjának feltüntetése jogos, mert a névanyagban – ugyan az egyes betűk terheltségét illetően nagyon különböző arányban, de – mind *e*-re, *é*-re, mind rövid *u*-ra, *ü*-re, mind pedig hosszú *ú*-ra, *ű*-re végződnek családnevek.

Egyébként az egyes betűk alá végződésük szerint sorolt adatok érdekes, de nem meglepő megoszlást mutatnak, ami pontos számítások nélkül, csak a szótárt lapozgatva is szembe-tűnik. A nevek mintegy fele *i*-re végződik, általában a magánhangzós végűek (elsősorban *a*, *e*, *ó*) száma látszik jelentősnek, a mássalhangzók közül csupán az *s* végűek veszik fel velük a versenyt.

A felsorolt nevek mindegyike mellett – amennyiben a CsnSz.-ban önálló címszó volt – a megfelelő kód, esetleg kódok szerepelnek, majd ezt követően egy zárójeles évszám. Az évszámok is természetesen a CsnSz.-ból kerültek át, esetenként egyszerűsítve, tehát ezek csak tájékoztató jellegűek, a pontos adatok a forrásszótárban találhatóak.

Az eredetileg utalóként felvett címszók mellett csupán az a családnev szerepel dőlt betűvel, amelyiknek a szócikkében megtalálható. Az utaló címszók felvételének szükségessége a névvégmutatóba megkérdőjelezhető, de tekintettel a sokszor nehezen megfeythető alaki és egyéb összefüggésekre, megkönnyítheti a szótárhasználó dolgát, illetőleg a névvégmutató önálló, a CsnSz.-tól független használatát feltételezi.

A szerkesztői bevezető végén is részletesen esik szó a „Régi magyar családnevek névvégmutató szótára”-nak felhasználási lehetőségeiről, valamint a további kutatási irányokról, és arról is, hogy leginkább a feldolgozott művel, a tudománytörténeti jelentőségű CsnSz.-ral együtt érdemes forgatni. Ahhoz nem fér kétség, hogy a névtan számos területén bizonyulhat alapvető segédeszköznek. Az is egyértelmű, és erre több ponton is találunk utalást, hogy a motivációs tipológia az itt közöltekből kiindulva tovább finomítható és pontosítható akár ezen, akár még nagyobb adatbázison alkalmazva. Érdemes továbbá megvizsgálni az összefüggéseket a mai családnevanyaggal, erre lehetőséget adhat HAJDÚ MIHÁLY 2010-ben megjelent munkája, a „Családnevek enciklopédiája” is. Minden bizonnyal érdekes eredmények várhatók névalaktani téren is, hiszen a névvégződés és a motivációs kódok együttes elemzése új megvilágításba helyezheti a névképzőket.

Alaposan átgondolt, gondosan szerkesztett, minden névtörténész számára nagyon hasznos és nélkülözhetetlen szótárt üdvözölhetünk a hiánypótló munkák sorában. A bármely nyelven követhető kódrendszernek és az angolul is közölt bevezetésnek köszönhetően nemcsak a magyar nyelvészek, hanem a magyarul nem tudók számára is értékes adattárnak bizonyulhat.

T. SOMOGYI MAGDA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 106. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2010. december 14-én az ELTE BTK Múzeum körúti tanácstermében tartotta meg 106., tisztújító közgyűlését.

1. Szathmári István alelnök üdvözölte a megjelenteket, és felkérte Kiss Jenőt, tartsa meg előadását, melynek címe: Nyelvromlás?¹

2. Az előadás elhangzása után Juhász Dezső főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság 2010. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés! A Magyar Nyelvtudományi Társaság 106. évének munkájáról a következőkben számolhatok be.

1. Az idén is három választmányi ülésünk volt: egy tavasszal, kettő ősszel.

a) A tavaszi ülésünket június 1-jén tartottuk. Fő napirendi pontjaink az őszi programok előkészítése és a kiadványügyek voltak. A szakosztályok és tagozatok vezetői, illetve titkárai előterjesztették az őszi előadások terveit. Antalné Szabó Ágnes, a Magyar tanári Tagozat elnöke beszámolt a május 29-én tartott Simonyi Zsigmond helyesírási versenyről. A rendezvényen 125 diák (közülük 32 az államhatáron túlról érkezett) és 200-300 felkészítő pedagógus, kísérő vett részt. A verseny az ELTE BTK Gólyavárban kapott helyet. Most először fordult elő, hogy határon túli (felvidéki) versenyző szerzett első helyet. A helyezettek között egy vajdasági és két erdélyi diák is volt. Bár a verseny anyagi támogatása visszaesett, a nehezedő körülmények ellenére a szervezés sikeres volt.

A kiadványügyekről Farkas Tamás titkár és jómagam tájékoztattuk a választmányt, beszámolván a Magyar Nyelv, valamint az Anyanyelv-pedagógia internetes folyóirat idei első, a Névtani Értesítő 2009-es (31.) számának megjelenéséről. A Társaság közreműködésével jelent meg NÁBRÁDINÉ JURASEK IBOLYA „XIX. századi úti beszámolók. Tóth Lőrinc és Petőfi Sándor műveinek összehasonlító szövegtilisztikai vizsgálata” című könyve (a Martin Opitz kiadóval közösen, 2009-es évszámmal), valamint FARKAS TAMÁS szerkesztésében a „Régi magyar családnevek névvégmutató szótára”.

b) Az első őszi választmányi ülésünket október 5-én tartottuk. Ennek főbb napirendi pontjai a tisztújításra, az emlékérmekre és a megemlékezésekre javaslatot tevő bizottságok kiküldése, a tagfelvétel, valamint a kiadványügyek voltak. A bizottságok megalakítása

¹ L. jelen számunk első tanulmányát.

után, a kiadványokra térve Farkas Tamás titkár számolt be arról, hogy megjelent a Magyar Nyelv második és harmadik füzeté, szerkesztés alatt van a Névtani Értesítő idei számának anyaga. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozatban ismét megjelent egy régi magyar nyelvtan C. VLADÁR ZSUZSA fordításában: KÖVESDI PÁL „A magyar nyelv alapjai” című műve (MNYTK. 232.). Napvilágot láttak Szabó T. Attila Erdélyi Történeti Helynévgyűjtésének utolsó kötetei (10. A–C, 11.) HAJDÚ MIHÁLY szerkesztésében. A Régi Magyar Levéltár sorozatban (3. számként) TERBE ERIKA gondozásában adtuk ki Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelezését.

c) Az idei h a r m a d i k v á l a s z t m á n y i ü l é s ü n k, amelyet december 7-én tartottunk, hagyományosan a közgyűlés előkészítésének jegyében zajlott. A közgyűlés helyszínéről, az elhangzó előadás címéről elnökünk tájékoztatta a megjelenteket. A decemberi választmányi ülésünkön elfogadtuk az emlékérmek és emléklapok odaítélésére kiküldött bizottságok javaslatait. A kitüntetetteket elnökünk köszönti majd. A megemlékezési bizottság nevében Zsilinszky Éva elnök tett javaslatot a jövő évi köszöntendők és köszöntőik személyére.

Az újabb kiadványokról titkárunk számolt be. Megjelent társasági sorozatunknak, az MNYTK.-nak két új száma. A 2010. június 8-i szombathelyi névtani tanácskozás előadásai „A nyelvöldrajztól a névföldrajzig” címmel láttak napvilágot VÖRÖS FERENC szerkesztésében (MNYTK. 234.). VÖRÖS FERENC a szerzője a „Családnevek térképlapjainak nyelvöldrajzi vallomása” című kötetnek (MNYTK. 235.).

2. A tavaszi és őszi f e l o l v a s ó ü l é s e i n k száma Budapesten összesen 19 volt. Ez rekordnak számít a Társaság történetében. Tizenötöt a Magyar Nyelvi Szakosztály rendezett, négyet az Általános Nyelvészeti Szakosztály, ebből egyet a Finnugor Szakosztállal közösen. Az előadók időrendben a következők voltak: Zsilák Mária, Kugler Nóra, Benczes Réka, Tolcsvai Nagy Gábor, Ponomarjova Larisza, Horváth Viktória, Holler László, Haader Lea, Laczkó Tibor, Juhász Dezső, Veszelszki Ágnes, Siptár Péter, Terbe Erika, Gerstner Károly, Fazakas Emese, Pethő József, Maleczki Márta, Tóth Zsuzsanna, Laczkó Krisztina.

Tavaszi és őszi szakmai programunkat színesítette egy-egy k e r e k a s z t a l b e s z é l g e t é s i s. Április 13-án a téma a magyar nyelvtörténetírás helyzete, november 23-án a finnugor nyelvek kutatásának aktuális kérdései voltak. Az első kerekasztalt a Magyar Nyelvi, a másodikat a Finnugor Szakosztály rendezte.

Az idei felolvasó üléseken köszöntöttük a hetvenéves Pusztai Ferencet és Szabó Józsefet (az utóbbit Szegeden és Budapesten is), valamint a kilencvenéves Elekfi Lászlót. Jó egészséget és további munkakedvet kívánunk minden jubiláló tagtársunknak!

3. V i d é k i c s o p o r t j a i n k t ó l változó terjedelmű és változatos tartalmú jelentéseket kaptam felolvasó ülésekről, tanácskozásokról, ünnepi rendezvényekről stb. A debreceni csoport a tavaszi és őszi félévben öt-öt előadást tartott. Az előadók időrendben: Vesa Jarva, Keresztes László és Maticsák Sándor, Reszegi Katalin, Bodáné Porkoláb Judit és Boda István, Hoffmann István, Keresztes László és Kiss Antal közösen, majd Kornyi Szoboszlay Ágnes, Kovács Béla Lóránt, Kecskés Judit, illetve P. Lakatos Ilona, T. Károlyi Margit, Iglai Edit közösen.

A Társaság szegedi csoportja három ünnepi rendezvényt szervezett a Szegedi Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékével, illetve Tanárképző Főiskolai Karával együtt. Az ülések közül kettő a hetvenéves jubileumukat ünneplő tagtársainkat, Szabó Józsefet és Korcsmáros Valériát köszöntötte. Szabó József tiszteletére emlékkönyv is megjelent, amelyet

Németh Miklós és Sinkovics Balázs szerkesztett. A Korcsmáros Valériát köszöntő írások a Nyelvtudomány című folyóirat következő számában látnak majd napvilágot. A közelmúltban ünnepelte a szegedi polgári iskolai tanárképzés nyolcvanadik évfordulóját a Juhász Gyula Tanárképző Kar. Ennek az ünnepségsorozatnak egyik szekciójában a neves József Attila-kutatóra, Török Gáborra emlékeztek. A megemlékező előadások anyaga, baráti megemlékezések és válogatott dokumentumok kötetbe szerkesztése megtörtént, az „Egy autonóm ember tiszteletére” című kötet 2011 márciusában jelenik meg.

Az egri Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, valamint a Társaság Heves megyei csoportja november 17-én „Kutatási eredmények és nyelvészeti tananyag a tanárképzés szolgálatában” címmel konferenciát rendezett a magyar tudomány ünnepe alkalmából. A konferencián a következő kollégák tartottak előadást: Budai László, Balásné Szalai Edit, Bíró Ferenc, Lőrincz Julianna, Eöry Vilma, Kalcsó Gyula, Bozsik Gabriella, Zimányi Árpád.

A szombathelyi csoport két előadást és egy konferenciát szervezett a Nyugat-magyarországi Egyetemmel, valamint a VEAB Magyar Nyelvtudományi és Uralisztikai Munkabizottságával és a Szombathelyi Tudományos Társasággal közösen. Az előadók Pusttay János és Vörös Ferenc voltak. A júniusi névtani tanácskozás, melynek szervezője ugyancsak Vörös Ferenc volt, a személynevek nyelvföldrajzi kérdéseit állította a középpontba. A résztvevők a következő tagtársak voltak: Vörös Ferenc, Juhász Dezső, Pusztai Ferenc, Zelliger Erzsébet, Korompay Klára, Farkas Tamás, Fábíán Zsuzsanna, Gerstner Károly, Vörös Ottó, Fülöp László és Ördög Ferenc. Kéziratot küldtek még Mizser Lajos és Farkas Ferenc. Ahogy említettem, a konferencia előadásai már meg is jelentek a Társaság sorozatában.

A Társaság nyíregyházi csoportja a Nyíregyházi Főiskola Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetével karöltve november 9-én szintén konferenciát szervezett a magyar tudomány napja alkalmából. A rendezvényen a következő tagtársaink tartottak előadást: P. Lakatos Ilona, T. Károlyi Margit, Iglai Edit, P. Csige Katalin, Mínya Károly, Pethő József, Szabó G. Ferenc, P. Bényei Ágnes, Sebestyén Zolt, Szopos András.

A speciális névtani találkozókat közé sorolhatjuk a május 27–29-én immár hatodik alkalommal megtartott helynévtörténeti szemináriumot is, amelyet a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, illetőleg a Társaság debreceni csoportja szokott megszervezni. A helyszín az Egyetem síkfőkúti alkotóháza volt. Az előadásokat a hagyományoknak megfelelően a Helynévtörténeti tanulmányok soron következő kötete tartalmazza majd.

4. S a j á t k i a d v á n y a i n k között első helyen szoktunk szólni a Társaság folyóiratáról, a Magyar Nyelvről. A lap a szűkös pályázati lehetőségek és korlátozott mértékű akadémiai támogatás mellett változatlan terjedelemben, időben jelenik meg. A decemberi szám korrektúramunkálatai most zajlanak. Bízunk abban, hogy a hagyományos papírkiadás mellett az internetes megjelenés egyre szélesebb olvasókör számára teszi hozzáférhetővé a folyóiratot. Terveink szerint a Magyar Nyelv teljes anyaga hamarosan elektronikusan is elérhető lesz az Arcanum Kiadó jóvoltából.

A Névtani Értesítő a 32. számát készül megjelentetni, az Anyanyelv-pedagógia internetes folyóirat a harmadik évfolyamába lépett, megjelenése folyamatos. Mindkét kiadvány a súlyosbodó pénzügyi feltételek ellenére változatos tartalommal, magas színvonalon képviseli a szakterületét.

A nehéz anyagi helyzet, a gazdasági válság a könyvkiadásunkra is komoly terheket ró. Már évtizedek óta csak olyan kiadványok megjelentetését vállaljuk, amelyeknek a nyomdaköltségét a szerkesztő már valahonnan – főleg pályázati keretből – előteremtette. Így jelenhetett meg az idén az MNyTK. sorozat említett három kötete is. – A kiadványok kapcsán említtem meg, hogy Társaságunk könyvadományokkal szokta támogatni a határon túli hungarológiai műhelyeket és kutatókat, valamint néhány egyetem és intézmény nyelvészeti könyvtárát. Örömmel járulunk hozzá könyv- és folyóirat-adományokkal az anyanyelvi versenyek díjazásához is (pl. helyesírási vagy szónokverseny).

5. Mind a pályázatok lebonyolításában, mind pedig a Társaság pénzügyi és adminisztrációs ügyeinek vitelében nélkülözhetetlen szerepet játszik Bakonyiné Tóth Gabriella szervezőtitkárunk, akinek a nehéz anyagi és pályázati feltételek közepette is helyt kell állnia. Köszönjük odaadó munkáját.

6. Néhány szó a t a g f e l v é t e l r ől. Tavaszi és őszi választmányi ülésünkön 11 új tagot vettünk fel. Ez kevesebb, mint a tavalyi szám, ezért minden tagtársamat arra kérem, hogy buzdítsa a fiatalokat, egyetemi hallgatókat, doktoranduszokat, illetve a tanárkollégákat vagy könyvtárosokat, akik szívügyüknek tekintik a magyar nyelv sorsát, hogy jelentkezzenek Társaságunk soraiba.

Elhunyt tagtársaink közül név szerint is megemlítem Gergely Jánost, valamint a Mokány házaspárt: Mokány Sándort és Mokányné Nagy Katalint, a magyar dialektológia és szótörténet kiváló művelőit. Emlékküket tisztelettel és kegyelettel megőrizzük².

7. Ez alkalommal is szeretném felhívni a figyelmet társasági honlapunkra (www.mnyt.hu), ahol igyekszünk mindig friss információkkal szolgálni. Működik a honlapja folyóiratainknak és tagozatainknak is. – Hadd osszak meg e helyütt a tagsággal két jó hírt: Nyomárkay István professzor úr, Társaságunk egyik alelnöke megkapta a Horvát Tudományos Akadémia magas kitüntetését, a Vatroslav Jagić-érmet; Ördög Ferenc választmányi tagunk pedig Zala megye kutatói Prima-díját. Mindkettőjüknek szívből gratulálunk!

Beszámolóm végén kívánok minden tagtársunknak kellemes ünnepeket, azt követően pedig jó munkát, sok sikert és örömeiben gazdag új esztendőt! Kérem jelentésem elfogadását.

3. A közgyűlés a főtitkári jelentést elfogadta. Ezután A. Molnár Ferenc ismertette a számvizsgáló bizottság jelentését. A bizottság ellenőrizte a Társaság iratait, és azokat rendben találta. A közgyűlés a jelentést egyhangúlag elfogadta. Ezután Balogh Lajos olvasta fel a pénztárosi jelentést. A Társaság 2010. évi pénzforgalma a következőképpen alakult:

Bevételek:	3.112.725 Ft
2009. évi maradvány:	9.650 Ft
MTA-támogatás:	906.000 Ft
SZJA 1% felajánlásából:	319.475 Ft
Tagdíj:	620.000 Ft

² A közgyűlés megtartása után, de még december hónapban kaptuk a szomorú hírt, hogy Kovács Lászlóné Vermes Stefánia Kazinczy-díjas nyugalmazott középiskolai tanár életének 90. évében elhunyt.

Pártolói tagdíj	70.000 Ft
Kiadvány-értékesítés:	187.600 Ft
Egyéb (pályázatok stb.):	1.000.000 Ft

Kiadások: 3.109.480 Ft (előlegezés nélkül)

Személyi kiadások:	1.402.000 Ft	
Főfoglalkozású bére (br. 70 E Ft):		840.000 Ft
Szerkesztői, egyéb díjak:		562.000 Ft
Kifizetéseket terhelő járulékok:	364.520 Ft	
Készletbeszerzés:	142.750 Ft	
Egyéb dologi kiadás:	1.200.210 Ft	
Bérleti díj:		555.000 Ft
Postaköltség:		125.450 Ft
Banki költség:		352.460 Ft
Egyéb (tárhelyköltség, javítás)		167.300 Ft

A Társaság nem kis nehézségek árán egyensúlyban tudta tartani a 2010-es költségvetését, miközben az akadémiai támogatás változatlan maradt, a tagdíjbevétel szerény mértékben nőtt. Ugyanakkor a szervezőtitkárunk bére változatlan maradt. Továbbra is nagy terhelő a Társaságra egy még lezáratlan OTKA-pályázat előfinanszírozása, illetőleg van olyan lezárt pályázat, amelynek a megelőlegzett költségeit csak a jövőben kapjuk vissza. – Itt teszünk említést egy új kezdeményezésről: 2010-ben vezettük be a pártolói tagdíj fizetésének lehetőségét azok számára, akik az alaptagdíjnál többel szeretnék támogatni Társaságunkat. (A pártolói tagdíj összege 10 ezer Ft vagy ennél nagyobb összeg.) Ezt a lehetőséget tovább szeretnénk népszerűsíteni, mert egyelőre csak kevesen választották az alternatív tagdíjfizetési formát (70 ezer Ft folyt be ilyen forrásból). Szeretnénk megköszönni minden nagyvonalúan adakozó tagtársunknak a pártolói tagdíjat!

4. A pénz tárosi jelentést a közgyűlés egyhangúlag elfogadta. Ezt követően Balogh Lajos felolvasta a Társaság 2011-re szóló pénzügyi tervét. A Társaság visszafogottabb kiadást tervez 2011-re, ennek oka az anyagi források beszűkülése. A pénzügyi tervet a közgyűlés egyhangúlag elfogadta.

5. Szathmári István alelnök megköszönte a beszámolókat, és felkérte Kiss Jenő elnököt a Társaság díjainak átadására.

Kiss Jenő elmondta, hogy idén a Társaság négy emlékérmét ítél oda a kiküldött bizottságok javaslata alapján. Ezeket méltató szavak kíséretében adta át a kitüntetetteknek: a Révai-emlékérmét Hajdú Mihály, a Bárczi-emlékérmét Haader Lea, a Gombocz-emlékérmét Bárányiné Komári Erzsébet, a Csűry-emlékérmét Hosszú Ferenc vehette át. A Társaság elnöke gratulált a díjazottaknak és további sikeres tudományos munkát kívánt.

6. Az utolsó napirendi pont a tisztújítás volt. Kiss Jenő elnök bejelentette, hogy a tisztújítás előkészítésére a Társaság bizottságot hívott össze, ennek elnöke Szathmári István

lett. Kiss Jenő a tisztikar mandátumának lejárását bejelentve felkérte Szathmári Istvánt, hogy vezényelje le a tisztújítást.

Szathmári István bizottsági elnök bemutatta a jelölő bizottságot: tagok: Bárdosi Vilmos, Haader Lea, Zelliger Erzsébet, Kugler Nóra. Elmondta, hogy az elmúlt öt évben a szakosztályok, vidéki csoportok megfelelően látták el a feladatukat, ezért a bizottság csak kevés módosítást javasol. Szombathelyen Szabó Géza elnök helyett Molnár Zoltánt javasolja a bizottság elnöknek, a titkár teendőjét Hajba Renáta látná el. A szakosztályok élén változás, hogy az Idegen Nyelvi Szakosztály korábbi titkára, Fábián Zsuzsa lemond erről a poszt-ról, helyette Dudás Mária vállalja ezt a feladatot. A választmány elhalálozások miatt három fővel csökkent, de a bizottság – a választmány egyetértésével – azt javasolja, hogy ezt a három helyet ne töltsék be új tagokkal, mivel a választmány így is elég nagy létszámú. A szavazásra kiosztott lapokon ezek a változtatási javaslatok is megtalálhatók.

Szathmári István szavazatszedő bizottságot jelölt ki: elnöke Siptár Péter, tagjai Bakonyiné Tóth Gabriella, Bárány M. János és Schultz Judit. A bizottság összesítette, majd Siptár Péter bizottsági elnök ismertette az eredményeket. A teljes listára (minden jelöltre) igennel szavazott 48 fő, 2 szavazólapon egy-egy név ki volt húzva, így a szavazás eredményes volt, és minden jelölt a tisztségébe léphet.

7. Szathmári István alelnök gratulált a régi-új vezetőségnek, megköszönte az elmúlt öt év munkáját, és kellemes ünnepeket kívánva berekesztette a közgyűlést.

Összeállította: JUHÁSZ DEZSŐ

Hadrovics Lászlóra emlékezve*

A száz évvel ezelőtt született Hadrovics Lászlóra, a jeles nyelvtudósra legyen szabad személyes emlékek alapján is emlékezni. Nem voltam sem tanítványa, sem munkatársa. A vele való első „találkozás” azonban régre, gimnáziumi éveimre nyúlik vissza: a „HADROVICS–GÁLDI”, tudniillik a magyar–orosz és orosz–magyar szótár annakidején úgy vált mindennapjaink részévé, hogy fogalmunk sem volt, kiket tisztelhetünk a számunkra ismeretlen szerkesztőkben. Egyetemi hallgatóként és fiatal tanárként viszont több tudományos előadását hallottam (többnyire a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésein, illetőleg a Szláv Filológiai Tanszék alkalmain), s rendszeres olvasója voltam elsősorban etimológiai és szótörténeti tanulmányinak. Én is olyannak ismertem meg őt, ahogy Gregor Ferenc, tanszéki tanártársa jellemezte: „Érdeklődése mások iránt – lett legyen az egyetemi hallgató vagy kolléga, segítőkészsége, jóakaró támogatása, közvetlen embersége, a hivatalos formák mellőzése, derűt és nyugalmat árasztó egész lénye” őszinte, baráti légkört teremtett körülötte (MNy. 1981: 124–5). Ennek köszönhetem én is, hogy emberileg is viszonylag közel kerülhettem hozzá. Nem felejttem el, mennyire zavarba hozott, amikor „Ungarische Elemente im Serbokroatischen” című nagyszabású etimológiai szintézisét dedikálta s átnyújtotta nekem.

* A Hadrovics László születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen 2010. június 15-én Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémián elhangzott megemlékezés szerkesztett változata.

Miként azt sem, hogy saját kezűleg, szinte kalligrafikus betűkkel írt kéziratát, amely Zsirai Miklósról szóló kismonográfiám ismertetése volt, eljuttatta hozzám. Valószínűleg személyéhez kötődik az a tudománytörténeti tény, hogy az utolsó szerző lehetett, akitől az Akadémiai Kiadó kézzel írott könyvkéziratot közlésre elfogadott: „Még idős korában is kitűnően olvasható, szép alakú betűkkel rótt kézírását 1994-ben azzal honorálta az Akadémiai Kiadó, hogy Magyar frazeológia. Történeti áttekintés című monográfiáját az ívpapírra való át gépeltetés kiiktatásával közvetlenül saját kézírásából vitette számítógépre” – írja KISS LAJOS (in: BOLLA KÁLMÁN szerk., Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 1. Új Mandátum Könyvkiadó, Zsigmond Király Főiskola, Bp., 2005. 560–1). Hadrovics a szlavisztikának és a hungarológiai magyar nyelvészetnek egyaránt jeles művelője volt. Azok közé a szlavisták közé tartozott, akik feladatuknak tekintették a magyar–szláv kapcsolatok és a speciális magyar nyelvtudomány művelését is. E tekintetben is Melich János és Kniezsa István méltó utóda volt, miként abban is, hogy igen magas színvonalon művelte az etimológiát: bravúros szófejtéseivel lényegesen hozzájárult magyar nyelvi szavak eredetének megfejtéséhez, a közép-európai nyelvi régió – elsősorban magyar, szláv, német és olasz – kapcsolatainak a tisztázásához. Etimológusi vénája, teremtő fantáziája, kritikai érzéke, széles körű nyelvtudása és nyelvtudományi ismeretei, a „vele született teremtő erő, az invenció” (NYOMÁRKAY: MNy. 1997: 264–5), a nyelv és a társadalom összefüggését szem elől nem tévesztő szemléletmódja voltak a garancia arra, hogy maradandót alkothasson a szófejtés területén.

„A magyar nyelv-történeti etimológiai szótár”-nak (TESz.) munkatársaként az 1960-as évek közepén a szócikk-szerkesztési megbeszéléseken gyakran hallottam emlegetni őt, s ezekből is világosan kiderült, hogy Hadrovics nagyra becsült etimológus volt, akinek a véleménye sokat jelentett a TESz. etimológusai számára. Hadrovics elvszerűen csak olyan nyelvek szavaival foglalkozott, amely nyelveken szövegeket olvasott. Azért volt a forrásolvasó etimologizálás meggyőződéses híve, mert tudta, hogy a tárgyi összefüggések nyomozása, a használati körök és a jelentések meghatározása, kellően hiteles és pontos analógiák találása stb. elsősorban így lehetséges. Ebben a tekintetben s a magyar nyelvtudományra gondolva a TESz. nemcsak azért említendő, mert szerzői már a forrásolvasó etimologizálás eredményeit és módszertani tapasztalatait is hasznosították (MOLLAY, Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Akadémiai Kiadó, Bp., 64), hanem azért is, mert Hadrovics volt az egyik lektora ennek a szótárnak. Ő pontosan érzekelte, hogy az etimológiai kutatások sokat veszítettek népszerűségükből. A formalizálás bűvöletének akkori, a múlt század hatvanas-hetvenes éveire jellemző légkörben határozottan foglalt állást: „a rapszodikus alakuló valóság és a nyelvnek ehhez való viszonya [...] nem alkalmazkodik a logikailag ragyogóan felépített, csak éppen nem nyelvyszerű konstrukciókhoz [...]. Az etimológia eredményei nem formalizálhatók” (Szavak és szólások. Bp., 1975. NytudÉrt. 88: 6). Történeti iskolázottsága és ezzel összefüggő nyelvtudományi ars poeticája készítette arra, hogy síkra szálljon a nyelvtudomány szélesebb értelmezése mellett és a nyelv redukcionista felfogásával szemben. Véleménye az volt, hogy „A szókinccsel való foglalkozást [...] semmiféle nyelvtudomány nem nélkülözheti” (i. h.).

Hadrovics utolsó évtizedeiben egyre inkább hungarológiai témákkal foglalkozott, s nem csak történeti szempontból (l. következő műveit: A funkcionális magyar mondatlan alapjai. 1969., Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókinccsvizsgálat. 1992., Magyar frazeológia. Történeti áttekintés. 1995.). BENKŐ LORÁND írta róluk: „nemcsak feldolgozott konkrét anyaguk óriási bőségével, hanem sajátos, egyéni, újszerű látásmódjukkal,

további kutatásokat ösztönző, megtermékenyítő voltukkal is a legjobb hazai teljesítmények élére kíváncznak” (MNy. 1997: 259). Hadrovicsot 1974-ben, 64 évesen, saját kérésére nyugdíjazták. Azért döntött így, mert még sok tennivaló várt rá, s tudományos terveit kívánta megvalósítani. Döntését nem bánta meg (in: BOLLA szerk. i. m. 542), s úgy vélem, az utókor is helyeselni fogja lépését.

Gyorsan változó korunkban, a publikációs dőmping és verseny időszakában sajnos a tudományban is bőven érzékelhető az ignorancia stratégiájának nevezett jelenség, hogy tudniillik nem veszünk tudomást bizonyos előzményekről, arról, hogy a – különösen a más szemléletű – kollégák mit írtak a kutatási területünkbe tartozó kérdésekről. Fölmerül tehát a kérdés, vajon mennyiben élnek tovább elhunyt tudósok kutatási eredményei, így Hadrovicséi is. Azért jutott ez eszembe, mert manapság is sokat lehet hallani és olvasni az idegen szavakkal kapcsolatos kérdésekről meg a purizmusról, a velük kapcsolatos s érzelmileg olykor túlmotivált vitákról. S bizony elfelejtődni látszik Hadrovicsnak „Az idegen szavak és a purizmus” című 1979-es tanulmánya is, amely pedig a maga széles történeti áttekintésével, meggyőző érvelésével segíthetne a világosan látásban. Abban például, hogy az írástudóknak felelősségük van a nyelvközösség anyanyelvi nyelvhasználatának a tekintetében is. Hadrovics nem ért egyet a leegyszerűsített szembeállítással, hogy tudniillik az anyanyelvi szavak előnyben részesítése provinciálissá tesz, az idegen szavak viszont a világkultúrához való utat jelentik. Nem a „vagy – vagy”, hanem az „is – is” a követendő út véleménye szerint, s a fő szempont a nyelvközösség egésze nyelvi kommunikációja minél zökkenőmentesebb voltának a biztosítása – s ebben bennfoglaltatik az anyanyelvi elemekből való lexikális építkezés támogatása. Ezt ő a szaknyelvekre is vonatkoztatja: „ilyen szempontból nem ártana, ha a nyelvészek egy része is némi önuralmat tanúsítana, és saját mondanivalóját érthetőbb nyelven fogalmazná” (MNy. 1979: 7).

Hadrovics egyöntetű tiszteletnek örvendett külföldi szlavisták és a hazai nyelvészek körében is. Természetes, hogy a Magyar Tudományos Akadémia hamar tagjainak a sorába választotta: 1948-ban lett levelező, 1970-ben pedig rendes tag (A Magyar Tudományos Akadémia Almanachja 1973. Bp., 1973. 76), tehát 49 éven át volt a tudós társaság tagja. Szakmai tekintélyének, magas színvonalú tudományos munkásságának, illetőleg annak köszönhetően, hogy kimutatta az elveszett ómagyar Trója-regény és Nagy Sándor-regény nyomait a délszláv irodalmakban, elnyerte az Akadémia legnagyobb elismerését, az Akadémiai aranyérmét.

A tudomány művelésének értelemszerűen mindig vannak közvetlen emberi dimenziói is. A kutató egy nagy virtuális, illetőleg egy kisebb valóságos közösség (intézet, tanszék, kutatócsoport) tagjaként másokkal együtt tevékenykedik tudományos kérdések megoldásán. Szüksége van visszajelzésekre, bátorításra és bírálatra egyaránt. A tanárnak például sokat jelenthet tanítványai előmenetelét látni, s megtapasztalni ragaszkodásukat. Jól jellemzi Hadrovicsot, a tanárt és embert az a két lírai sor, amelyet egy 1992-ben nyilvánosan elmondott köszöntőjéből idézek: „kívánom neked, hogy a fiatalabb kollégáktól, jóbarátoktól kapd vissza azt az őszinte barátságot, figyelmességet, szeretetet, amellyel Te és a veled egyérmű jóbarátok ma engem körülvesztek. Kívánom azt, hogy annak idején ezzel a barátsággal, a fiatalabbaktól kapott szeretettel légy olyan boldog öreg ember, mint amilyen boldog öreg ember a ti barátságotokkal ma én vagyok” (MNy. 1993: 121).

Hadrovics tovább él munkáiban és példájában: „Örökök hagyta számunkra a kutatás etikusságát, a tények abszolút tiszteletét, a hallatlan munkabírást, a lelkesedést, a minden aka

dályt leküzdő szorgalmat” (NYOMÁRKAY: MNy. 1997: 264; 1. még KISS LAJOS, Hadrovics László. Akadémiai Kiadó, Bp., 1999). Méltó és érdemes emlékeznünk rá.

KISS JENŐ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Bereg megye 1570. évi személynevei

A Conscriptio portarum Bereghiensis 1570. évi összeírásából írtam ki a neveket. Pontos címe: Registrum factum per me Franciscum Keczer de Lipocz Dicatore sacrae Caesareae Regis Maiestatis de noua Connumeratione portarum in Comitatu Beregh in anno 1570 (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, Nyíregyháza, Filmtár 73. doboz).

1566-ban János Zsigmond Tokaj várának sikertelen ostroma után elbocsátotta tatár segédcapatait. A tatárok – ahelyett, hogy visszatértek volna nagyváradi állomáshelyükre, illetve hazájukba – rablóportyázásokba kezdtek Bereg megyében. A leíró külön is feltüntette azt, hogy Benét, Beregszászt, Kígyóst, Kismuzsalyt, Mezőkaszynt felégették („Combusta per Tartaros”), de sok helység szenvedett kisebb-nagyobb kárt. Nemcsak a tatárok dúltak, hanem egyes falvakat Schwendi Lázár hadai rabolták ki. Amikor a károk felmérése és az újjáépítés befejeződött, történt meg az összeírás. Az invázió nem sújtotta az egész megyét, hiszen például Bilkéről és Ilosváról semmi adatunk nincs. Az összeírás még így is képet ad Bereg megye lakosságáról.

Helységek

Adon (Tiszaadony), **Ardo** (Beregardó, Ардов, Beregszászhoz csatolva), **Almamező** (Almamező, Яблоново, Volóchoz csatolva), **Also Vereczke** (Alsóverecke, Нижні Ворота), **Afzte** (Asztély, Астей), **Attia** (Vámosatya), **Balafe** (Balázsér, Балажер), **Balaszoc** (egyesítve Ballósfalvával Balászfalva, Балаживці, Nagymogyoróshoz csatolva), **Baloffalua** (Balazsóc-cal egyesítve Balászfalva, Балаживці, Nagymogyoróshoz csatolva), **Barlobas** (Barabás), **Barkašo** (Barkaszó, Баркасово), **Batthiu** (Bátyú, Батьово), **Bene** (Bene, Бене), **Benediki** (Benediki, Бенедиківці), **Berekšaf**, (Beregszász, Берегове), **Bifstra** (Nagybisztra, Велика Бистра, Szolyvához csatolva), **Boboliftia** (Bubuliska, Borhalom, Бобовище), **Bodolo** (Badaló, Бадалово), **Bolcziu** (Bulcsu, Буча, Beregszászhoz csatolva), **Boltrag** (Bótrágy, Батрадь), **Borsoua** (Nagyborzsova, Боржава), **Cziapoczka** (Csaróccka, Csarolc, Чопівці), **Cziarnavoda** (Csarnavoda, Csaroda), **Czetfalua** (Csetfalva, Четфалва), **Czierneleo** (Cserlenő ~ Cserlenő Червенево), **Cziomonía** (Csomonya, Csongor, Чомонин), **Darocz** (Beregdaróc), **Davidháza** (Ódávidháza, Старе Давидкове), **Deda** (Beregdeda, Дейда), **Derczen** (Dercen, Дерцен), **Dubrovicza** (Dubrovica, Дубровиця, Repedéhez csatolva), **Duzina** (Zajgó, Дусина), **Farnos** (Fornos, Форнош), **Feiercze** (Hetével egyesítve Hetefejércse), **Fölső Vereczke** (Felsőverecke, Верхні Ворота), **Gajdasoc** (1881-ben Ung megyéhez csatolva, Nagygajdos, Гайдош), **Gath** (Gát, Гать), **Gellenes** (Gelénes), **Gergelj** (Gergelyi, Ugornyával egyesítve Gergelyiugornya, majd Vásárosnaményhez csatolva), **Gulacz** (Gulács), **Halabor** (Halábor, Галабор), **Harang Lab** (Kisharangláb, Горонглаб), **Hethien** (Hetyen, Гетен), **Holobina**

(Holubina, Galambos, Голубине), **Homok** (Mezőhomok, Холмок, Beregdédához csatolva), **Ignecz** (Ignéc, Зняцеве), **Ijnethe** (Izspnyéte, Жнятине), **Iuani** (Iványi, Іванівці) **Jand** (Jánd), **Janosj** (Makkosjánosi, Яноші), **Kaydano** (Kajdanó, Кайданово), **Kalnik** (Kálnik, Beregsárrét, Кальник), **Kazon** (Mezőkaszony, Косонь), **Kereczen** (Tiszakerecsény), **Kigios** (Kígyos, Кідьош), **Kis Dobron** (Kisdobrony, Мала Добронь), **Kis Gutth** (Kisgút, Nagygúttal egyesítve Kétgút, Гут), **Kis Lonía** (Kislónya, Nagylónyával egyesítve Lónya), **kys mogioros** (Kismogyorós, Микулівці), **Kis Mufaj** (Kismuzsaly, elpusztult község Nagymuzsaly határában), **Koczioua** (Kucsova, Oroszkucsova, Руська Кучава), **Kouazo** (Kovászó, Квасове), **Kölczin** (Kölcsény, Кольчино), **Lauka** (Lóka, Лавки), **Laturka** (Latorcafó, Латірка), **Loho** (Lohó, Beregszőlós, Лохове), **Marok** (Párvival egyesítve Márokpári), **Martinczia** (Kismartinka, Mártonka, Мала Мартинка), **Matthius** (Mátyus), **Meduefalua** (Medvegyós, Fagyalos, Медведівці), **Mocziola** (Macsoła, Мочола), **Mogioros** (Nagymogyorós, Копинівці), **Munkacz** (Munkács, Мукачеве), **NağBegañ** (Nagybégány, Велика Бігань), **NağDobos** (Nagydobos), **NağDobron** (Nagydobrony, Велика Добронь), **Nagy Gutth** (Nagygút, Kisgúttal egyesítve Kétgút, Гут), **NağLonía** (Nagylónya, Kislónyával egyesítve Lónya), **NağMusaj** (Nagymuzsaly, Мужіэве), **Namén** (Vásárosnamény), **Nelipine** (Hársfalva, Неліпінш), **oblaz** (Obláz, Облаз, Újklenóchoz [Кленовець] csatolva), **Ökörmeşö** (Ökörmező, Volóc, Воловец), **Palhova** (Paulova, Kispálos, Павлово), **Papi*** (Csonkarpari, Попово), **Papi**** (Márokkaal egyesítve Márokpári), **Papos** (úgy látszik, hogy a Szatmár megyei Papos Bereghez tartozott ekkor), **Podheren** (Podhering, Órhegyalja, Підгоряни, Munkácshoz csatolva), **Polyanka** (Polyánka, Füzesmező, Лоза), **Pudpolod** (Pudpolóc, Romanóccal egyesítve Vezérszállás, Підполоззя), **Rafaina Vifalu** (Rafajnaújfalva, Рафайново), **Rakos** (Beregrákos, Ракошин), **Repede** (Repede, Бистриця), **Ribolcz** (Hribóc, Gombás, Грибівці), **Sdiniho** (Zsdenyova, Szarvasháza, Жденіеве), **Som** (Beregson, Шом), **Suko** (Zsukó, Жукове), **Szernie** (Szernye, Серне), **Sziget** (elpusztult falu Lónya mellett az országhatáron túl), **Szuzko** (Szuszko, Bányafalva, Сусково), **Takos** (Tákos), **Tiuadar** (Tivadar), **Verbias** (Verbiás, Hlubokapatakkaal és Petruszovicával egyesítve Verebes, Верб'яж), **Vgornia** (Ugornya, Gergelyivel egyesítve Gergelyiugornya, majd Vásárosnaményhez csatolva), **Warj** (Mezővári, Вари), **Wy falu** (Beregújfalva, Берегуйфалу), **Zentmiklos** (Beregszentmiklós, Чинадійово), **Zerencziefalua** (Szerencsfalva, Щасливе), **Zolyua** (Szolyva, Свалява), **Ztrojna** (Sztrojna, Malmos, Стройне).

Rövidítések

Csak a gyakrabban előforduló keresztneveket rövidítettem. Alb. = Albertus, Amb. = Ambrosius, And. = Andreas, Ant. = Anthonius, Aug. = Augustinus, Bal. = Balthasar, Bar. = Bartholomaeus, Ben. = Benedictus, Bl. = Blasius, Cas. (Gas.) = Casparus (Gasparus), Cl. = Clemens, Dem. = Demetrius, Dni: domini (úré), Dio. = Dionysius, Eg. = Egidius, El. = Elias, Em. = Emericus, Fr. = Franciscus, Ge. = Georgius, Gr. = Gregorius, Jac. = Jacobus, Jo. = Johannes, Lad. = Ladislaus, Lau. = Laurentius, Laz. = Lazarus, Luc. = Lucas, Mar. = Martinus, Ma. = Matthias, Me. = Matthaesus, Mel. = Melchior, Mi. = Michael, Nic. = Nicolaus, Pa. = Paulus, Pe. = Petrus, R. = relictá (özvegy), San. = Sandrinus, Seb. = Sebastianus, Sig. = Sigismundus, Sim. = Simonius, St. = Stephanus, Sta. = Stanislaus, Th. = Thomas, Vrb. = Urbanus, Val. = Valentinus, Vin. = Vincentius.

A szócikkek felépítése

A szócikkek felépítése a következő: 1. az ejtés szerinti **családnév** (félkövérrel szedve), 2. az előfordulás **helye** (félkövér és kurzív), 3. többnyire a keresztnév és ennek rövidített formája, 4. a *családnév* forrásban szereplő alakja (kurzívvan szedve), 5. a névadás indítéka (ahol nincs szakirodalmi utalás, ott az újabb megfejtési kísérleteimet adom; az „M: ?” rövidítés a bizonytalan motivációra utal), 6. az adott helységben ma is élő névre való utalás (kéziratos beregi névtáram alapján)

Adattár

Ábrahám – Boltrag: R. Me., Th. *Abraham*; **Gajdasocz:** Pe. *Abraham*. < Ószövetségi eredetű személynév (CsnSz. 22–3).

Acél – Wary: Luc. *Aczel*. Az *acélverő* rövidülése (CsnSz. 24).

Ács – Kaszon: Ben. *Acz*, R. Jac. *Ács*; **Berekßaß:** Jo., Me. *Acz*; **NağDobos:** St. *Acz*; **Munkacz:** Alb. *Ach*; **Cziarnavoda:** Ge. *Ach*. < 'famegmunkáló, főleg tetőkészítő iparos' (CsnSz. 24–5). Megj.: Beregszászon, Csarodán, Nagydoboson ma is élő név.

Ádám – Harang Lab: Gr. *Adam*; **Berekßaß:** Mar. *Adam*; **Boltrag:** R. Me *Adam*; **Ignecz:** St. *Adam* Senior. < Ószövetségi eredetű személynév (CsnSz. 26). Megj.: Beregszászon és Bótrágyon ma is élő név.

Adorján – Kis Gutth: R. Me. *adorian*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 27).

Ager – Gulacz: Pa. *Ager*. < Német eredetű: *Agger* 'a szántó földnél lakó' (BRECHEN-MACHER 1957–1963. 1: 12).

Ágyó – Gulacz: Mi. *Agijo*. < Talán az *ágyú* szó alakváltozata (CsnSz. 30).

Ágoston – Rakos: And. *Agoston* Judex; **Szernie:** Bar., Gr., Pe. *Agoston*; **Kouazo, Rakos:** Bl., Me., *Agoston*; **Adon:** Dem. *Agoston*; **Cziarnavoda:** R. Nic. *Agoston*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 29).

Albert – Marok: Fabianus *Albert*; **Rafaina Vifalu:** R. Pa. *Albert*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 33).

Almamezős – Almamezö: *Almamezösi* Kozma kenez. < 1570-ben alapított község (MIZSER 2009: 64).

Ambrus – Kaydano: Fabianus *Ambrus*; **Surañ:** Gr. *Ambrus*; **Gath:** Luc. *Ambrus*; **Barkaßo:** Mi. *Ambrus* Judex; **Adon:** Nic. *Ambrus*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 37–8).

Andócs – Wary: Bl. *Andocz*. < Az újszövetségi *András* név *-ócs* képzős alakja (CsnSz. 39).

Andók – Munkacz: And., Bl. *Andok*; **Boltrag:** Jac. *Andok*. Az újszövetségi *András* név *-ók* képzős alakja (CsnSz. 39).

András – Halabor: Lad. *Andras*; **Gath, Marok:** Luc. *Andras*; **Rafaina Vifalu:** Pe. *Andras*; **Marok:** Sim. *Andras*; **Barkaßo:** St. *Andras*. < Újszövetségi eredetű személynév (CsnSz. 39–40).

Angelét – Cziarnavoda: Val. *Angeleth*. < Martirológiumi német női név, a német *Ágnes* alakváltozatának átvétele. Mai alakja: *Angalét* (MIZSER 2006a: 84–5).

Antal – Surañ: El. *Antal*; **Marok:** Gr. *Antal*; **Tiудар:** Pe. *Antal*; **Munkacz, Nağ Dobroñ:** San. *Antal*; **Ifnete:** Sig. *Antal*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 41–2). Megj.: Izsnyétén és Munkácson ma is élő név.

Antos – Deda: Fr., Pe. *Anthos*. < A martirológiumi *Antal* név *-os* képzős alakja (CsnSz. 43).

Apalin – NağDobos: Jo. *Apalin*. < A martirológiumi *Apollónia* név szláv közvetítésű alakja (CsnSz. 44).

Aracs – NağDobos: R. Dem. *Aracz*, Lad. *Arcz* (!). < A martirológiumi *Arnold* név *-(a)cs* képzős alakja. Somogy, Torontál, Zemplén megyei puszta helynév átvétele kevésbé valószínű (CsnSz. 46).

Arató – Ardo: Jo. *Aratho*. < 'aratómunkás' (CsnSz. 48).

Ardai – Kigios: R. Amb. *Ardaj*; 'a Bereg megyei Ardórról való' (CsnSz. 48).

Ari – Berekfaß: Ben. *Ary*. < 'a Szatmár megyei Kis- vagy Nyagar faluból való' (CsnSz. 49). Megj.: Ma is élő név.

Árpás – Berekfaß: Pa. *Arpas*. < 'árpatermesztő, árpakereskedő' (CsnSz. 50).

Artimovics – Fölsö Vereczke: Pe. *Artimouicz*. < Ruszin név: az *Artim* (< *Artemius*) patronimikon képzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Asztai – Zsiarnavoda: Bar. *Asztaj*; **Berekfaß:** Jo. *Aztaj*. < 'a Bereg megyei Asztély faluból való' (MIZSER 2007a: 78). Megj.: Beregszászon ma is élő név.

Asztalos – Berekfaß: Bl. *Aztalos*; **Lauka:** Lau. *Aztalos*. < 'famegmunkáló, főleg bútort, ajtót, ablakot készítő iparos' (CsnSz. 53). Megj.: Beregszászon ma is élő név.

Atyai Kaszon: Mar. *Atthaj*. < 'a Bereg megyei (Vámos)Atya faluból való' (CsnSz. 54).

Bába – Ifnete: And. *Baba*. < A névadásnak több indítéka lehet: 1. puszta helynév Borsod, Közép-Szolnok, Somogy, Vas megyében, 2. 'szülész nő' (CsnSz. 55), 3. horvát: 'vénasszony; bába; gyáva; lusta' 4. ruszin: 'vénasszony; bába; nagyanya', 5. szlovák: 'vénasszony; bába; pipogya férfi' (MIZSER 2007–2008: 142).

(Folytatjuk.)

MIZSER LAJOS

LEVÉLSZEKRÉNY

Kontra Miklós írja: Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1985 óta fennálló munkaviszonyom 2011. január 1-től megszűnt. Ily módon a Budapesti Szociolingvisztikai Interjúval (BUSZI, honlap: <http://www.nytud.hu/buszi/>) kapcsolatos kutatásvezetői szerepem, továbbá adatkezelői felelősségem (lásd az 1992. évi LXIII. törvényt a személyes adatok védelméről) az 1987–89-ben készített 250 interjú vonatkozásában megszűnt.

A szerkesztőség írja: Felhívjuk tisztelt szerzőink és olvasóink figyelmét, hogy folyóiratunk ímélcíme megváltozott. Az új cím a következő: mny.szerk@gmail.com. Kérjük továbbá a szerzőket, hogy kézírataik formába öntése előtt alaposan tanulmányozzák át honlapunk (www.c3.hu/~magyarnyelv/) idevágó tájékoztatóit, l. „Szerzőink figyelmébe”, „Mintafájl a kéziratok elkészítéséhez”, „Tájékoztató a mintafájllhoz”. A „Szerzőink figyelmébe” című dokumentum végén megtalálható az a folyamatosan bővülő lista is, amely tartalmazza a szövegben rövidítéssel hivatkozható, a szakirodalom-jegyzékből elhagyható kézikönyvek, sorozatok, folyóiratok jegyzékét.

Számunk szerzői

Dr. Békési Imre, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, 6701 Szeged, Pf. 396., bekesii@jgypk.u-szeged.hu – *Dr. Büky László*, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., buky@hung.u-szeged.hu – *Fehér Krisztina*, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 4010 Debrecen, Pf. 54., feher.krisztina@arts.unideb.hu – *Dr. Fodor Katalin*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, fokato@freemail.hu – *Dr. Forgács Tamás*, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., forgacs@hung.u-szeged.hu – *Dr. Juhász Dezső*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, juhasz.dezso@btk.elte.hu – *Dr. Kiss Jenő*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kiss.jeno@btk.elte.hu – *Dr. Kontra Miklós*, Szegedi Tudományegyetem, Angol-Amerikai Intézet, 6722 Szeged, Egyetem u. 2. – *Dr. Mizser Lajos*, Nyíregyházi Főiskola, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, mizserlajos@gmail.com – *Dr. Pethő József*, Nyíregyházi Főiskola, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, pethojos@nyf.hu – *Dr. Sebestyén Árpád*, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 4010 Debrecen, Pf. 54. – *Dr. T. Somogyi Magda*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, somogyi.magda@freemail.hu – *Szelp Szabolcs*, Ulrich-Schreier-Straße 7/1, 5020 Salzburg, Ausztria, a.sz.szelp@gmail.com – *Varga Diána*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, vargadia@vipmail.hu – *Dr. H. Varga Márta*, Károli Gáspár Református Egyetem, Nyelvtudományi Tanszék, 1088 Budapest, Reviczky u. 4/C, hvm@t-online.hu – *Dr. Vizi E. Szilveszter*, MTA Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézet, 1083 Budapest, Szigony utca 43., esvizi@koki.hu – *Dr. Zoltán András*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Ukrán Filológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, zoltan.andras@btk.elte.hu.